

Berzsenyi Emese

Bűnös vagy ártatlan?

***Az európai középkor
fogyatékoságtörténete***

Berzsenyi Emese

Bűnös vagy ártatlan?

Az európai középkor
fogyatékoságtörténete

Berzsenyi Emese

Bűnös vagy ártatlan?

Az európai középkor
fogyatékoságtörténete

Eötvös József
Budapest

Könyvkiadó
2024

Nyelvi lektor:
Karner Judit

Tudományos lektorok:
Dr. habil. Nóbik Attila (SZTE JGYPK)
Dr. Tomory Ibolya (OE TMPK)

Habilitációs értekezés

© Berzsenyi Emese (Ph. D.), 2024

A fedélen:

Hieronymus Bosch (1450–1516)
A házaló (Példabeszéd a tékozló fiúról) című műve látható
Boijmans Van Beuningen Múzeum, Rotterdam

Minden jog fenntartva, a kiadvány egészének vagy bármely részének
a kiadó írásos engedélye nélküli sokszorosítása, másolása,
egyéb engedélyköteles felhasználása – beleértve a kiadvány digitalizálását
és ily módon történő sokszorosítását, nyilvánossághoz közvetítését –
szigorúan tilos!

ISBN 978-963-9955-99-8

A kiadásért felel:
az Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt. vezetője
Készült: 10,6 (A/5) ív terjedelemben
Megjelent: 2024. áprilisban

Tartalom

Előszó.....	9
1. Problémafelvetés és tudománytani bevezetés	11
1.1. Előzmények és tudományos alapok.....	12
1.2. Bevezető gondolatok – Az ember mint hiánylény.....	13
1.3. Forrásbemutató.....	14
1.3.1. A fejezetekben előforduló önhivatkozások és visszautalások indoklása	14
1.3.2. Legfontosabb szakirodalmi alapok bemutatása	15
1.4. Az értekezés stílusa, szerkezete, keretei és határai	17
1.4.1. Stílus, nyelvezet	17
1.4.2. Szerkezet	17
1.4.3. Idő és térbeli keretek	19
1.5. A kutatás módszertani megközelítése és kérdésfeltevései	21
1.5.1. A kutatás módszertani összetettségének gyakorlati indoklása és ismertetése.....	21
1.5.2. A kutatás kérdésfeltevései	22
1.5.3. A pedagógiai hermeneutika módszere és jelentősége a kutatásban	23
2. A középkor fogyatékos fogalma és elméleti háttere a keresztény filozófiában és teológiában	25
2.1. A fogyatékos modern kori meghatározása	25
2.1.1. Fogyatékosági modellek	26
2.2. A középkor történeti határai és fogalma	28
2.3. Kísérlet a középkor fogyatékosról alkotott fogalmának meghatározására.....	29
2.3.1. A szegény mint meghatározó és mindenhol megjelenő fogalom.....	31
2.3.2. Szokatlan testi felépítés.....	32
2.3.3. Sérültség és/vagy fogyatékos.....	32
2.4. A középkor fogyatékosképe és a bűn párhuzama.....	34
2.4.1. A transzcendentális fogalmak, a fogyatékos és bűn viszonya a középkor eszmetörténetében	36
2.5. A fogyatékos középkori megítélésének alapjai a keresztény teológiában és filozófiában	40
2.6. A bűn fogalmának teológiai meghatározása.....	41
2.6.1. A középkor világképe és az áteredő bűn fogalma	41
2.7. A pokol és a purgatórium	43
2.7.1. A pokol	43
2.7.2. A purgatórium	46

2.7.3. Társadalomfilozófiai összefüggések és valószínűsíthető magyarázatok	49
2.8. Az istenképiség tana Aquinói Szent Tamás filozófiájában	51
2.8.1. Szent Tamás fogalomhasználata és filozófiájának alapjai ...	52
2.8.2. Fogyatékoságról szóló általános tanítások a középkori keresztény filozófiában és teológiában	54
2.8.3. Albertus Magnus rendszertana a veleszületett rendellenességekről	55
2.8.4. Aquinói Szent Tamás fogyatékoságértelmezése	56
2.8.4.1. A fogyatékoság öt típusa Szent Tamás szerint	59
3. A középkor társadalmi struktúrái és mentalitástörténete a fogyatékoság szemszögéből	60
3.1. A társadalom felépítése	62
3.1.1. Laboratores – a dolgozók rendje	65
3.1.2. Bellatores – a harcosok rendje	66
3.1.3. Oratores – az imádkozók rendje	67
3.1.4. A katedrálisok az isteni rend örök jelképei	69
3.1.5. A városi polgárság kialakulása és a városfejlődés	71
3.1.6. Fogyatékoságtörténeti vonatkozások	72
3.1.7. A középkor gondolkodása a tehetségről és az újítások szándékáról	72
3.2. A kolduskultúra és a fogyatékoság problematikája	73
3.2.1. A szegények és a természetes szegénység	74
3.2.2. Henri-Jacques Stiker rekonstrukciós elmélete	77
3.2.3. Az önként vállalt szegénység	79
3.3. A mentalitástörténet fogyatékoságtörténeti vonatkozásai	83
3.3.1. Testkép	85
3.3.2. A test mint kommunikációs felület	86
3.3.2.1. Szent Márton legendája és a ruházat szimbolikája	87
3.3.2.2. A fogyatékos test mint kommunikációs médium ...	88
3.4. Összefoglaló és átvezető gondolatok	93
4. A középkor életvilága és ebben a fogyatékos személyek helyzete, lehetőségei	97
4.1. Klimatikus viszonyok és éghajlati periódusok	97
4.1.1. Klímátörténeti alapok	98
4.1.1.1. A kora középkori pesszimum	100
4.1.1.2. A virágzó középkor meleg periódusa	103
4.1.1.3. Átmeneti évtizedek – a nagy éhínség 1315–1322 között	105
4.1.1.4. A kis jégkorszak	108
4.1.2. A fekete halál – pestisjárvány 1346–1352	111
4.1.3. Bűnbakok keresése – hosszútávú társadalmi hatások	113
4.1.3.1. Az éhínség	114
4.1.3.2. A lepra	115
4.1.3.3. A pestis	116

4.2. Szűkebb és tágabb antropológiai terek, azaz az életkörülmények és az embervilág.....	118
4.2.1. Öltözködés, táplálkozás, tisztaság.....	118
4.2.1.1. Tisztálkodás, tisztaság	118
4.2.1.2. Élősködők.....	120
4.2.1.3. Táplálkozás	121
4.2.1.4. Öltözködés, ruházat	123
4.2.2. Lakhatás.....	124
4.2.3. A környező világ	127
4.3. Az idő	132
4.3.1. A kora középkori időfelosztás.....	133
4.3.2. Változások a virágzó középkorban.....	134
4.3.2.1. Mechanikus üttöórák	135
4.4. A munka és a hivatás	136
4.4.1. A munka.....	137
4.4.1.1. A munka teológiai értelmezése.....	137
4.4.1.2. A munka társadalmi megbecsülése, értéke	138
4.4.1.3. A kézművesség, azaz az artes mechanicae	141
4.4.1.4. William Taylor nézete a munka és a fogyatékoság viszonyáról.....	142
4.4.2. A hivatás.....	142
5. Az értekezés összegzése.....	146
5.1. A kutatás eredményei.....	150
5.2. Gondolatok a középkor és a tömeglélektan párhuzamáról.....	154
5.3. A téma további kutatásának lehetőségei	156
6. Szakirodalom.....	158
7. Ábrajegyzék	169
8. Köszönetnyilvánítás	170

Szécsi Andris emlékének

Előszó

E könyv témája kimondottan nagy kihívás és kijelenthető, hogy Berzsenyi Emese minden tekintetben nehéz munkára vállalkozott, hiszen magyar nyelven úttörő kutatást valósított meg. Folytatva korábbi munkáját, ezt a művet úgy formailag, mint tartalmilag a 2020-ban, szintén az Eötvös József Könyvkiadó gondozásában megjelent *„Kiválasztott vagy megbélyegzett? – Tanítások a fogyatékosokról: a zsidóság, a kereszténység és az iszlám szent könyvei szerint”* című mű második köteteként tarthatjuk kezünkben. Az eredmény olyan tudományos relevanciájú és időszerű téma feldolgozása, amelynek aktualitása több tudományos terület figyelmét kiérdemelte, és amit e könyv ennek megfelelően komplexitásában tárgyal.

Imponáló a szerteágazó, mégis átfogó nézőpont, a biztos tárgyi tudás, amely a részek strukturáltságát és törés nélküli összhangját biztosítja. Szerzője tisztában van az alapvető teológiai és filozófiai elméletekkel, bemutatja azt a világot, amit e hit fényében építettek fel, és megtalálja a fogyatékoság helyét az adott kor rendszerében. Nem fogalmaz meg a jelen korból visszatekintő kritikát vagy ítéletet, hanem az összefüggések, struktúrák és tényszerűségek értelmező magyarázatai vezetnek végig a munka egészén.

Ahogy az előző kötet egy doktori disszertáció anyaga, úgy ez a könyv valószínűleg egy habilitációs értekezés. Leginkább a bevezető részben érhető tetten, ahogy megtartva az írásbeli tudományos közlésfolyamatokban elvárt szerkezetet kitér olyan részletekre is, amelyek jellemzően nem az irodalmi művek sajátjai. Ez egy tudományos kutatás, ennek okán rendszerét és célrendszerét is érthetően meghatározza és igényesen körülírja. Így nincsenek hosszú átkötések, szépirodalmi kitérők, azonban mégis olvasmányos, érdekes és nem kis érdeme, hogy érthető nyelvezettel, követhető módon tárja az olvasó elé mondanivalóját.

A fogyatékoság a jelen egyik kiemelt pedagógiai kérdésköre, nem szakítható el azonban a közelmúlttól vagy a régmúlttól. A kötet a középkor hatalmas, egy évezreden átívelő időszakát felölelő, a fogyatékoság szempontjából releváns folyamatokba, eseményekbe ágyazva mutatja be azt a fejlődési ívet, amely a későbbi változásokon át a mai szemléletig vezet. A szerző a neveléstörténeti kutatások perspektívájába helyezve, de azon jóval túlmutatva sorakoztat fel környezeti, vallási, filozófiai, antropológiai, kulturális és más ok-okozati összefüggéseket, amelyek egymástól el nem választható módon adnak képet a fogyatékosokról, a fogyatékos személyek életlehetőségeiről, világáról.

Több szálát kezel és kapcsol párhuzamosan össze, felölelve ezáltal a kutatási, történeti-időbeni, valamint a vallási-társadalmi vonalakat. Az olvasó mégsem vész el a leírtak rengetegében, egy olyan lebilincselő, érdekes és értékes tartalom bontakozik ki, amely joggal érdemli ki a méltatást. A módszertani háttér szemléletét és technikáját pedig, teológiai ismeretekkel is rendelkező kulturális antropológusként és egyben a neveléstudományok doktoraként csak üdvözölni tudom. Gondolok itt a kultúrakutatás alapvető összetevőire, mint az idő, a lakhatás, a tárgyi környezet, a vallási-teológiai háttér, a mindent átfogó szocializációs folyamat és hatásmechanizmusok részleteire. Ezek tárgyalása releváns és nélkülözhetetlen részei egy feltáró neveléstörténeti, de ebben a minőségében fogyatékoságtörténeti munkának.

Ne keressünk a téma egészére vonatkozó nagy, általános, természettudományos vagy filozófiai elméleti megállapításokat, mert ez a munka természeté miatt nem is lehetett cél. Ez most egyfajta alapvető feltérképezése a témának, a kapcsolódó szálak felfejtésével, a rendelkezésre álló, ám változóan bőséges vagy szűkös források tükrében. A megállapítások következtetés formájában interpretáló jelleggel fogalmazódnak meg, az eredmény pedig egy igazán karakteres, alaposan és eredeti módon feltárt forráskutatás. Egy eddig nem létező egységbe rendezett összegzés. Berzsenyi Emese munkája új megközelítést, új információkat ad, mégsem állítja, hogy ez egy befejezettnek, lezártnak tekintett irány.

Összegezve, a *„Bűnös vagy ártatlan? – Az európai középkor fogyatékoságtörténete”* című könyvet, meg kell állapítanom, hogy mérföldkő a neveléstudományi kutatások történeti diszciplinája számára és értékes határtudományi forrás, olyan más tudományos vagy szaktudományos területek számára, mint a gyógypedagógia, szociológia, szociálpedagógia, pszichológia, filozófia, kulturális antropológia. Megjelenése hasznára és örömére szolgál a tudományos és laikus érdeklődőknek egyaránt.

Véleményt, előszót írni nemcsak felelősség, hanem szakmai megfontolás kérdése is. Berzsenyi Emese munkája nem csupán hiánypótló, hanem sokaknak szóló tartalom, elolvasása az újdonság, az érdekesség és egyben a tudományos igényesség élményével kecsegtet.

Budapest, 2024. március 1.

Dr. Tomory Ibolya
(OE TMOK)

„A korszak annak köszönheti báját és sajátosságát,
hogy olyan értékekkel rendelkezik,
melyeket jelenünk már alig ismer.”
(Klaniczay, 1996. 278.)

1. Problémafelvetés és tudománytani bevezetés

Ősidők óta nyugtalanítja az emberiséget a fogyatékosság, a betegség, a sérülékenység és mindenekelőtt a halál kérdése. Végigkísér fejlődéstörténetünkön, elkerülhetetlenül megjelenik minden kultúra történetében és minden vallás tanításában. A sérültség és veszélyeztetettség életre hívja a társadalom tagjaiból a segíteni akarást, ezzel alakítva ki idők során a segítők és segítségnyújtó rendszerek szövevényes hálózatát. A fogyatékos személyek kirekesztésének vagy integrálásának történeti megvalósulását célzó kutatások választ adhatnak a kultúra mélyebb rétegeiben megbúvó félelmekre és a rejtetten élő hiedelmeken alapuló magyarázatokra.

Részletesen kutattam az ábrahámi vallások ókori történetében a fogyatékosság, a fogyatékos személyekről szóló tanítások fellelhető anyagait, és nem akadtam nyomára kirekesztésnek és megvetésnek. Haladok tehát tovább a kortörténeti kutatások útján, és megpróbálom feltárni az európai középkor fogyatékossgszemléletét, mert e korszak maradványai sokkal meghatározóbbak napjainkra, mint az ókoré. Szükségszerű párhuzam vonható a 19. század elejéig szívósan tovább élő középkori társadalmi struktúrák és a 19. századi kapitalizmus középkorvégi kezdetei között. Kibontakozódnak látszik egy olyan szemléletmód is, amely nem a modernkori társadalom ellentétéként tekint az európai középkorra, hanem előtörténeteként értelmezi azt. *„A történészek számára ennek a megközelítésmódnak a megkerülhetetlen jelentőségét az adja, hogy Európa volt az első civilizáció a világon, amely sikerrel lépett az iparosodás, az individualizmus és a demokrácia útjára.”* (Zsinka, 2014. 109.)

1.1. Előzmények és tudományos alapok

Az 1990-es évek elején tanultam kultúra- és társadalomtörténetet, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán teológiát és később a Szegedi Egyetemen összehasonlító vallástörténetet. Eddigi kutatásaim jelentős részükben vallástörténeti tárgyú témákat öleltek fel az ókor és a középkor vonatkozásában. Doktori értekezésemet 2017. július 4-én védtem meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Karának Neveléstudományi Doktori Iskoláján, a neveléstörténeti program keretében. *Prof. Dr. Németh András* neveléstörténész, az ELTE PPK Pedagógia-történeti Tanszékének tanszékvezetője és *Prof. Dr. Dr. Máté-Tóth András* a SZTE BTK Vallástudományi Tanszékének vezetője voltak témavezetőim¹. Kutatásomban a zsidóság, a kereszténység és az iszlám vallás fogyatékoságtörténetét dolgoztam fel, pontos címe *A fogyatékos személyek nevelésének története interkulturális megközelítésben, az ábrahámi vallások – a zsidóság, a kereszténység és az iszlám – szent könyveiben megfogalmazott tanítások tükrében* (Berzsenyi, 2017) volt. Amely szinte átdolgozás nélkül 2020 szeptemberében *Kiválasztott vagy megbélyegzett? – Tanítások a fogyatékoságról: a zsidóság, a kereszténység és az iszlám szent könyvei szerint* címmel monográfiaként jelent meg 215 oldal terjedelemben az Eötvös József Könyvkiadó gondozásában. (Berzsenyi, 2020a) Történeti íve időrendi áttekintést nyújtó példákkal bemutatta az őskor és az ókor fogyatékoságtörténetét, de a hangsúly a három ábrahámi vallás fogyatékoságról és a fogyatékos személyekről szóló tanításainak kialakulásán és gyakorlatán volt. Akkor nem állt rendelkezésemre, és a mai napig sem jelent meg nemzetközi szinten más olyan összefoglaló szakirodalom, mely ilyen összefüggésrendszerben vizsgálva elemezte volna a fogyatékoságról és a fogyatékos személyekről szóló tanításokat és azok magyarázatait.

Folytatva ezt a munkát elmélyedek az európai középkor fogyatékoságtörténeti kutatásában létrehozva egy olyan magyar nyelvű alapművet, amely ebből a szempontból teszi átláthatóbbá, érthetőbbé kultúránk ezen bő ezer évét. Reményeim szerint munkám a jövőben további interdiszciplináris kutatásokat indíthat el akár a magyar történelemre vonatkozóan is. Álljon itt mottóként *Scott M. Williams* találóan finom humorral megfogalmazott, ám szigorú igazságot tartalmazó felhívása: „*Remélem, még sokan csatlakoznak majd ehhez a kutatói közösséghez, fogyatékos és átmenetileg nem fogyatékos személyek egyaránt.*” (Williams, 2020. 18.)

¹ A titulusok és intézménynevek a doktori védés időpontjában érvényes megnevezéseket és állapotokat rögzítik.

1.2. Bevezető gondolatok – Az ember mint hiánylény

A fogyatékoságtörténet szempontjából fontos szem előtt tartani, hogy az ember születése – illetve fogantatása – pillanatától ki van téve a halál veszedelemének. Arnold Gehlen 1974-ben megjelent *Antropologische Forschung* című művében ezt írja: „Az ember testileg hiánylény, hiszen minden természetes környezetben életképtelen lenne. Ezért egy másik, mesterséges környezetet kényszerült kialakítani magának.” (Gehlen, 1974. 48.) Valóban sérülékeny hiánylény, fogalmazhatnám úgy is, hogy puhatestű az általa konstruált mesterséges, technikai világban. (Keil, 2009. 12.) Ezért összetett tanulási folyamatok sorára van szüksége, valamint segédeszközökre, azaz számos külső segítségre szorul már a puszta életben maradáshoz is: ruhára, mert nem melegíti szőr, szűrő és vágó eszközökre, mert nincsenek éles fogai és karmai, házra, mert nem bírja a szélsőséges időjárási körülményeket. Képességeit és vele született „kelléktárát” tekintve messze alul marad az állatvilág tagjainak egyedi jellemzőitől. Nyugodt lélekkel nevezhetők ezek az eszközök protéziseknek, hiszen csökevényes vagy hiányzó szerveink, testrészeink funkcióit egészítjük ki a használatukkal.

És mit is jelent egy protézis? Gyakorlati hasznán túl a protézisnek mint az egyéni képességek kiterjesztésére szolgáló mesterséges eszköznek egy illúzió megvalósítása is fontos feladata. Egyrészt, hogy a személyt olyanná tegye a többiek és bizonyos mértékig önmaga szemében, mint aki ugyanolyan, akinek megvannak a képességei, aki nem viseli magán a másság jegeit. A hiányosnak, működésképtelennek vagy nem megfelelően funkcionálónak ítélt testnek kompenzációra van szüksége, a protézis pedig segíthet ebben. Ha ezek a pótló és kiegészítő funkciót ellátó eszközök nem is képesek a hiányosság teljes kiküszöbölésére vagy a különbség eltüntetésére, azért megkísérlik a látható és jól érzékelhető másságot minimálisra csökkenteni. Szolgálva ezzel az egyén önképének és önfogadásának erősödését, illetve a társadalmi befogadás kedvezőbb mértékét. Célja a fent említett gyakorlati és a használó személyt segítő funkcióján túl az eltérés elfogadható mértékűvé alakítása. (Wheatley, 2010. 24.)

Az ember túlélése abban rejlik, hogy létrehozta és történelme folyamán eltérő ütemben, változó súlypontokkal, de töretlen akarattal fejlesztette azt a világot, amelyben tökéletesen függő kultúrlénnyé válhatott. Olyasmit alkotott, amivel kiegészítheti, meghosszabbíthatja, megerősítheti vagy javíthatja természetes hiányosságait. (Eco, 2007b. 207.) Ebben nyerhet teret többek között a nevelés, a vallás, a nyelv, a művészet és a műszaki fejlődés is, melyek folyamatában biztosítják az emberi faj túlélésének és fejlődésének lehetőségét. Így az ember szervi hiányosságait a kultúra összetett és egymástól

függő rendszerei hivatottak pótolni és kiegészíteni, ezáltal – megszabadulva a természet szükségszerű kényszereitől – kulturális feladatok ellátásra alkalmas lénynek tekinthető. E nézet szerint hiányosságait a világra való nyitottsága és az abból megtanulható szükséges elemek folyamatos és állandóan fejlődő, bővülő alkalmazása kompenzálja. (*Kron*, 2000. 243.; *Berzsenyi*, 2020a. 30.) A gehleni gondolatok fényében a fogyatékoság többé nem kizáró tényező, hanem a társadalmi részvétel egy másfajta, egyéni módja a kultúra összetett és kölcsönhatásokkal teli rendszerében. Csak nézőpont kérdése, és minden ember többé-kevésbé fogyatékosnak tekinthető. Az, hogy a fogyatékoság ellehetetleníti, tönkreteszi, megnehezíti, vagy csak eszközhasználatra kényszeríti a mindennapokban, pusztán a történeti kor szokásaitól, törvényeitől, valamint technikai fejlettségétől és mindezek mellett az egyén lehetőségeitől függ.

Ennek egyik – napjainkra már legbanálisabb – példája a szemüveg, illetve a szem elé helyezhető csiszolt lencse, amely szintén középkori találmány. A rövidlátás korrigálására szolgáló szemüvegek az 1280-as évektől Olaszországból indultak, a távollátás korrekcióját, az olvasószemüveget pedig 1450 körül fejlesztették ki. Természetesen ez a látássérültek többsége számára vagy értéke, vagy a földrajzi távolság miatt még jó ideig elérhetetlen maradt. (*Wheatley*, 2010. 8.)

Összefoglalóan kijelenthető, hogy a homo sapiens archetipikusan protézisfüggő. (*Timpe*, 2020. 33.)

1.3. Forrásbemutató

1.3.1. A fejezetekben előforduló önhivatkozások és visszautalások indoklása

Hasonlóan érezheti magát egy folytatásos regény írója, amikor időről időre vissza kell térnie az előző rész tartalmához, és elbizonytalanodik, mennyit kellene beleírni belőle az új történetbe azok számára, akik csak az adott könyvet olvassák.

Amikor a kereszténység ókori fogyatékoságtörténetét feldolgoztam, szükségszerűen bele kellett mélyednem a keresztény egyházatyák tanításaiba, a keresztény ókor és kora középkor hosszú időbeni határán, azaz a kései

antikvitás² évszázadaiban született filozófiai és teológiai tanításokba. A Nyugat-Római Birodalom bukásával csak a modernkori történetírás nyitott új korszakot, az akkori világ haladt tovább a maga útján és a saját ütemében. Sok olyan szál is érintetem akkor, ami folytatólagosan vezet át bennünket a középkorba, mert ezek a tanítások alapjaivá lettek a kereszténység és Európa kulturális fejlődéstörténetének. Így most azzal a módszertani problémával szembesülök, hogy esetleg a megengedettnél több esetben kellene ezeket a részeket önhivatkoznom. Ennek elkerülése érdekében jelen írásomban az érthetőség és a folytonosság jegyében röviden összefoglalom az akkor megírt leglényegesebb vonatkozó elemeket. Ha módomban áll, azokat újonnan felkutatott forrásokkal alátámasztva és kiegészítve fűzöm tovább, ha erre nincs lehetőségem, akkor a régebbi szakirodalmakban próbálok meg új információk, bővített magyarázatok után kutatni. Miként a középkor sem értelmezhető az ókor nélkül, úgy én sem tudom teljes mértékben leválasztani egymásról a két kutatást. Fontosnak tartom azonban néhol a törzsszövegben, de többnyire inkább lábjegyzetben megjelölni mindazokat a részeket, ahol kifejtésük előző kutatásomban megtalálható és szükség esetén bővebb terjedelemben elolvasható. Ilyenkor nem ismételtem meg vagy írom át az adott fejezetet, pusztán jelzem, hogy ennek milyen mélységű és milyen időtávlatú kifejtése történt már meg a doktori munkámban. Sarkalatos példa *Szent Ágoston*³ (354–430) bűnről és fogyatékoságról alkotott vallásfilozófiai tétele, amely másfél évezredre meghatározta a nyugati kereszténység gondolkodását a bűn és a fogyatékoság mint isteni büntetés kapcsolatáról.⁴ Ahogy erre is feltétlenül utalnom kell jelen munkám filozófiai és teológiai alapokat magyarázó fejezeténél. Kivétel ez alól a fogyatékoság fogalmát, fogalmi tisztázását bemutató rész, ahol rövidítve, átírva és kiegészítve, de korábbi kutatásomat vettem alapul.⁵

1.3.2. Legfontosabb szakirodalmi alapok bemutatása

Jelen munkám vezérfonalát az elmúlt két évtized német kutatási anyagai képezik, kiegészítve a vonatkozó angol és magyar nyelvű szakirodalmakkal. Az egyik legösszetettebb és legteljesebb a brémai egyetemen *Prof. Dr. Cordula*

² Zsinka László a 3. és 6. század közé teszi ezt a hosszú átmeneti időszakot. (Zsinka, 2014. 105.)

³ *Hippói Szent Ágoston*, római nevén *Augustinus Aurelius* (i. sz. 354–430) keresztény egyházatya, a patrisztikus irodalom legjelentősebb képviselője, Hippó városának püspöke volt. A katolikus egyház szentként tiszteli.

⁴ Erről részletesen (Berzsenyi, 2020a. 142–144.)

⁵ Erről részletesen (Berzsenyi, 2020a. 19–23.)

Nolte német középkortörténész nevével jelzett *Homo Debilis – Dis/ability in der Vormoderne*⁶ című nemzetközi interdiszciplináris kutatási programja során készült három nagy tanulmánykötet. Már 2009-ben 23 szerző 471 oldalnyi publikációjával megjelent *Homo Debilis, Behinderte – Kranke – Versehrte in der Gesellschaft des Mittelalters*. (Nolte, 2009) Majd 2013-ban adták ki a *Phänomene der „Behinderung“ im Alltag – Bausteine zu einer Disability History der Vormoderne* című kötetet 368 oldalon, 21 kutató írásával. (Nolte, 2013) Munkám számára ebben nagyon meghatározó Irina Metzler középkortörténész *Behinderte Menschen im Mittelalter: Momente der Alltagsgeschichte zwischen Bedürftigkeit und Misstrauen* (2013b) című tanulmánya. Metzlernek több angol nyelvű monográfiája is jelent meg a középkor fogyatékoságtörténetéről.

A program utolsó kutatási periódusa 2013. december 12-től 2016. november 1-ig zajlott, ahol a Brémai Egyetem 17 kutatójához további 32 szakember csatlakozott nemzetközi szinten is, más egyetemekről vagy kutatóintézetekből. Ennek zárásaként született meg 2017-ben Cordula Nolte, Bianca Frohne, Uta Halle és Sonja Kerth szerkesztésével a *Dis/Ability History der Vormoderne. Ein Handbuch* című mű. Ebben 85 szerző 511 oldalnyi tanulmányát olvashatjuk. (Nolte et al., 2017) Értekezésem szempontjából ez nem azt jelenti, hogy ebből a kutatási anyagból hivatkozok vagy idézek a legtöbbit, hanem azt, hogy ez volt legnagyobb segítségemre saját kutatásom összeállításában. Sok esetben inkább magam is visszanyúlok a szerzők által megnevezett forrásokhoz.

Természetesen ezeken kívül is szép számmal szükségem volt további tanulmányokra és tudományos munkákra. Óriási segítség volt például Scott M. Williams 2020-ban publikált szintén gyűjteményes tanulmánykötete *Disability in Medieval Christian Philosophy and Theology* címmel, hiszen e nélkül nem lenne teljes a középkor világáról alkotott fogyatékoságtörténeti kép. A könyvet tíz tanulmány alkotja 295 oldalnyi terjedelemben. (Williams, 2020) Ezt egészíti ki Edward Wheatley 2010-ben íródott *Stumbling Blocks Before the Blind – Medieval Constructions of a Disability* (Wheatley, 2010) című monográfiája, aki Michael Foucault álláspontjának elméleti cáfolataiban olyan szerzőkre hivatkozik, akiknek műveit magam is kihagyhatatlan forrásként emeltem be kutatásomba. Ilyen például Henri-Jacques Stiker: *A Disability History* (Stiker, 1999) című alapműve és a középkor történeti részleteinek bemutatásánál, értelmezésénél a fent megnevezett nemzetközi kutatásokban is rendre felemlített francia „Annales Iskola”⁷ nagy középkortörténészei: Jacques Le Goff, George Duby, Michael Foucault, Emmanuel Le Roy Ladurie és Marc Bloch, akiket több kötetnyi munkájukkal hívtam segítségül.

⁶ A Homo Debilis kutatási leírása és részletei ezen honlapon érhetők el: <https://www.homo-debilis.de/>

⁷ Az Annales-iskola pontosabban eredeti nevén „Annales d’Histoire Économique et Sociale” továbbfejlesztve a régi elméleteket megalkotta az új történetírás tudományos módszereit és irányát. (Bourdieu és Martin, 1985. 77–99.)

1.4. Az értekezés stílusa, szerkezete, keretei és határai

1.4.1. Stílus, nyelvezet

Példaként tekintve az ezredforduló utáni európai szakirodalmakra, szeretnék hű maradni önmagamhoz, és kutatásomat olyan stílusban, olyan nyelvezettel megírni, amely nem csak idegen szavak szótárával az asztalunkon olvasható, hanem – *Könczei György*⁸ professzor megfogalmazása⁹ szerint – demokratikus nyelvezetű. A magyar nyelv tökéletesen alkalmas olyan stílus kialakítására, amely követve a nemzetközi tudományos publikációk változásait, képes szélesebb közönséget megszólítani. Bár hazánkban van hagyománya a narratív pedagógiának, mégis nehezen kap teret a nemzetközi szinten történetmesélésnek nevezett, azaz *Story Telling* néven ismert módszer a magyar felsőoktatásban és a tudományos köztudatban. (*Lanszki, 2022*) Tovább hivatkozva itt *Lanszki Anita* 2022-ban megjelent *Digitális média és történetmesélés a felsőoktatásban* című szakirodalmi művére, ugyanazt tudjuk elmesélni kevésbé szigorú szakmai nyelvezettel, mint amit a múltbéli tudományos megfogalmazások száraz adatainak idegen szavakkal erősen terhelt tömegeivel. Az internet és a mesterséges intelligencia világában már nem féltenünk és elzárunk kell a tudományt, hanem fizikailag és szellemileg elérhetővé tenni. Ennek egyre jobban meghonosodó gyakorlata az *Open Science* is. (Berzsenyi, 2020b, 201–210.)

1.4.2. Szerkezet

Értekezésemet először az általános módszertani fejezetek révén elhelyezem a neveléstudomány történeti diszciplínájában, meghatározom fogyatékoságtörténeti relevanciáit, módszerét, szakirodalmi alapjait és fogalomhasználatát. Majd három nagy egységre osztom kutatásomat.

⁸ ELTE BGGYK Fogyatékoság és Társadalmi Részvétel Intézet alapítója.
<https://barczy.elte.hu/munkatarsak/konczei-gyorgy>

⁹ Doktori disszertációmhoz írott bírálata szerint.

Többször hivatkozok rá, hogy a középkor a teológiai alapelvek és meghatározó vallásfilozófiai irányvonalak ismerete nélkül nem érthető. Ezért először az eszmetörténeti alapokat mutatom be. Nagy segítségemre voltak ebben teológiai és vallástudományi tanulmányaim, és valójában megmaradtam a vallástörténeti nézőpontnál. Értekezésem legfontosabb és minden részletet ok-okozati összefüggési rendszerbe helyező fejezete a filozófiai és teológiai magyarázatokat mutatja be.

A 4–5. évszázad határán *Aurelius Augustinus* egyházatya, a patrisztikus bölcselet legnagyobb emelt alakja, évezredekre meghatározó alapját fektette le a test és a bűn kapcsolatának, ezzel a fogyatékos-sághoz való viszonyt megalkotó dogmává emelt teológiának is. Szigorát – némi átértelmezéssel és torzítással – átvette az egyház, és kidolgozta büntetési rendszerét. A skolasztikus filófia és a keresztény misztika legnagyobb alakjának, *Aquinói Szent Tamásnak* (1225–1274) újító eszmerendszere bár a 13. században feloldotta a nézeteket, az atavisztikus meggyőződéseken már csak hosszú századok és nagy nehézségek árán hatolhatott át a modern kori személyiség szemlélet emberképe.

Ez úgy függ közvetlenül össze a neveléstörténettel, hogy valójában a vallási tanítások alkották meg a középkori Európa kultúráját. Nem teljesen értek egyet azzal a megfogalmazással, hogy csak az alapjait adták volna, mert a vallás, az egyház tanításai és ellenőrzése az emberek életének minden mozzanatát meghatározta. Betekintéssel bírt lelkük legrejtettebb zugaiba, és a megfélemlítés pszichológiájának alkalmazott pedagógiai módszereivel meghatározta gondolkodásukat, egyéniségüket, egymáshoz és a világhoz való viszonyukat. Egyszóval mindent.

Tehát felépitem a középkor fogyatékos-ságértelmezésének elméleti hátterét, amely a filozófiai és teológiai alapok elemzésén keresztül, a teremtet világ rendjének értelmezésén át fog elvezetni az embervilág történetéig.

Itt következik a középső fejezet, amely a társadalom felépítését igyekszik a fogyatékos személyek súlypontjával bemutatni. Egy kicsit más szemszögből, mint ahogy azt megszokhattuk, mert a szegényeken és a kolduskultúrán van a hangsúly, ezen a legkiszolgáltatottabb, legsérülékenyebb, de jelentősen növekvő lélekszámú csoporton. Nem tekinthetjük egyszerűnek a szegénység kérdéskörét a középkorban, hiszen nem csupán egzisztenciális problémáról van szó, hanem egy összetett, ideológiai, politikai, vallási, gazdasági, társadalmi, közbiztonsági és közegészségügyi kölcsönhatásról, amely főleg a városokban a lakosság közel egyharmadát érintette.

Miért került ez így középre az akkori világ elméleti háttere és gyakorlati életvilág-értelmezése közé? Mert e korszak hitvilága szerint a földi társadalom az isteni világrend leképezése, szabályai és szerkezete a mennyei szférákat mintázzák a teremtet világban. Az ember pedig Isten akaratából és szeretetéből létezhet és élheti evilági életét. E téma valóban középen van a teológiai és filozófiai eszmerendszer, valamint az embervilág gyakorlati hétköznapi között.

A harmadik nagy egység a már bemutatott szellemi kultúrában megvalósult és lassan változó embervilág. Itt a középkor történelmének általános ismertetése helyett olyan tudományágak kutatásait mutatom be, amelyek – szolgálva a történeti áttekintés sokszempontú lehetőségét – részleteiben is hozzásegítenek e korszak jobb megértéséhez. Ilyenek a klimatikus viszonyok és az éghajlatváltozás, amely napjainkban is állandó témája minden szintű diskurzusnak. Fontosságát az adja, hogy a technikai fejlettség akkori szintjén az embervilág kitettségének mértéke sokszorta nagyobb volt a mainál. Az éghajlat minden tekintetben meghatározta életlehetőségét, ezáltal kultúráját, technikáját, társadalmi rendszerét, gondolkodásmódját, egészségét, hitvilágát és még számos vonatkozást. Néhány egymást követő részben elemzem még a középkor olyan vonatkozását, amire csak ritkán tekintünk a fogyatékoság kapcsolatában, pedig jelentős szerepet játszott és még ma is érezteti hatását kultúránkban. Ilyen a gótikus építkezések generálta technikai fejlődés, az idő meghatározásának változása és ennek rövid-, illetve hosszútávú hatásai, vagy a munka értékének fejlődéstörténete a hivatás etikai magasságáig.

Nem foglalkozom azonban az orvoslástörténeti kutatásokkal és kórház-történettel sem, számomra a fogyatékos személy mint társadalmi szereplő a fontos és a társadalom, amely e személyt elfogadta vagy elutasította. Nem sorolom fel a középkor történetének megnevezhető fogyatékos alakjait sem, mert mindazok, akiknek nyoma maradhatott az írásos dokumentumokban, csak kis szegmensét képviselték e csoport egészének. Mindezek persze nem érdektelenek, csupán jelen kutatásom kereteit túlzottan kitágítanák.

Értekezésem végén a jelentős számú szakirodalmat felsorakoztató jegyzék előtt még egy összefoglaló, elemző konklúzió zárja munkámat.

1.4.3. Idő és térbeli keretek

Marc Bloch: Gyógyító királyok (2005) című könyvéhez írt pályatársa és barátja, *Jacques Le Goff* 35 oldal terjedelmű előszót. Ebben mesél *Bloch* életéről és haláláról, kutatásról, módszertanról, stílusról, megvilágít néhány olyan szakmai problémát, amely segít megérteni és helyesen értelmezni a művet. „A hosszú időtartam nem feltétlenül jelent hosszú időszakot, sokkal inkább a történelemnek egy szeletére utal, a leglassabban változó és alakuló struktúrákra. A hosszú időtartam, lassú ritmus.” (*Le Goff*, 2005. 21.)

Jelen kutatásom földrajzilag kizárólag Európára korlátozódik, és nem tárgya a középkor átfogó, történeti szintű bemutatása. A középkorai törté-

nelem-tananyag¹⁰ viszonylag részletesen, jól áttekinthetően tárgyalja, és tudva, hogy a neveléstörténet¹¹ tisztában van a középkori nevelésről szóló szakirodalmak ismeretében e korszak sajátosságaival, csak a fogyatékoságtörténetre vonatkozó, az azzal logikai kapcsolatban álló, azt magyarázó, értelmező részeket fogom kiemelni és ok-okozati rendszerben a három alorkoszak figyelembevételével összefűzni. Ekkor még nem beszélhetünk gyógypedagógiáról (Gordosné, 1996. 11., 87.), így gyógypedagógia-történeti összefüggések sem jelennek meg a fogyatékoságtörténetének kutatása mellett. Ezzel együtt nem térek ki a gyógyíthatóság és fejleszthetőség kérdésére orvoslástörténeti szemmel sem, azaz kutatásomnak csak néhány apró részlet erejéig – csak az értelmezés szintjén – tárgya a fogyatékoságtudományi kutatások úgynevezett medikális modellje. Vizsgálódásom hangsúlyozottan abban a tekintetben neveléstörténeti jellegű, hogy az embervilág fogyatékos és sérült tagjaira vonatkozó részletei révén, leginkább a társadalmi tanításokon keresztül kapcsolódik a pedagógiához mint a nevelés és oktatás közegének intézményrendszereken kívüli területéhez. (Feketéné, 2022a. 55.)

Nincs lehetőségem szépirodalmi művek elemzését beemlíteni kutatásomba, így kimarad *Dante Alighieri* (1265–1321) *Isteni színjátéka* is. Bár Dante pokla egy sokszínű bemutató, de nem fedheti le átfogóan a középkor eszmevilágát, mert szerzője a kor kevés sokoldalúan művelt – és mégsem klerikus – értelmiségi elitjének tagja. A képzelet világában szárnyaló műve csak a társadalom legfelsőbb rétegének ismereteibe enged áttételes bepillantást.

Szinte lehetetlen lenne a kora, a virágzó és a késő középkor ezer évének minden hosszabb-rövidebb szakaszát Máltától Skandináviáig és a Portugál királyságtól a Litván Nagyfejedelemségig részleteiben elemezve megvizsgálni.

Így most arra vállalkozom, hogy magyar nyelven először átfogó értelmezési keretet és egy olyan képet adjak az európai középkor fogyatékoságtörténeti alapjaihoz, amelybe jól beilleszthetők a sérült és fogyatékos személyek. Amelyben interdiszciplinárisan megalapozott, több fontos, de kevésbé kutatott részletre is kiterjedően körülhatárolhatóak legyenek létük lehetőségének változásai. Ennek okán nem térek ki külön a magyar történelem kapcsolódó eseményeire és szereplőire, ez egy nagyon érdekes és fontos, de későbbi időpontban megvalósítandó összehasonlító kutatás témája lehetne.

¹⁰ 2015 és 2019 között történelem tantárgyat is tanítottam a 8. számú lábjegyzetben említett középiskolában.

¹¹ 2018–2019-ben tanítottam neveléstörténetet az Apor Vilmos Katolikus Főiskolán.

1.5. A kutatás módszertani megközelítése és kérdésfeltevései

1.5.1. A kutatás módszertani összetettségének gyakorlati indoklása és ismertetése

Ez a mű egy kvalitatív módszerrel végzett, tartalomelemző, összehasonlító és értékelő – a pedagógiai hermeneutika módszerét szem előtt tartó –, történeti metodológiát követő, hazai viszonylatban alapkutatás (Falus, 2004b. 27–28.), mely az emberi lét folyamatait és a függőségi viszony jellemzőit feltárva kapcsolódik a neveléstörténet kutatásainak fogyatékoságtörténeti irányához. Társadalomtudományi vonatkozásában az elnyomott, kirekesztett kisebbségi lét történeti folyamatát elemzi az ép és domináns többséghez képest, és próbálja ennek okait feltárni és összehasonlító módon értelmezni. E téren jelentős és egyértelmű befolyásoltság mutatható ki a társadalmi tanítások aktuálisan jellemző irányelvei mentén, melynek megértéséhez – a középkor társadalom- és mentalitástörténetét tekintve – a római katolikus egyház teológiájához és a vallásfilozófiához kell fordulnunk. (Tomory, 2020. 49–61.)

A neveléstörténet fogyatékoságtörténeti kutatásai önmagukban – az érintett személyek nevelésének és oktatásának elemzése nélkül – pusztán az életvilág bemutatásával kielégítik a diszciplináris kapcsolódás szükséges mértékét, csatlakozva úgy a családtörténeti, mint a kisebbségtörténeti kutatások témájához. Heinz-Elmar Tenorth 2001-ben a neveléstörténeti kutatások bővülésével kapcsolatban megállapította, hogy már nem csak a fejlődés normál útjai, hanem a kisebbségek vagy a fogyatékos személyek életvilága is fontos vizsgálati területté vált. (Nóvik, 2013. 9–10.) A fogyatékos személyek életük egy részében vagy egészében családjuk felügyelete alá tartoztak, illetve a fogyatékoság meghatározó kulturális szerepre tett szert, és társadalomformáló hatása megkerülhetetlen a középkor vizsgálatakor. (Szabolcs, 2001. 42–44.)

2017-ben még részletes és szerteágazó indoklásokkal kellett alátámasztanom a fogyatékoságtörténet legitimitását a neveléstudomány történeti paradigmájában, napjainkra Pukánszky Béla professzor munkássága, Magyar Adél: *Az értelmi fogyatékos gyermekről és felnőttéről alkotott mentális kép alakulása – az elzáró, gyógyító és fejlesztő intézményrendszer történetének tükrében – A kezdetektől a 19. század végéig* (Magyar, 2017) című¹², vala-

¹² Magyar Adél ebből készült monográfiája „Fejezetek az értelmifogyatékoság-kép történetéből – Elzárás, gyógyítás, fejlesztés a kezdetektől a 19. század végéig” címen 2018-ban jelent meg a Gondolat Kiadónál.

mint saját az 1.2. *Előzmények és tudományos alapok* fejezetben részletezett és szintén 2017-ben védett doktori disszertációink megteremtették ennek hazai útját és lehetőségeit.

Nemzetközi szakirodalmak tekintetében kutatásom már meglévő tudományos anyagokat dolgoz fel tartalomelemző, összehasonlító módon, interdiszciplináris szemlélettel szintetizál, és bizonyos értelemben más kontextusba helyez a neveléstörténész szemével. Az angol és német nyelvű szakirodalom számos műve dolgozza fel eltérő súlyponttal a középkor fogyatékoságtörténetét, ennél sokkal több tesz említést róla és/vagy hosszabb rövidebb fejezeteiben elemzi azt. Mindez bizonyítja a téma fontosságát, így nem kevesebbre vállalkozom, minthogy – folytatva korábbi kutatásaimat – egy átfogó, áttekintő, értelmező munkában elsőként magyar nyelven összefoglaljam is. Sok mindent hagyott ránk Európa történetének ez az ezer éve, és sok olyan dolgot is, amelyek már régen elveszítették ok-okozati összefüggéseiket, csak pusztán mint hagyomány fennmaradtak.

Nincs lehetőségem e kutatás keretein belül minden lehetséges problémára választ keresni, hiszen sokszor csak utólag, a munka során vagy annak egy késői fázisában vetődtek fel saját további kérdéseim is. Ilyenkor mindig eszembe jutott *Marc Boch: A történelem védelmében* című könyvének híres mondata „*Egy okirat nem egyéb tanúnál, és akárcsak a legtöbb tanú, csupán akkor beszél, ha kérdezik*”. (Bloch, 1974. 71.)

1.5.2. A kutatás kérdésfeltevései

2017-ben, doktori dolgozatom kutatási kérdéseit részletező 1.6. fejezetében ezt írtam a fogyatékos személyek kirekesztéséről és elnyomásáról: „*Az a tény, hogy az emberiség történelme során ilyesmi egyáltalán előfordulhatott, nem a tanítások hibás vagy kegyetlen voltát jelenti, hanem azt, hogy ezeket félreértették, illetve egyéb társadalmi, gazdasági célok érdekében félremagyarázták. A hit nevében történő cselekedetek, még ha azok a legfelsőbb egyházi vezetés támogatásával történtek is (mint például az inkvizíció idején), nem biztosítékai az alapvető tanítás szellemét és gyakorlatát követő helyes felfogásának és még kevésbé azok pontos betartásának. Számos esetben a szövegkörnyezetből kiemelt, betű szerinti értelmezések olyan tartalmi átértékelődéseket hozhatnak létre, amelyek a tanítások eredeti szellemének teljes torzulásához vezethetnek. Amennyiben ezek párosulva a hatalom érdekeivel, támogatásra találnak a fellelhető babonások és félelmek síkján az emberi tanulatlansággal és hiszékenységgel, úgy kifejezetten káros, pusztító és veszélyes hatást válthatnak ki. Társadalompszichológiai kutatások eredményei alapján egyértelmű, hogy kialakulásuk akár igen gyorsan is megtörténhet,*

visszarendeződésük azonban mindenkor lassú és nehéz folyamat.” (Berzsenyi, 2020a. 37.)

Legfontosabb kutatási kérdésem arra vonatkozik:

Mit jelentett a fogyatékoság a középkorban? – Nem a szó jelentés-tartalmát kutatom, hiszen az a modern kor találmánya, hanem a struktúrát.

Ezen belül megválaszolásra várnak olyan kérdések, mint:

Mit jelentett fogyatékosnak lenni az érintett személy számára? – Hogyan tudott beilleszkedni, hasznos tagja lenni a társadalomnak? Milyen lehetőségei voltak a különböző társadalmi rétegekben született személyeknek?

Mit jelentettek a fogyatékos személyek a társadalom számára? Hogyan tudta segíteni a közösség a rászoruló fogyatékos személyeket? Milyen esztétikai irányvonalak mentén jött létre és valósult meg a sérült személyek elfogadása vagy elutasítása?

Mindehhez összetett módon kell vizsgálnom Európa történetének ezt az ezer évét. Interdiszciplinárisan, holisztikus szemlélettel a kulturális, társadalmi, emberi, gazdasági, technikai, filozófiai, teológiai és még számos kérdéseket. Ennek kísérletéhez azonban előbb a részletekre kell válaszokat keresnem, amik egyáltalán megmutatják, megmagyarázzák, feltárják, rendszerezik a rendelkezésre álló forrásanyagokat. (Tomory, 2024. 252.)

Nem vagyok biztos benne, hogy mindenre kiterjedő pontos válaszokat fogok találni, de abban igen, hogy egy sokkal pontosabb, árnyaltabb képből kiindulva próbálhatom meg kutatási kérdéseimet megválaszolni. És munkámhoz, e kutatás vállalásához Marc Bloch egy vigasztaló gondolatából merítek erőt, amely *A történész mestersége* című művében hasonló helyzetekre vonatkozóan szerepel: „Nem csak ahhoz van jogunk, hogy – a történelem esetében is – elvárjuk másoktól azt a nagyvonalúságot, amely minden kezdetnek kijár. A még kialakulatlan dolog, ha örökösen arra törekszik, hogy meghaladja magát, minden akár kicsit is lelkes szellem számára olyan vonzerővel bír, amely felér a legtökéletesebb siker vonzásával.” (Bloch, 1996. 20.)

1.5.3. A pedagógiai hermeneutika módszere és jelentősége a kutatásban

Már doktori kutatásomban is fontosnak tartottam az elolvasott dolgok megértésének, a megértett szövegek helyes értelmezésének és pontos, szintén egyértelmű továbbadásának gyakorlatát, azaz a pedagógiai hermeneutika feltétlen fontosságát. Eredetileg a hermeneutika a Biblia magyarázatát,

értelmezését jelentette, ami ma az exegézis tudománya. Az *Igazság és Módszer* című filozófiai művében (1984) Hans-Georg Gadamer újraértékelte a hermeneutikát, és „a megértés és a megértettek helyes értelmezésének” elméleteként állította elénk. Fő gondolata, hogy „A megértés jelensége nem csak az emberi világvonatkozásokon húzódik át. A tudományon belül is önálló érvénye van, s ellenáll minden kísérletnek, hogy a tudományos módszer kérdésévé értelmezzék át.” (Gadamer, 1984. 21.) A cél az, hogy mindenütt felkutatható legyen az igazság olyan tapasztalata, amely túllép a tudományos metodika ellenőrzési körén, ezzel válik feltárhatóvá saját legitimációja is. A hermeneutika jelenségét Gadamer azért érezte aktuálisnak, mert szerinte kizárólag a megértésben történő elmélyüléstől várható a fent említett legitimáció. (Gadamer, 1984. 21. és Berzsenyi, 2020a. 26.) Helmut Danner a pedagógiai hermeneutika értelmezését és fontosságát a *Methoden geisteswissenschaftlicher Pädagogik* (1998) című szakirodalmi művében a pedagógiai kutatás olyan módszereként mutatja be, amelyet egyetlen neveléstudós sem nélkülözhet.

Gadamer és Bloch szövegről alkotott értelmezését összefoglalva Scott M. Williams a fogyatékoság középkori teológiai és filozófiai alapjait tárgyaló művében azt írja „Nincs azonban semmi hermeneutikailag problematikus abban, ha egy szöveg állításainak jelentőségét az olvasó saját kérdései szempontjából vitatja meg. Ez az exegézis, vagy más néven hermeneutikai elemzés. Ami problematikus lenne, az az, ha az exegéta úgy mutatná be a középkori szöveget, mintha saját kérdései valójában a középkori szöveg eredeti kérdései lennének. Valójában arra van szükség, hogy világosan különböztesse meg a szöveg önálló egységét és jelentését az olvasó saját kérdései szempontjából értelmezett jelentésétől és megértésétől.” (Williams, 2020. 16.)

Fontos szempont még az értelmezés reprodukálhatósága és általánosan értelmezhető volta. Tehát egy olyan keret létrehozása, amelyben nem egyedi esetek vizsgálata történik, hanem átfogó jelenségek magyarázatára teszek kísérletet. A fogalomhasználat vizsgálata ezért kiterjed az idegen szavak, a más nyelveken használt kifejezések, továbbá a kortörténeti szóhasználat elemzésére is, amely nem függetleníthető az embervilág mindenkori sajátosságaitól és a kultúra jellemzőitől.¹³ (Szabolcs, 2004. 332–335.; Szabolcs, 2001. 23.; Musenberg, 2013. 11.)

¹³ Erről részletesen (Berzsenyi, 2020a. 32–34.)

2. A középkor fogyatékoság fogalma és elméleti háttere a keresztény filozófiában és teológiában

2.1. A fogyatékoság modern kori meghatározása

Az elmúlt három évtizedben jelentős kísérleteket tett a társadalomtudományi alapokon nyugvó fogyatékoságtudomány a fogyatékoság fogalmának meghatározására. Ezek legfontosabbjait ökortörténeti kutatásomban részletesen tisztáztam, így élve az önhivatkozás lehetőségével és természetesen megjelölve az akkor felhasznált forrásimat, átemelem és további elméletekkel, gondolatokkal kiegészítem azt. Ezen kívül az elmúlt években születtek olyan publikációim, amelyek már e dolgozat témájának kisebb részleteit dolgozták fel, és meg is jelentek tudományos folyóiratokban vagy konferenciakötetekben. Disszertációm 1.2.3. *A fogyatékoság értelmezésének eszme- és fogalomtörténeti alapjai* (Berzsényi, 2020a. 19–23.) című fejezetében leírtak relevanciája az elmúlt években nem változott, és mivel mostani témám az előző kutatás kortörténeti folytatása, ezáltal erre is pontosan érvényes.

Valószínűleg teljes könyvet lehetne írni pusztán a fogyatékoság fogalmának történetéről, azonban e pár oldal is tökéletesen tükrözi a jelenlegi elméleteket. Ismételten az önhivatkozás problematikájával szembesülve igyekszem itt csupán a leglényegesebb gondolatokat összefoglalva bemutatni.

Günther Cloerkes nagy szerepet játszott a fogyatékoság önálló tudományágának kialakításában. Szerinte a szakemberek mindmáig adósak maradtak a fogyatékoság általános, illetve egységesnek nevezhető meghatározásának kidolgozásával. Ez a hiányosság a jelenség összetettségében és egyénenként eltérő voltában rejlik, mivel testi, értelmi vagy társadalmi megítélésére minden egyes ember esetében kizárólag egyedi módon van lehetőség. Egy másik kihívás a definíció meghatározása során az, hogy mely tudományág szemszögéből értelmezzük azt. Ezért előreláthatóan még jó ideig maradnak a különböző típusú magyarázatok a fogyatékoság jelenségének változó megnyilvánulásaira. Az embervilág tudományai eltérő szempontokat szem előtt tartva alkotnak definíciókat: az orvostudományi meghatározás a fiziológiai terület organikus és genetikai gyengeségeit, különbözőségeit veszi

figyelembe. A pszichológia elemzi a megfigyelhető viselkedéstani tulajdonságokat, a társadalomtudomány pedig a közösségi élet gyakorlatának és elvárásainak való megfelelést, a nevelhetőség és taníthatóság szempontjait pedig a pedagógia próbálja meghatározni. (Cloerkes, 2007. 43.; Williams, 2020. 3.; Berzsényi, 2020a. 19.)

Különböző fokú lehet a fogyatékoság: külső jegyeit tekintve láthatatlan vagy éppen jól felismerhető, lehet értelmi és/vagy testi, azonban jelentheti a társadalmi életben való részvétel részleges, illetve teljes alkalmatlanságát is. Bizonyos fogyatékoságokat meg lehet tanulni elrejteni, kompenzálni, esetleg viszonylag egyszerű eszközökkel kiküszöbölni. De lehetőség van olyan életteret választani, ahol az egyén fogyatékosága nem jelent egyben akadályoztatottságot is. Azonban ilyen optimális esetek nem valósíthatók meg mindig, mindenhol, mindenkinél egyforma mértékben. Ennek okán a fogyatékoság meghatározása függ a történeti kortól, az adott társadalom, illetve kisebb-nagyobb közösség elvárásaitól és szokásaitól, az egyén lehetőségeitől és a fogyatékoság jellegétől és fokától is. *„Tovább részletezve ezeket a feltételeket vagy csak áttekintő jelleggel szembesülve a probléma sok összetevős valóságával megállapítható: a fogyatékoság mint gyűjtőfogalom széles jelentéstartalmú, tág határok között értelmezhető valóságtartalma mindenkor elsősorban az egyén, majd az őt körülvevő világ szempontjai szerint fog pontosításra szorulni.”* (Berzsényi, 2020a. 20.)

Minden történeti korban a közösségi lét peremére történő kitaszítottaságot hangsúlyozta a fogyatékosági besorolás, és az idegenekhez, a gyengékhez, a mássághoz tartozással társadalmi egyenlőtlenségeket jelölt, vagy pont a társadalom hierarchiájának legitim fenntartását szolgálta. (Bösl, Klein és Waldschmidt, 2010. 7.) A vallások az isteni rend nevében igyekeztek érdekeik vagy hitük szerint elmélyíteni vagy kiegyenlíteni ezeket a társadalmi megítéléseket. (Berzsényi, 2020a. 20.)

2.1.1. Fogyatékosági modellek

Könczei György és Hernádi Ilona 2011-ben íródott *A fogyatékoságtudomány főfogalma és annak változásai – Hipotetikus kísérlet rekonstrukcióra* (Könczei és Hernádi, 2011) című összefoglalójában található meg a különböző fogyatékosági modellek részletes ismertetése. Eddigi kutatásaim szempontjából a legfontosabb megközelítést a társadalomtörténetben legrégebben jelenlévő hozzáállás szerinti *morális/erkölcsi modell* mutatja meg. Ugyan már jóval korábban megjelent a köztudatban, ennek legmeghatározóbb korszaka pont az európai középkori keresztény gondolkodás- és viselkedéskultúrában radikalizálódott és csontosodott meg hosszú évszázadokra. A morális modell ezen a ponton összeért és össze is forrott a *teológiai/vallási modellel* az ember bűnös voltára, hajlamára és a bűnben születésre vonatkozóan, ami

alapvetően meghatározta a megkövetelt gondolkodást, világszemléletet és az élet minden tevékenységét.

A középkor teológiai és ebből következően etikai modellje is az értelmi és/vagy testi fogyatékosok okának a bűnt tekintette, tehát az ember mint teremtmény megszegte Isten mint teremtője akaratát, szabályait és törvényeit. Ezért büntetése a megbélyegzés, a kirekesztés, az elutasítás és/vagy a halál. Torzsága, gonoszsága az ördög cimborájává tette, aki földi jólétet ajánlott fel a megrontó szolgálatért cserébe, ezért lelke elkárhozott, azaz elveszett az isteni megváltás számára. Tágabb értelemben a morális modell, szűkebben ennek ötvözete a teológiai modellel biztosítani kívánta a világ korabeli rendjének legitimitását és biztonságát. (Berzsenyi, 2020a. 21–22.) Szerkezetileg a társadalmi berendezkedésben elfoglalt helyet határozta meg, gyakorlatilag pedig „*megalapozza és fönn is tartja az alávetés és a kirekesztés gyakorlatát, s így a mindennapi hatalmi, hatalomgyakorlási struktúrák működésének masszív támogatásán túl, funkciója a létező rend ideológiai megalapozása, reprodukálódásának támogatása is egyben*” (Könczei és Hernádi, 2011. 5.).

Ugyan kulturális síkon még mindig kimutathatóak hatásuk társadalmi lenyomatai, napjainkra már ezek a modellek elveszítették befolyásukat. Helyükre a humanitás, a tudományok fejlődése és a változó korszakok jegyében az alábbi modellek léptek:

A *medikális/orvosi modell* az egészségügyileg értelmezett gyógyíthatóság és a gyógypedagógiai módszerek révén megvalósítható fejleszthetőség szintjén vizsgálja a társadalom fogyatékos tagjait. Valamint távlati terveket fogalmaz meg és intézkedéseket fogantat a születési rendellenességek kiszűrésére és ezzel a fogyatékkal születendő csecsemők számának visszaszorítására.

A *szociális/társadalmi modell* egy, az egészséges és ép emberek számára kialakított világban, komoly anyagi erőforrások felhasználása által igyekszik biztosítani az akadálymentességet, de legalábbis könnyebbé tenni a fogyatékos személyek mindennapi életét.

Az *emberi jogi modell* megteremti annak a hivatalos lehetőségét, hogy a sérült, korlátozott és fogyatékos személyeket is megillessék mindazon emberi jogok, amelyek a többségi társadalom tagjaira a mindenkor érvényben lévő jogrend szerint vonatkoznak. Ennek alapján a fogyatékosokat a másággal, a kirekesztéssel, a befogadással és az emberi jogokkal kapcsolatos kérdésként kezeli.

A *gazdasági modell* sok tekintetben felhasználja a szociális és az emberi jogi modell vívmányait, ezekkel összhangban jogi kereteket teremt a társadalmi részvétel és hasznosság megvalósítására. (Disabled World, 2010)

E fő modelleken kívül a *Disabled World* honlapja még meghatároz néhányat, de ezek részletes kifejtése, azonosítása és magyarázata már erősen túlmutatna dolgozatunk keretein és határain. (Disabled World, 2010)

Az egyik úttörő fogyatékoságtörténeti műben, *A History of Disability* című 1999-ben kiadott könyvében Henri-Jacques Stiker részletesen foglalkozik Michel Foucault elméletével, miszerint pontosan meghatározott társadalmi konstrukciók nélkül nem létezhet a fogyatékos, és valójában nem

lehetnek fogyatékos személyek sem. A fogyatékosagra mint másságra nem tekintettek mindenkor és mindenhol egyformán, az igazat megvallva egy sor társadalmi vonatkozást és elméletet leszámítva nem létezik a fogyatékosagra vonatkozatható egységes állásfoglalás.¹⁴ (Stiker, 1999. 8–9. és 14.)

A fogyatékoság definiálása napjaink jogi rendjében is nehézségekbe ütközik, mivel a sérültségnek számos különböző állapota létezik. Azonban még ma sincs konszenzus arról, hogy ezek miként és hogyan minősülnek fogyatékoságnak. Az ENSZ Egészségügyi Világszervezete, a WHO összeállított egy nagyon sok szempontú jegyzéket (WHO 1980, 2–29.), amit azonban nem minden ország ismert el ebben a formájában, vagy nem vette át az abban szerepeltetett kifejezések használatát.

Annak fényében, hogy az általam olvasott és a témával szorosan foglalkozó szakirodalmak mindegyike kitér rá és hangsúlyozottan megemlítve egyetért abban, hogy a fogyatékoságnak soha nem is volt és máig sincs egységes definíciója, megkockáztatható a kijelentés, hogy ezzel a fogyatékoság definíciói nemzetközi szinten mindmáig önkényesek és szubjektívek maradtak. (Metzler, 2013b. 81.; Williams, 2020. 25.)

2.2. A középkor történeti határai és fogalma

A középkor mint fogalom *media aetas*, *media antiquitas* kifejezésként valamikor a 15–16. században jelent meg, az azonban pontosan tudható, hogy *media tempestas* néven 1469-ben írták le először. Giovanni Andrea dei Bussi¹⁵ (1417–1475) pápai könyvtáros, későbbi követ használja így Nicolaus Cusanushoz¹⁶ (1401–1464) írt levelében. Az itáliai humanisták történelmi fogalommá csontosodott elgondolása szerint a középkor a klasszikus ókor és az ő megújuló jelenük, azaz reneszánsz közé ékelődő századokat jelentette. E megközelítésmódhoz egyben egyfajta elmarasztaló értékítéletet is társítottak. Mindenek felett az antikvitást, tehát az ókori görög-római világ utánzását célul kitűző reneszánsz kultúrát eszményítették, míg a köztes korszakot sötét és barbár/*tenebrae* időszaknak bélyegezték. A sötét középkor fogalma szinte napjainkig kísért a nyugati kultúrát. A mai hármas tagolást

¹⁴ Erről részletesen (Berzsenyi, 2020a. 22–23.)

¹⁵ Johannes Andrea Vigevenus néven is ismert.

¹⁶ Bíboros, eredeti nevén Niklas Kryffts német humanista, akinek Giovanni Andrea dei Bussi egy ideig a titkára, majd barátja volt. Az iszlámmal való békés egymás mellett élés híve és korának szakértője volt. (Balázs, 2011)

(ókor, középkor, újkor) *Cristophorus Cellarius*¹⁷ (1638–1707) említi először 1685 és 1688 között megírt történeti műveiben. Mint középső korszakot/ *medium aevum* az időszámításunk szerinti, azaz Krisztus utáni 313 és 1453 közé datálja. (Zsinka, 2014. 98–99.)

A legújabb és egységes történeti korszakfelosztás szerint a középkor tananyagban időben a Nyugat-Római Birodalom bukásától Amerika felfedezéséig tartó történeti korszakként definiáljuk, amely i. sz. 476–1492-ig tartott. Ez a meghatározás nem volt mindig ennyire egységes és egyértelmű, mert a történetírás az emberiség történelmét hosszú századokon át a keresztény üdvtörténet alapján korszakolta. A Nyugat sokáig a kereszténység elismerésétől, a 313-ban kiadott milánói ediktumtól számolta, hiszen ez indította el Európát kultúrájának jelenlegi útján. Lezárásának idejét először Konstantinápoly török megszállásáig, 1453-ig határozták meg, majd minden ország igyekezett egy sorsfordító eseményhez kötni, ami hazánkban például az 1526-os mohácsi vész volt. Angliában 1485-től, a bosworthi csata dátumától számítják az újkor kezdetét, német területeken pedig az 1517-es reformáció volt a határvonal. (Zsinka, 2014. 104–105.) „Ezek a dátumok tág időbeli határok között mozognak, ami jól érzékelteti, hogy a történelmi korszakok lényegét nem lehet egyetlen időponthoz kötni.” (Zsinka, 2014. 104.)

2.3. Kísérlet a középkor fogyatékosságról alkotott fogalmának meghatározására

Stiker azt írja, hogy a középkori társadalmak a fogyatékos emberekkel kapcsolatban „olykor kínos, olykor brutális, olykor együttérző, egyfajta közömbös, fatalista integrációt” gyakoroltak. (*Stiker*, 1999. 15.) A középkorra vonatkozóan nincsenek részletes történelmi feljegyzéseink azokról a fogyatékos személyekről, akik integrálódtak a társadalomba, mivel túlságosan szokványos életet éltek ahhoz, hogy maradandó szöveges bizonyítékot hagyjanak maguk után. E korban sem minden fogyatékosnak minősülő személy volt szegény, azonban nagyon sok szegény volt pont helyzetéből és annak lehetőségeiből adódóan fogyatékos, sérült és/vagy súlyosan beteg. Amikor különböző történeti korokban szeretnénk vizsgálni a sérültséget és a fogyatékosságot, néhány fontos kérdéssel fogjuk szemben találni magunkat. Ilyen a kor gondolkodásmódja is: a mentalitástörténet szintjén *Umberto Eco* szavaival meg kell állapítanom, hogy „a dolgok közötti választóvonalat határozatlanul érzékelték, egy adott dolog fogalmába beleértettek mindent, amivel

¹⁷ Eredeti nevén *Cristoph Martin Keller* német filológus, történész és pedagógus. A Porosz Királyi Akadémia tagja.

az hasonlósági vagy rész-egész viszonyban állt". (Eco, 2007b. 106.) Például maga a fogyatékoság széles spektruma is komoly eltéréseket mutat, ezzel természetesen további kérdéseket vetve fel, akár a kifejezést, illetve annak fejlődéstörténetét, akár a sérültség fiziológiai jelenségét próbáljuk definiálni.

Komoly nehézségekbe ütközünk, ha ezt a kérdést történeti viszonylatban szeretnénk megvizsgálni, mert a fogyatékoság több modellje szerint kell egyöntetűen megpróbálnunk konszenzusra jutni. Nem várhatunk olyasmit egy történeti vizsgálattól, amivel saját korunk is csak nagy nehézségek árán birkózik meg.

Mit is jelenthet ez pontosan? Nehéz kijelentenünk, hogy valaki egyértelműen fogyatékos személynek számított például mind az orvosi, a társadalmi, a jogi, a gazdasági, az etikai és a vallási modell alapján. Tehát ha valaki egy adott történeti kor, adott helyszínén bizonyos körülmények között nehézségekbe ütközött, akkor felmerülnek a szakmai kérdések, hogy:

- A medikális modell szerint a kor egyészségügyi színvonalának és tudományos felkészültségének szintjén mennyire lehetett gyógyítható, fejleszthető.
- A morális és a szociális modell értékei alapján mennyire fogadta el vagy rekesztette ki az a szűkebb és tágabb közösség, társadalom, amelyben élt. Ez mit jelentett életlehetőségeire és társadalmi részvételére vonatkozóan.
- A jogi modell értelmében az akkori törvényi szabályzók hogyan vonatkoztak rá házasság, öröklés, saját vagyon feletti rendelkezés, szabad költözés és egyebek szempontjából.
- A gazdasági modell vizsgálati kérdései alapján információkat szerezhetünk arra nézve, hogy mennyire volt munkaképes, milyen mértékben tudta fenntartani magát.
- A teológiai modell arra próbál magyarázatokkal szolgálni, hogy az adott korban az adott személy elfogadásának és/vagy ellehetetlenítésének feltételei vallási vagy egyéb tradicionális okokból következtek-e be.

Illetőleg melyik modell milyen súllyal számított, mennyire volt többértű, többszintű az egyén problémája?

2.3.1. A szegény mint meghatározó és mindenhol megjelenő fogalom

Az értekezésemben felhasznált szakirodalmak, így a *Homo Debilis* projektben is részvevő Irina Metzler középkortörténész¹⁸ kutatása alapján kijelenthető, a középkorban és a kora újkorban egyértelműen gyűjtőfogalomként *szegényeknek* nevezték az akkori társadalomnak azt a népréteget, amely lehetőségeiktől megfosztott, munkaképtelen, akaratgyenge, fogyatékos, sérült, beteg, özvegy, árva, más vallású, tisztességtelen foglalkozást űző, jogfosztott vagy idegen szerencsétlenekből tevődött össze, aki a napi megélhetéséért próbált mások irgalmában bízva koldulni vagy alkalmi munkákból tengődni. (Metzler, 2013b. 83–85.; Mezey, 2009. 115.) Nem tűnt ez el a magyar nyelvből sem, ma is használjuk, hogy *szegény*, ha például sajnálunk valakit.

A Magyar Értelmező Kéziszótárban a *szegény* címszónál 3. jelentéstartalomként megtaláljuk „A maga nemében hiányos, csökkentett” magyarázatot és a *szegénység* fogalmánál szintén a 3. jelentésnél a „*valamiben való hiány, fogyatékoság*” értelmezést. (Juhász, 1992. 1257.) Tehát a zsirszegény tej nem szorul sajnálatra, ellenben, ha valaki ötletszegény, akkor tudjuk, hogy nem lehet túl élénk a fantáziája.

Ugyanezt találjuk a német nyelvben is a Langenscheidt-féle *Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache* című értelmező kéziszótár *arm* címszavának 2. jelentésmagyarázatánál, illetve az *-arm* mint fosztóképzőnél. De az *Armut* mint szegénység 2. magyarázatánál is. (Götz, 2003. 72–73.)

Angolban a *poor*, szintén, mint szegény 2. szótári jelentéstartalmánál megtaláljuk a sajnálatra méltó, szegény, szerencsétlen, a 3.-nál pedig a sílány, gyatra, gyarló, a *poor health* / gyenge, leromlott egészségi állapot, illetve főnévvel együtt a valamiben szegény jelentéseket. (Ország, 1988. 203.)

Latinban ennek megfelelője a *pauper*, itt is 2. jelentésként találjuk meg a szegényes, mérsékelt, korlátolt kifejezéseket mint lehetséges fordítást. De a *paupertas* jelent szegénységet, szűkséget és ínséget is. (Györkösy, 2002. 398.)

¹⁸ Két monográfiájában is feldolgozza a középkor fogyatékoságtörténetének különböző aspektusait: „*A Social History of Disability in the Middle Ages – Cultural Considerations of Physical Impairment*” 2013-ban jelent meg. A „*Disability in Medieval Europe: Thinking about Physical Impairment during the High Middle Ages*” 2006-ban, ez a kutatási anyag rendelkezésemre is áll (Metzler, 2006). <https://irinametzler.wordpress.com/publications/>

2.3.2. Szokatlan testi felépítés

Függetlenül általános vagy adott sérültségüket meghatározó megnevezésüktől, fogyatékos személyek mindig is éltek. A középkor meghatározó gondolkodóinak nem volt egységes fogalma a fogyatékosagra. Használták a már disszertációmban is említett *defectus* kifejezést, ami a hibás, hiányos, sérült jelentéstartalmakkal bír (Györkösy, 2002. 158–159.) és a *monstrum* kifejezést, ami egy nem természetes, isteni jelet, intést, ijesztő jelenséget, rémséget, szörnyeteget, de egyben csodát, hihetetlen dolgot is jelent. (Györkösy, 2002. 349.) A születési hibából adódó fogyatékosagra a magyar nyelvben a szörnyszülött/*partus monstrum* fogalom honosodott meg. *Albertus Magnus*¹⁹ ezt a kifejezést használja műveiben. (Frost, 2020. 52.) Míg a magyar nyelvben ma már a *monstrum* inkább valami idomtalanul nagyot határoz meg (Juhász, 1992. 966.), addig az angolszász nyelvekben a szörny/*monster* jelentéstartalom az elterjedtebb.

A középkori filozófusok számára azonban a kifejezés csupán egy szokatlan testi felépítéssel született egyént jelentett, ezek közé tartozik a bénulás, a vakság, a végtaghiány és a súlyos értelmi károsodás. Nehéz lenne ezt határozottan kijelenteni, de *Gloria Frost* szerint azok a fajta sérültségek, amelyeket ma fogyatékoságként definiálunk, a *monstrum* középkori fogalma alá tartoztak. Napjaink gondolkodásmódjával ellentétben például az ikreket is *monstrum*nak tekintették, mivel a többpetejű terhességet az embereknél nem tartották normálisnak. Bár a *monstrum* középkori értelmezése nem azonos a fogyatékosággal, mégis elfogadható lehetett, mert jelentéstartalmához sorolhatók a fogyatékoságot szükségszerűen jellemző testi struktúrák. (Frost, 2020. 52–53.)

2.3.3. Sérültség és/vagy fogyatékoság

Bár mindeddig szinonimaként használtam a fogyatékoság és a sérültség fogalmakat, és bizonyos mértékig – követve a legmodernebb nemzetközi szakirodalmak példáját – a továbbiakban is fogom, szeretném itt megragadni a lehetőséget és *Irina Metzler*²⁰ (2013b), valamint *Edward Wheatley* könyvei

¹⁹ Nagy Szent Albert vagy polgári nevén *Albrecht Bollstädt* (1193–1280). Domonkos-rendi szerzetes, a legnagyobbnak tartott középkori német teológus, a regensburgi egyházmegye püspöke, filozófus, egyháztanító, a skolasztikus filozófia kiemelkedő alakja. A teológia mellett a természettudományok elkötelezett kutatója volt.

²⁰ *Edward Wheatley* itt *Irina Metzler* 2006-ban megjelent *Disability in Medieval Europe: Thinking about Physical Impairment during the High Middle Ages* (Metzler,

nyomán ezt a középkor tükrében némileg árnyalni. Metzler szerint a középkorra a sérültség fogalma lenne a megfelelőbb, Wheatley szerint a középkortól való történelmi távolságunk már megengedi e fogalmak fogyatékoságként való összeolvasztását és definiált értelmezését. (Wheatley, 2010. 6.) Mindkettőjük szerint a fogyatékoság szociális modellje lehetővé teszi a sérültség és a fogyatékoság megkülönböztetését. Röviden összefoglalva a sérültség az a fizikai és/vagy szellemi állapot, ami az egyénre jellemzően állandó, vagy akár állapotának javulása és/vagy romlása függvényében csak rá jellemző tendenciát mutathat, ennek értelmében, ami alapján ő maga leírható. A fogyatékoság, lévén társadalmi konstrukció, viszont inkább azt a közeget jellemzi, amely meghatározza és besorolja őt, valamint amelyben ő, mint személy azonosítja és elhelyezi önmagát. (Metzler, 2013b. 94.; Wheatley, 2010. 6.) Fontos ez azért, mert rámutat a fogyatékoság kulturálisan, azaz mesterségesen felépített és folyamatosan változó struktúráira, amelyeket határozottan befolyásolnak a társadalmi, politikai, vallási és gazdasági körülmények hatásai. Ez a modell térben és időben széleskörűen alkalmazható, azonban nem csak azt vizsgálja, hogyan viszonyult, hogyan kezelte az adott közösség a fogyatékoságot, a fogyatékos személyeket, tehát a társadalmi kölcsönhatásokat. Hanem rendszer szinten azt is magyarázza és összetettebben kutatja, hogyan befolyásolták, formálták és konstruálták a fogyatékoságképet a korszakban domináns különböző tudástartalmak, a hit és a képzeletvilág. Ugyanolyan széleskörűen vonatkozik ez a vallási elemekre, mint a jogi, politikai, irodalmi és gazdasági tényezőkre – vagyis az egész kultúrára. A gazdasági növekedéssel párhuzamosan fejlődő tudományágak hatására lehetővé vált a fogyatékoság különböző definícióinak bővítése, pontosítása és tagolása. Kicsit leegyszerűsítve és sarkítva azt mondhatjuk, hogy „a modern, nyugati, fejlett társadalmak gazdaságilag és politikailag képesek voltak egy szélesebb és sokfélebb fogyatékoság-definíciót elfogadni, mint a korábbi társadalmak. Lévén megfelelő gazdasági és technikai eszközökkel rendelkeztek, illetve össze tudták hangolni azt a társadalmi és politikai akaratot, hogy jövőjük érdekében nagyobb csoportokat támogassanak.” (Metzler, 2013b. 94.) Amennyiben ez a hajlandóság, illetve akarat bármi okból csökkent, legyen ez gazdasági, morális, politikai vagy vallási alapú, például természeti katasztrófák vagy háborúk, válságok, járványok következtében, amelyek ossztársadalmi bizonytalanságokhoz vezettek, akkor a fogyatékoság definíciói, azaz a fogyatékos személyek lehetőségei is szűkültek. (Metzler, 2013b. 94–95.) Ugyanez a folyamat zajlott le a virágzó középkor utáni éhínség és a nagy pestisjárvány idején, majd meggyökeresedett a hanyatló középkorban, és végül kiteljesedhetett a kis jégkorszakban tetőző boszorkányüldözésekben.

Umberto Eco joggal teszi fel a kérdést: Még mindig a középkorban élünk? Kultúránkban továbbörökítettük a középkorban meghonosodott olyan

2006) című könyvét hivatkozva, de Metzlernek ez a meghatározása, illetve inkább szakmai véleménye több további művében is visszatér. Úgy a rendelkezésemre álló *A Social History of Disability in the Middle Ages – Cultural Considerations of Physical Impairment* című művében (2013a), mint a *Pänomeme der »Behinderung« im Alltag* (2013b) című tanulmánykötetben.

intézményrendszereket, mint például az egyetemek, bankok, kórházak és kolostorok vagy az adományok, a munka és a hivatás értéke, a társadalmi osztályok és még sorolhatnánk. Ezek persze részben az ókorban is megvoltak a Termékeny Félhold világában, de megtaláljuk a Távol-Keleten is. Vannak tárgyaink, mint a már említett szemüveg, a gombok és a könyvek, ezek talán napjainkban kezdik elveszíteni meghatározó jellegüket és helyettesíthetők be a tudomány és technikai fejlődés legújabb vívmányaival, mint a cipzár és a tépőzár, az elektronikus dokumentumok és e-könyvek vagy a lézeres szemműtét. Amikor valamire lenéző legyintéssel a *középkori* jelzőt használjuk, valójában elismerünk egy olyan korszakot, melytől fél évezrede nem tudunk elszakadni, mert kultúránk alapját képezi. (Eco, 1987. 61–72.)

Eco nem csak középkortörténészként vezeti végig ezt a gondolatmenetet, hanem mert valóban sok olyan eleme van a kortárs kulturális normáknak és mentalitásnak, amelyek a középkorból származnak. Mára valahogy elfelejtettük az alapjait. Például gondolok itt a középkor késői szakaszában keletkezett munka- és koldusügyi szabályokra, ezek ok-okozati összefüggéseinek retorikai, stratégiai, ideológiai újításaira. (Mezey, 2009. 128–133.) Sokban hasonlítanak a modern jogalkotásra a társadalom testileg egészséges tagjainak munkakötelezettsége kapcsán, amelynek egy szigorított változata volt az államszocializmus idején a KMK, azaz a közveszélyes munkakerülés. Ha napjaink szociálisan érzékeny világában behelyettesítjük a *szociális juttatás* kifejezést a középkori *alamizsna*²¹ szóval, vagy a *szociális segélyre jogosultak*, illetve a *támogatást igénylők* meghatározásokat a *koldusokra*, akkor megdöbbentő egyértelműséggel áll előttünk a középkor hozzáállásának folytonossága a szegénységhez, az irgalomhoz és a fogyasztékossághoz. (Eco, 1987. 61–72.; Metzler, 2013b. 95.)

2.4. A középkor fogyasztékosságképe és a bűn párhuzama

Anélkül, hogy bármely nyelvben is létezhetett volna a fogyasztékosság mai fogalmaink szerinti definíciója, kísérletet teszek a szakirodalmak alapján meghatározni azt a képet, illetve annak változásait, ami a kor emberének képzeletében élhetett. Irina Metzler (2013b) kutatására alapozva a középkori

²¹ *Alamizsna* – könyöradomány. A latin *eleemosyna* és a görög *eleémoszüné*, azaz könyöradomány, könyörület szó megfelelője. Bár jelentéstartalma megváltozott, ebből eredeztethető a magyar elemőzsia szavunk is, amely úti ételment jelent. (Forrás: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/e-e-F1E41/eleemoszia-F1EC3/>)

Nyugat fogvatékoságképe az alábbiak szerint látszik viszonylag jól definiálhatónak:

Mivel az egyház mindent átható befolyása határozta meg a középkor világát, így joggal feltételezhetnénk, hogy a fogvatékoságnak kizárólag vallási modellje létezhetett. A szekularizáció²² előtt az egyház az embervilág minden szintjén és helyszínén jelen volt, befolyással bírt, ítélkezett. Ez a befolyás nem csak a külső társadalmi-gazdasági és egyéni folyamatok kölcsönhatásait érintette a legapróbb részletekig, hanem az emberek életének és gondolatvilágának legszemélyesebb, legmélyebb, legintimebb szintjeit is szabályozta. (Metzler, 2013b. 93–95.; Wheatley, 2010. X.) Ennek társadalompedagógiája, azaz Ryszard Wroczyński-féle kiküszöbölés és megelőzés elmélete²³ (Wroczyński, 2000. 127.) a félelempasztorációban²⁴, a mennyország, a tisztítótűz/*purgatórium* és a pokol eszméjének növekvő jelentőségű tételében csúcspontot ért el.²⁵ (Minois, 2012. 179.) Azaz a kegyes, jámbor, hívő és engedelmes földi élet jutalma az üdvözülés, a mennyország, azaz Isten színe látása lesz. A hasznos, de megbocsátható, azaz bocsánatos bűnökkel tűzdelt élet vétségeiért – mint a bankárok, pénzváltók, kereskedők – a tisztítótűzben eltöltött vezekléssel lehet megváltani az üdvözülés útját. Kiutat nyújtott tehát a *purgatórium* teológiája a gazdasági fejlődés, a Biblia társadalmi tanítása szerinti nem kívánatos foglalkozások és az üdvözülés lehetőségének válásából.²⁶ Jacques Le Goff: *Die Geburt des Fegefeuers* (1991) című művében tárgyalja ennek problematikáját. Ezt többször hivatkozza Georges Minois francia történész is „*A pokol története*” című olvasmányos, helyenként a téma súlya alól felszabadító módon finom humorral tűzdelt, de nagyon alapos és szigorúan tudományos monográfiájában. Kifejti például, hogy „*a purgatórium valójában a pokol egyik leányvállalata*”. (Minois, 2012. 282–286.)

Végül maradtak még a megátalkodott bűnösök, akik Isten akarata és a hit ellen szegültek, akiknek lelke örökre és végérvényesen elkárhozott, a pokol mélyére, az ördög, azaz a Sátán birodalmába kerültek. Őket évszázadokig

²² Szekularizációnak nevezzük az egyház és az állam szétválasztásának folyamatát, aminek első lépéseit már a 17. századtól nyomon követhetjük, de Európa valós társadalmi-gazdasági elkülönülése az egyháztól csak a 19. század második felétől a 20. század elejéig tartó időszakban ment végbe.

²³ Erről részletesen (Berzsenyi, 2020a. 30–31.)

²⁴ pasztoráció = lelki gondozás, lelkesítő munka

²⁵ „*A pokol tudományos elmélete a Biblia valóságként értelmezett képeire és szavaira, a szó szerint vett allegóriákra és szimbólumokra támaszkodik. Az egyházatyák ezekhez adták hozzá tudásukat és a koruk ihlette jelképeket. A hívek és a későbbi prédikátorok pedig az akkori elképzelt fantáziavilág további adalékaival színesítették. A 2. századtól már a pokol képe része volt a hívek megfélemlítésének és leglényegesebb pontjait lassan dogmákká emelték. Az így kialakított, mindenre kiterjedő és szerteágazó büntetőrendszer képi világát a korai középkor hivatalossá tette, népszerűsítette és utódaival együtt gyakorlati célokra használta fel.*” (Berzsenyi, 2020a. 143.)

²⁶ Az évszázadok alatt ez az egyház jelentős bevételi forrásává fejlődött, és búcsúdulák formájában érte el csúcspontját.

eretnekként, majd 1483-tól²⁷ boszorkányként üldözték és egy evilági máglya nagyon is valódi tűzében igyekeztek lelküket megmenteni a kárhozattól. Történt ez főként a közösség tagjainak érdekében, mert a bűnösökkel való érintkezést, pontosabban vétkeiket fertőzőnek hitték, a bűnt szennyező, romboló anyagként tárgyasították. (Minois, 2012. 190.; Huizinga, 1996. 168.) Ezt a kérdést értekezésem a fogyatékoság megítélésének teológiai és filozófiai alapjait tárgyaló fejezetében fejtem ki részletesen.

Óriási különbség volt a látszat és a valóság, csakúgy, mint az életszerűtlen szabályok és a valós szükségletek között. A látszólagos külsőségek aránytalanná torzították a tényleges valóságról és e valóság élő hús-vér szereplőiről alkotott elképzeléseket.

A feltűnővé tevés messze túlmutatott a ruházaton vagy annak jegyein. Megnyilvánulhatott a testi fenytetésben, a billogozásban, a megnyomorításban csakúgy, mint a máglyán történő nyilvános elégetésben. A test – átmeneti, vagy állandó jelekkel – egyfajta kommunikációs felületként is szolgált. Nem tekintették másnak, mint a bűn okozójának, és megvetették.

2.4.1. A transzcendentális fogalmak, a fogyatékoság és bűn viszonya a középkor eszméletörténetében

Az egyház erősen érdeklődött az anyagi kultúra, nevezetesen a gazdaság, a pénzügyek, a szegénység és a gazdagság elméletei iránt. Mindezek az egészség, a vallásosság, a fogyatékoság, a gazdasági tényezők és a társadalmi struktúrák közötti sokkal összetettebb kapcsolatokra utalnak, mint ezt a legújabb időkig – az interdiszciplináris elemeket lehetőség szerint kizáró – vizsgálatok alapján tudni vélték. (Wheatley, 2010. 10.)

Megpróbálom ezt a skolasztikus filozófiában nagy népszerűsége szertett és folyamatosan tovább finomított transzcendentális fogalmak felcserélhetőségének elve mentén bemutatni. Ebben a korban a keresztény érzékenység újra értelmezte az ókori *kalokagáthia*,²⁸ a görög *kalosz*/szép és *agathosz*/jó kettősségét, és a látható szépséget a vallási igyekezet mentén összekapcsolták az erénnyel. (Eco, 2007b. 47.) Egy közösség szocializációjában az értékválasztás nagy mértékben befolyásolta és befolyásolja ma is a viselkedést. Az, *ami szép, az jó is* leegyszerűsített gondolatmenete vagy inkább

²⁷ Johan Huizinga szerint „1461-ben Arrasban szinte járványszerűen dühöngenek a boszorkányperek”. (Huizinga, 1996. 20.)

²⁸ *Kalokagáthia* antik nevelési elv, amely összekapcsolta az erkölcsi jóságot a szép testi megjelenéssel. Ebből lett az ép testben ép lélek elmélete.

előítélete mindenkor döntően határozza meg az egymáshoz való viszonyulásokat. (Könczei, 2002. 30.)

„Hogy kik testben idétlének,
elméjük is torz és beteg,
s lelkük vétek és bűn tanyája.”

(Idézi Huizinga, 1996. 27.)

A középkori ember hitben gyökerező gondolkodása az egyház tanításának fényében csak Isten és a világ között látott egy meglehetősen szélsőséges választási lehetőséget. Az isteni jelentette a valós és tiszta szépséget, a világi dolgok azonban elengedhetetlenül a bűn jegyeit viselték magukon. Amennyiben a szépség nem közvetlenül Istenhez kapcsolódott, az emberi gyarlóság martalékává vált, elveszítette küldetését, és feloldódott a kapzsiság bűnében. (Huizinga, 1996. 31.) A kereszténység tanításában alap gondolatként fogalmazódott meg a szép mint érték, összekapcsolódva a jóval, az igazzal, a léttel és ezáltal magával Istennel. A világegyetem Istennek és az ő kimondhatatlan szépségének – jóságának, igazságának, örökkévalóságának és szentségének – a kinyilatkoztatása az anyagi létezőkben korlátozottan és időlegesen megnyilvánulni képes szépség – jóság, igazság, lét és fennköltség – révén. (Eco, 2007b. 33., 43., 46–47.)

A transzcendentális tulajdonságok tehát felcserélhetők, de a jó, a szép és az igaz mindenképpen hozzátesz valamit a létezőhöz, és több síkon közelíti a tökéletességhez, azaz a szenthez. (Eco, 2007b. 47.) Már Szókratész filozófiájában is megjelent a *transzcendens*, ami nem más, mint a platóni *idea* vagy az arisztotelészi *morphé* (Ross, 2001. 210–212.), ami a földi világ törvényeitől független, örök érvényű értéket jelöl. Az a valami, ami az ideák világában önmagában és valóban létezik, tapasztalati világunk azonban csak ennek tökéletlen leképezése²⁹. A görög filozófusok számára ez nem hitből fakadóan Istent jelentette, hanem az i. e. 5–4. században logikai folyamat révén, belátás útján jutottak el a szükségszerűen létező tökéletes valóságig.

Az európai középkor skolasztikus filozófiája törekedett annak bebizonyítására, hogy az egész teremtetést a jó Isten jósága hatja át. „Az eszköz, amelyet a skolasztika teljes egészében azért dolgoz ki, hogy illetéknéppen újra értékelhesse a világegyetemet, nem más, mint a létező *conditio concomitans*/ kísérő feltételeinek tekintett transzcendentális tulajdonságok fogalma.” (Eco, 2007b. 45.) Transzcendentális, azaz a fizikai világ törvényei felett álló, az isteni létezésben elgondolható fogalmaknak azokat a tulajdonságokat nevezzük, amelyek teljes mértékben – romolhatatlanul, egyfajta örök és tökéletes ideaként – csak Istenben lehetnek jelen. Ezek legkönnyebben érthető és alkalmazható formájukban a jó/*bonum*, az igaz/*verum*, a szép/*pulchrum*, az örök/*aeternum*, a létező/*ens* és a szent/*sanctum*³⁰. Felcserélhetők, és

²⁹ Platón barlang elmélete példa erre.

³⁰ Eredetileg a skolasztikában a hat transcendentale (*ens, unum, verum, bonum, res, aliquid*) a létező, az egy, az igaz, a jó, a dolog és a valami. Onnét nyerték

Istenre vonatkozóan egymás szinonimái. Az ember teremtményként és a fizikai világ törvényszerűségeitől függő létezőként ezeket csak időlegesen és korlátozott mértékben képes birtokolni. (Turay, 1990. 72–73.)

A középkori gondolkodás megértésében elengedhetetlen az itt leírtak ismerete. Leképezése megjelenik az építészeti szépségben mint a szentség megtestesítésében. A jóságban mint az Istennek ajánlott élet magvalósulásában. Az igazságban mint a kor isteni felhatalmazás révén megvalósuló uralkodói eszményében. E három tulajdonság, mint az emberre is érvényes hármasság terminológiája, elválik az isteni hármasságtól, de a földi világban tükrözi, mintegy igazolja azt. (Eco, 2007b. 47.) Többlete az igazság, azaz a szentség megnyilvánulása, amiként hiánya pedig – a kor vélekedése szerint – a bűn bizonyítéka volt.

Nagyon kevés szó esik azonban a rütságról, erre hívta fel *Umberto Eco* a figyelmet *A rütség története* (2007a) című művében, amely történeti, művészettörténeti, vallásfilozófiai, mentalitástörténeti és még számos nézőpont szerint kutatta a kérdéskört. Kiemelve a testi fogyatékoság bizonyos jellemzőit az alábbiakat írja:

„*Aquinói Szent Tamás a Summa Theologiae-ban (I. g. 39. a. 8)*³¹, aki szerint a szépség forrása – a megfelelő arány, illetve a fényesség vagy világosság mellett – az integritas, ami azt jelenti, hogy az adott dolog (az emberi test, egy fa vagy egy edény) rendelkezik a neki tulajdonított forma minden jellemzőjével. Ebben az értelemben nemcsak az aránytalan teremtményeket mondjuk rútnak – például egy nagy fejű és rövid lábú embert –, hanem azokat a lényeket is, amelyeket Tamás kicsinységük miatt tekintett csúfnak, vagy azokat – mint *Guilielmus Alvernensis* mondja, *De bono et malo* című traktátusában – amelyeknek hiányzik egy tagjuk, vagy csupán egy szemük van (vagy épp ellenkezőleg, három – mert túlzással is lehet véteni az integritas ellen). Ezért tekintették mindig is rútnak a természet kegyetlen tréfáit, a törpéket, vagy mindazokat, akiket ma kíméletesen fogyatékosoknak nevezünk, az állatvilágban pedig azokat a keverékeket, amelyek szerencsétlenül ötvözték két különböző faj vonásait.

Vajon ezek szerint a csúnyaságot egyszerűen a szépség ellentétéként kell meghatároznunk, amely ez utóbbi eszményképének változásait követi? Vajon a rütség története pusztán a szépség történetének szimmetrikus ellenpárja volna?” (Eco, 2007a. 15.)

Bár hangsúlyozottan nem térek ki részletes művészettörténeti elemzésekre, szükségesnek látom legalább röviden megjegyezni, hogy számos középkori és koraújkorai festményen megfigyelhető a gonoszság értelmi fogyatékoságot tükröző jegyekkel, arcvonásokkal történő ábrázolása.

összefoglaló elnevezésüket, hogy ezek mindegyike átlépi, túlmutat, meghaladja (transzcendit) az érzékelhető világ kategóriahatárait. (Ross, 2001. 212. Steiger Kornél fordítói lábjegyzete; Eco, 2007. 46. lábjegyzet)

³¹ Saját forrásom jelölése szerint (*Aquinói*, 1886. ST I. 39. b.)

Eco erről azt írja, hogy az Istennel szemben álló ellenségeket – akik Jézust elítélik, megkínözzák, gúnyolják és keresztre feszítik – a legmélyebb gonosszággal ruházták fel. „A benső rosszakarát és az Istennel szembeni ellenségeskedés képzelete viszont az alak külső rútságát, nyersességét, barbárságát, dühét és eltorzulását is feltételezi.” (Eco, 2007a. 54.) És megjelentek a zsidókra mint Krisztus gyilkosaira utaló jegyek is. (Graus, 1981. 385–437.)

1. ábra: Hieronymus Bosch (másolat): Krisztus elfogása. 1500 körül,
San Diego, Museum of Art
Forrás: <https://www.flickr.com/photos/whidbeylvr/47497872482>

2.5. A fogyatékoság középkori megítélésének alapjai a keresztény teológiában és filozófiában

E fejezetben is hivatkoznom szükséges doktori dolgozatomra, melyben az ágostoni filozófiát, továbbá e kérdés számos olyan filozófiai és teológiai hátterét részletesen elemeztem, értelmeztem és a fogyatékoságra alkalmaztam, amely a késő ókor és a kora középkor határán már jelen volt.³²

A középkori keresztény filozófiával és teológiával foglalkozó kutatók nagyrészt figyelmen kívül hagyják a fogyatékoságot. Ennek alapvető oka, hogy a fogyatékoság kifejezés mint olyan nem szerepelhetett a korabeli művekben, azonban, ha ennek részleteit kifejező tulajdonságokra keresünk rá, akkor is csak csekély számú adattal találkozunk. Másik fontos tény, hogy ezt a kérdést soha nem a fogyatékoság, hanem sok évszadon át a bűn felől közelítették meg, és az Evangéliumok tanítása ellenére *Augustinus Aurelius*-nak, a patrisztika atyjának tanítását és filozófiai magyarázatait vették alapul. Érvelései és dogmákká csontosodott tételei a bűn síkján kapcsolódnak a fogyatékosághoz, melynek értelmében az egyén fogyatékosága, sérültsége, betegsége és saját vagy szülei, illetve egyéb ősei bűne között nagyon szoros kapcsolat lehetséges. (*Williams*, 2020. 3.) E gondolatmenet mentén a fogyatékos embereket erkölcstelennek mutatták be, és testük *tökéletlensége* egyúttal lelkük *tökéletlenségét* jelképezte. (*Wheatley*, 2010. IX.) A 13. században *Aquinói Szent Tamás* már az istenképiség felől közelített a fogyatékosághoz, és bár filozófiájában részben feloldotta az ágostoni szigort, megsemmisíteni és történelmi útján megállítani már nem tudta.

Kronológiailag haladva, először *Ágoston* fogyatékoságról alkotott filozófiáját szeretném – helyenként doktori disszertációmra utalva vagy abból átelve – bemutatni. Majd az egyház részben erre épülő büntető mechanizmusának felépítését, a túlvilág tanát elemzem *Georges Minois: A pokol története* (2012) című műve nyomán. Végül *Scott M. Williams: Disability in Medieval Christian Philosophy and Theology* (2020) című kötetében *Williams* bevezetése, *Kevin Timpe*, *John T. Slotemaker* (2020) és *Gloria Frost* (2020) tanulmányai alapján *Aquinói Szent Tamás* érvelésére támaszkodom.

³² Erről részletesen (*Berzsenyi*, 2020a. 136–146. és 157–160.)

2.6. A bűn fogalmának teológiai meghatározása

A középkorban még nem volt marginálisan elválasztható egymástól a filozófia és a teológia. A tudományok csúcsa, mint ezt már említettem, az Isten-tan/*Theosz logosz* (görög) volt, és ennek állt szolgálatában magyarázataival és érveléseivel a filozófia, a bölcsesség szeretete/*philosz szophia* (görög). Ez utóbbi azonban pusztán segédtudomány volt, szolgálóleánya *ancilla theologiae* (latin) a legfelsőbb tudománynak. A középkorban így sorolták be a filozófiát, és legnagyobb művelői sokáig csak a klérus tagjaiból kerülhettek ki. Gondolatmeneteik, értelmezéseik a hit fényében születve magyarázták a teremtetés látható és az élők szemével láthatatlan világát. Tudománytanilag külön szoktuk említeni, azonban a középkori keresztény Európában nem vált meghatározhatóan külön a teológia és a filozófia. Illetve e gondolat annyiban szorul pontosításra, hogy a filozófia szinte minden teológiai tételt vizsgált, de hit által megvilágított ész fényében elemezte és a kinyilatkoztatásban kereste az első princípiumot. A teológia viszont nem emelte be a kor filozófiájának minden tételét tanításába. (Gilson, 2015. 561.) „A filozófiát tehát alapvetően a megismerés fogyatékos formájának tekintették.” (Leinsle, 2007. 153.)

2.6.1. A középkor világképe és az áteredő bűn fogalma

Ahhoz, hogy megértsük a középkor bűn és pokol fogalmát, először meg kell vizsgálnunk az ebben az időszakban uralkodó világképet.

A Földet a világegyetem központjaként értelmezték, amely a négy alapelemből: földből, vízből, levegőből, tűzből született. A központnak vélt Föld körül hitték keringeni az égitesteket, a Napot, a Holdat és a csillagokat. A mennyek országa és az alvilág/*seol* valóságos részei voltak a világegyetemenek. „A leírásnak mítoszellenes szándéka van: a világ, a világ rendje, az égitestek, az állatok stb. teremtmények, nem méltók a kultikus tiszteletre. Isten alkotásai, azé az Istené, aki nem része a világnak, hanem fölötte áll.” (Rózsa, 1997. 48.)

Ezzel valójában a középkor gondolkodói átvették az Ószövetség világképét, és saját tudásuk, hitük és céljaik tartalmához igazították azt. Fontos és kihangsúlyozott eleme lett a teremtetés történetének, hogy mindez pusztán Isten egyéni akaratából létezhet, Isten mindennek felett áll, és nem része a világnak. (Rózsa, 1997. 51.)

Kulcsfontosságú a bűn, valamint az áteredő bűn fogalma a középkor mentalitástörténeti megértéséhez és filozófiai, valamint teológiai fogalomrendszerének átlátásához. Az ennek alapjául szolgáló duális világszemlélet valamikor az időszámításunk előtti első évezredben jelent meg a *zoroasztriánus* vallásban. *Zarathusztra*, a perzsa (párszi) vallás alapítója személyesítette meg először saját – isteni sugalmazásra írott – művében, az *Avestában Ahura Mazdát*, a jó és *Ahrimánt*, a gonosz világszellemet. Állandó vetélkedésük egyensúlya a jó és a rossz kettőssége a világban. Ezt vette át a zsidóság hagyományán keresztül a kereszténység, ahol Isten testesíti meg az abszolút jót, az Ördög, azaz a Sátán pedig a rontás szelleme.

Tehát a kísértő rossz útra csábította az első emberpár női tagját. Éva megszegve az isteni tilalmat evett a jó és rossz tudás fájának gyümölcséből, és erre rávette Ádámot is, a férfit. (Ter 3,1–24) Ez volt az első bűn, amit az ember mint teremtmény elkövetett Isten, azaz teremtője ellen. Teológiai meghatározásában ez az ősbűn vagy más kifejezéssel áteredő, eredendő bűn, amellyel minden emberi lény e földi életre születik. *Jézus Krisztus* kereszthalálával ettől a bizonyos ősbűntől váltotta meg a világot, így aki részesül a keresztségben, az megszabadul. Bűnre való hajlama azonban megmarad, és csak *Krisztus* odaadó követésével juthat el az életszentség azon fokára, mely után halálakor az üdvösség várja.

Természetesen ez az összefoglaló hihetetlenül leegyszerűsíti azt a sok évszázados folyamatot, amely a zsidóság teológiai hagyományán keresztül elvezet bennünket a középkori megfontolás alapvetőnek vélt okához. De ennek részletesebb magyarázata szerepel disszertációmban.³³ Ugyanakkor nagyon fontos ez a bűnszemlélet, mert alapját képezte a középkor emberképének és egyben fogyatékosságképének, és erre építette fel *Hippói Szent Ágoston*, *Nagy Szent Albert* és *Aquinói Szent Tamás* is egymástól eltérő, de teljes érvelési rendszerét.

Szükségesnek látok ide egy nagyon fontos gondolatot beleszólni, ami igazából nem teljesen illik sehová, mégis nagyon sokszor visszatér, és alapvető, meghatározó módon vonatkozik nagyon pontosan erre az időszakra. *Gilson* megfogalmazása szerint *A középkori filozófia története* című majd 900 oldalnyi, átfogó és nagyon részletes művében: „*A középkor még láthatóan messze van filozófiai érettségétől. A 13. század elejéig úgy olvassák, idézik, sőt plagizálják Ágostont, hogy észre sem veszik szövegeiben azt a metafizikát, amely áthatja ezeket.*” (*Gilson*, 2015. 205.) Indokolva ezzel mindazt a félreértést, félremagyarázást, ferdítést és átírást, ami eltorzította, szövegkörnyezetéből kiemelte és más, például hatalmi célokra használta fel a nagy egyházatyák, filozófusok és teológusok tanításait.

Ez a gyakorlat a középkor későbbi századaiban sem finomodott, és nem vált körültekintőbbé. *Huizinga* tovább fűzi ezt a gondolatmenetet, és azt állítja, hogy „*A mi szemünkben a hanyatló középkor mentalitása gyakran hihetetlenül felületesnek és gyengének tűnik. Valóban megdöbbentő, mennyire nem vettek tudomást a dolgok összefüggéseiről. Habozás nélkül általa-*

³³ Erről részletesen (*Berzsenyi*, 2020a. 137–138.)

nosítanak egyetlen adat alapján. Ítéletük majdnem mindig hamis. A pontatlanság, hiszékenység, könnyelműség, összefüggéstelenség az egész középkori gondolkodásra jellemző. A hibák gyökere a gondolkodás alapvetően formális jellege. Egy helyzet vagy esemény megmagyarázására egyetlen motívum is elég, és jobbára a legáltalánosabb, legközvetlenebb, legdurvább indítékot választják.” (Huizinga, 1996. 179.)

2.7. A pokol és a purgatórium

Kutatásomnak e fejezete legnagyobb részében *Georges Minois* francia történész *A Pokol története* című, először 1991-ben megjelent kultúra- és mentalitástörténeti hiánypótló művén alapszik. Én a 2012-ben megjelent magyar fordításból dolgozom. Mint már említettem, *Minois* mélyen tudományos, de tudott és mert ironikus lenni, ami sokat segít e sötét és nehéz, az ember genetikai örökségét képező félelem helyes – gadameri – megértésében. *Peter Dinzelbacher* osztrák középkortörténész *„Angst im Mittelalter – Teufels-, Todes- und Gotteserfahrung: Mentalitätsgeschichte und Ikonographie”* című 1996-ban kiadott művével ugyan más nézőpontból és más irodalmi stílussal, de szinte teljes mértékben alátámasztják egymás kutatását. Ez azért fontos adat számomra, mert bár *Minois* a néhány évvel korábbi, nem hivatkozta őt *Dinzelbacher*, tehát két egymástól független, 20. század végi kutatás jutott ugyanazokra az eredményekre.

2.7.1. A pokol

„A keresztény pokol kétségkívül az abszolút pokol, a valaha feltalált legrettegetesebb emberölő gépezet. Hozzá képest minden más alvilág csak kezdetleges, gyermeteg képződmény.” (Minois, 2012. 308.)

Valamikor a 3. század elején indult hódító útjára az a hitbéli felfogás, hogy az evilági bűnösökre a pokol vár, szenvedéseik színtere a pogány mitológiák, a bibliai történetek és népi képzelet által megalkotott sokféle és sokszínű alvilág. Pusztán az elme színjátékai voltak e történetek. Gondolatok, a fantázia szintjén. Azonban az emberek nagyon könnyen elhittek minden olyasmit is, ami saját gondolataikban merült fel. Nevesítették, formát kölcsönöztek neki, és egyszerre természetesnek tételezték. (Huizinga, 1996.

181.) Az ilyen módon formát öltött fantáziaszüleményhez mindenki hozzátehetett valamit saját elfojtott vágyai gerjesztette buja képzelete és visszafojtott indulatai kielégítésére. Hasonlóan, mint manapság a horrorfilm vagy a pszichothriller, csak itt mindenki magának rendezhette meg elméje képernyőjén a jelenetek részleteit. Azok a kinok, amelyeket leírtak és elmeséltek, valahol a mindennapjaikhoz tartoztak, mert az élet alapvető aktusai a születéstől a halálig kivétel nélkül nyilvánosak voltak.

Hittek az emberek a túlvilágban, és hittek benne, hogy ott könnyebb életük lesz majd. Ehhez képest volt brutális és félelmetes a pokol kínjainak örökkévalósága, még akkor is, ha Isten engedélyével működött – vagy legalábbis ezt hitték róla. Nem kívánom munkámban ennek egyéni és társadalmi pszichológiai mélységeit kutatni, pusztán egy rövid vezetést tervezek az *Inferno*³⁴ birodalmának bemutatására.

Mindig voltak olyan teológusok, akik nem értettek egyet a pokolbéli szenvedések örökös voltával, mert ez ellentmondana Isten jóságának, igazságosságának és az emberek iránti szeretetének. De ellentétben áll a vallásfilozófia lételméleti alapvetéseivel is. (Minois, 2012. 151.) Azonban „*az egyházatyák többsége a pokol legszigorúbb képét veszi védelembe – valódi tűzzel és örökké tartó gyötrelmekkel –, s inkább csak a lángok működését illetően akadnak apróbb eltérések felfogásukban.*” (Minois, 2012. 161–162.)

Ennek alapját és képeit Lukács Evangéliumának alábbi versei szolgálták: „*Történt, hogy a koldus meghalt, és az angyalok Ábrahám kebelére vitték. Meghalt a gazdag ember is, és eltemették. Amikor a pokolban kínjai közt feltekintett, meglátta messziről Ábrahámot és kebelén Lázárt. Felkiáltott: Atyám, Ábrahám! Könyörülj rajtam! Küldd el Lázárt, hogy ujjá hegyét vízbe mártva hűsítse nyelvemet. Iszonyúan gyöttrődöm ezekben a lángokban. Fiam – felelte Ábrahám –, emlékezzél csak vissza, hogy milyen jó dolgod volt életedben, Lázárnak meg hogy kijutott a rosszból. Most tehát neki itt vigasztalásban van része, a te osztályrészed pedig a gyöttelelem. Ráadásul köztünk és köztetek nagy szakadék tátong, hogy akik innét át akarnának menni hozzátok, ne tudjanak, se onnét ne tudjon hozzánk átjönni senki.*” (Lk 16, 22–26)

Egy olyan kultúrában, ahol az élet legfontosabb feladata és elsődleges célja az Istenhez vezető út végén az üdvözülés, ott valóban a legnagyobb büntetés az Istentől való örök, végérvényes és remény nélküli elszakadás lett. *Aranyszájú Szent János*³⁵ (344–407) egyházatya bár tudatában volt az időben véges bűn végtelen büntetéssel járó aránytalanságának, mégis a leghangsúlyosabb képeket festette az utókor elé: óriási lángokkal lobogó tüzet, magányt és elhagyatottságot, bizalmatlanságot és félelmet, végleges reménytelenséget. (Dinzelbacher, 1996. 28.) E képeket vették át, színezték tovább és ismételték – sokszor szó szerint – rettegést keltő beszédekben évszáza-

³⁴ *Inferno* (Infernus) latinul jelenti az alvilágot.

³⁵ *Jóannész Khrüszosztomosz* prédikátor, teológus, egyházatya, egyháztanító, 398–404 között konstantinápolyi pátriárka. Az ékesszólásáról híres Jánost halála után chrysostomosnak, aranyszájúnak nevezték.

dokon át a prédikátorok. Az 5. századig folyamatosan változott a pokol képe, az egyetlen közös pont az volt, hogy hittek félelmetesen valóságos létezésében. (Minois, 2012. 166–169.)

Ekkor Szent Ágoston megpróbálta egyesíteni az addigi korok hipotéziseit, és igyekezett kiegyenlíteni az ellentmondásokat, munkája alapjául szolgált az egyház hivatalos tanításának és teológiai elméletének kidolgozásához. Műve a görög filozófián alapuló ókori bölcsélet utolsó nagy alkotásaként szellemiségében előre vetítette a középkori kereszténység gondolkodásmódját. Az eretnekséggel vívott harca közepette 410–413 között egyre merevebb teológiai álláspontra helyezkedett, mint erre *Die Geburt des Fegefeuers: vom Wandel des Weltbildes im Mittelalter* című monográfiájában Jacques Le Goff is rámutat. (Le Goff, 1991.) Gondolatmenetét leegyszerűsítve úgy tudnám Georges Minois segítségével összefoglalni, hogy: Éva ellenszegülésével, azaz az áteredő bűnnel az egész jövőbeni emberiség elveszítette a kegyelmi állapotot, azonban Isten szeretete új reményt adott. Jézus Krisztus mint Isten egyszülött fia feloldotta az áteredő bűn átkát, és megváltotta a világot, azonban ennek személyre szabott érvényesítéshez fel kell venni a keresztség szentségét. Sőt, maga a keresztség sem védheti meg a megátalkodott bűnösöket a pokoltól.³⁶ (Minois, 2012. 170–173.) „Ha meg kell tisztulnom, a tűz majd megment engem”. (Ágostont idézi Minois, 2012. 173.) Minois szerint Ágoston eljut az igazságtalanság végső fokára, amikor megalkuvás nélkül pokolra küldi a pogányokat, de még a meg nem keresztelt gyermekeket is. Pál apostol rómaiaknak írt levelére „A mi pedig hitből nincs, bűn az” (KG. Rom 14,23)³⁷ hivatkozva cáfolja a pogányok erényességének értékét, és semmisenek tekinti bölcsességüket, jószágukat, emberségüket és valójában minden pozitív tulajdonságukat.³⁸ (Minois, 2012. 173.)

A papság prédikációi – többnyire a húsvéti időszakban, hiszen ez a kereszténység legnagyobb ünnepe – az infernális képzelet gerjesztette félelemre alapozva akarták elérni, hogy híveik az egyház tanításai szerint éljenek. Főleg az eretnekségek hatására csak a 6. századtól kezdték a zsinatok a dogmatika tételeiként is rögzíteni a Biblia valóságként értelmezett képeit és szó szerint vett allegorikus szimbólumait. „A szimbólum valósággá válik, s az elmét a képek börtönébe zárja. A bibliai szimbólumokhoz hozzáadták saját, görög filozófiai fogalmak ihlette jelképeiket, a hívek és a prédikátorok pedig a sajátjaikkal egészítették ki a bibliai képeket. Ily módon gigantikus túlvilági büntető gépezet épült ki. A korai középkor hivatalossá teszi, népszerűsíti és

³⁶ Erről részletesen (Berzsenyi, 2020a. 142–147.)

³⁷ Itt eltérnek a különböző protestáns és katolikus Biblia-fordítások, mert például a Szent István Társulat által kiadott és a Római Katolikus Egyház által használt legújabb fordításban már így szerepel: *Ami nem meggyőződésből fakad, az mind bűn.* És ebben a formában jelentéstartalma is változott.

³⁸ Érdekes kutatás témája lehetne ennek az ágostoni gondolatnak az utóélete a gyarmatosítás politikájára és a rabszolgaság intézményére nézve a 15–19. századi nyugati keresztény kultúrában.

gyakorlati célokra használja majd fel ezt a képződményt.” (Minois, 2012. 180.)

Furcsa képek, képzetek és képzavarok tükrében született meg a kereszténység pokolról szóló tanítása, mindezt a hívőknek el kellett fogadniuk, sőt, a gyónás szentségének terhe mellett hinniük is kellett benne. *Nursiai Szent Benedek* (480–547) regulájának 4/44–45. pontjában máig szerepel a „*Félj az ítélet napjától!*” és a „*Rettegj a pokoltól!*” felszólítás. (Nursiai, 2004. 8–9.)

Majd csak a 13. század elején érezte szükségét az egyház a pokolra vonatkozó ingatag és szerteágazó képzeleti képződmények rendezésének. A nagyhatalmú *III. Ince pápa* (1161–1216) pontifikátusának idején új határozatok születtek, mert végre szükségesnek látták megfékezni az ördög megjelenéséről, a pokolbéli utazásokról és egyéb gyanús látomásokról szóló történetek sokaságát. A kárhozattól való félelem olyan erős civilizáló szerepet töltött be, aminek már a legnagyobb tudósok és szentek is áldozatul estek, látomásaikban megélt élményeiket pedig mindenki hiteles tudósításként értelmezte. (Minois, 2012. 181–186.; Dinzelbacher, 1996. 78.) Például a fentieket igazolva bővelkedik ilyen történetekben a 14. századból fennmaradt *Fioretti*³⁹, ami *Assisi Szent Ferenc* és társai életéről szóló valóságkelemekkel átszótt legendák gyűjteménye. (Assisi, 1978) Minois némi éllel állapítja meg, hogy ez idő tájt „*a sátán birodalma jóval látogatottabb és ismertebb, mint Afrika.*” (Minois, 2012. 186.)

2.7.2. A purgatórium

A 11–12. század fordulójára a pokol már részévé vált az osztársadalmi gondolkodásnak, beépült a kultúrába, és teljesen keresztényivé lett, ami nem jelentette azt, hogy az emberek ne rettegték volna továbbra is. Bár már a 8. században is voltak előjelei (Minois, 2012. 191.), a tisztítótűz/*purgatórium* teológiájának kialakulása erre az időszakra tehető.

A félelempasztoráció rendszerezett elméletét 1250 körül *Stephanus de Borbone* (1190–1261) francia domonkos rendi inkvizitor alkotta meg, prédikációs értekezése terjedelmesen foglalkozik a félelem érzésével, illetve képességével mint isteni adománnyal, ami morálisan szolgálja az ember jellemfejlődését. Mikorra minden keresztény részleteiben is jobban ismerte a poklot,

³⁹ Jelentése: virágoskert. Ebben az esetben *Assisi Szent Ferenc Virágoskertje* és *Szent Ferenc Sebhelyeinek Története* című két elbeszélés-gyűjteményt foglalja magába. Szerzőségét Szt. Ferencnek tulajdonítják, írásomban ezt a hagyományt követem. (É. Megyeri, 1978. 9–17.)

mint saját földrajzi környezetét, addigra új prédikációs fenyegetések lehetőségét teremtette meg a tisztítótűz. (Minois, 2012. 235–245.)

Azzal tehát, hogy a pokol csak azok számára van fenntartva, akiket valóban örök kárhozat sújt, megoldották az időben véges büntetés, átmeneti és/vagy örök voltát.

Az enyhe és a súlyos bűnök soha nem estek egyenlő elbírálás alá. Ahogy a világi életben, úgy az egyházban is egyre tökéletesebben kidolgozták a jogszolgáltatást. Ettől függetlenül még nagyon sokáig nem a vádlónak kellett bizonyítékokkal szolgálnia a vádlott bűnösségét illetően, hanem a vádlottól várták el saját ártatlanságának igazolását, és még hírből sem ismerték az ártatlanság vélelmét. (Huizinga, 1996. 178.) Az ördög mindenkit meg akart kísértetni, a bűn ott leselkedett az élet legapróbb lehetőségeiben is.

Eckhart Mester (1260–1328) a német skolasztika talán legnagyobb alakja volt, maga is domonkos rendi szerzetes⁴⁰, aki ezt a következők szerint magyarázta: „Idézzük még elménkbe, amit Szent Jeromos és a mesterek is rendre állítanak, miszerint mindenkinek, az emberlét kezdetétől van jó szelleme, vagyis angyala és gonosz szelleme, vagyis ördöge. A jó szellem folyvást azt tanácsolja, afelé terel, ami isteni, erényes, ami mennyei és örök. A gonosz szellem mindenkor olyat sugall nekünk, és afelé űz, ami időbeli és mulandó, ami erkölcstelen, rossz és ördögi. Ugyanez a gonosz szellem folyton pusmog a külső emberrel, rajta keresztül szüntelen lesben áll és fenyegeti a belső embert, miként a kígyó is kísértette Éva asszonyt, és általa rászédte a férfit, Ádámot.” (Eckhart, 2010. 420–421.) Figyelemre méltóan találó Peter Dinzl-bacher kifejezése, amikor a középkori ember bűnnel terhelt lelkét körülölelő világot említi. (Dinzl-bacher, 1996. 313.)

A már említett III. Ince pápa 1215. november 30-án zárta be a IV. Lateráni zsinatot, amely ebben a formában az egyház 12. egyetemes legfelsőbb püspöki tanácskozása volt. Ekkor határozták meg az egyház öt parancsa közül a másodikat, ami minden hívőt felszólított bűnei legalább évente egyszeri megvallására és szintén évente egyszer, a húsvéti időszakban történő áldozás kötelezettségére, ami a harmadik parancsolat lett. (Rácz és Pásztor, 2013.) Mert a gyónás az addig elkövetett bűnök alól feloldozza a hívőt, azaz megszünteti a bűnt, lehetővé téve, hogy bűnei hatása elmúljon, enyhüljön és ezáltal orvosolhatóvá váljék. (Wheatley, 2010. 16.)

A purgatórium megszületésével bekapcsolódott a túlvilág is a formálódó városi polgárság és a fejlődő, immár készpénz forgalmú kereskedelem vérkeringésébe. Megjelentek az elkövetett bűnök mértékének fokozatai az értük kimért kinszenvedések súlyosságában is. Le Goff a tisztítótűz születéséről írott művében is világosan körvonalazódik Minois megjegyzése, mert ez teljesen mintha a pokol leányvállalata lenne. (Minois, 2012. 282.) És valóban

⁴⁰ Élete késői szakaszában, 1326-ban Köln püspöke eretnekséggel vádolta többek között olyan tételben, amit Aquinói Szent Tamás filozófiájára épített. Természetesen a vádak alól felmentették, amit már nem érhetett meg, mert egy évvel előtte, 68 éves korában elhunyt. (Eckhart, 2010. 28–30.)

fellelhető némi üzleti szemlélet a létrehozásában és a fenntartásában egyaránt, mert a kvázi bűnösök még életükben nem csak imádságokkal, hanem anyagi juttatásokért cserében csökkenthették a tisztítótűzben eltöltött időt, akár önmaguk, akár családtagjaik számára megvásárolva az egyház jóindulatát. Legyen ennek a formája kegyes adomány, búcsúcédula vagy egyéb politikai, gazdasági támogatás.

Bűnösök pedig akadtak bőven, mert az egyház szemében minden anyagi haszon kimerítette a kapzsiság bűnét, ami vét a kilencedik⁴¹ és a tizedik⁴² parancsolat ellen. A kapzsiság pedig a főbűnök egyike, amiről azt tartották, akár gyilkossághoz is vezethet, és természetes velejárója a fősvénység, valamint az irigység. (Rácz és Pásztor, 2013.) „A középkor tanításai szerint minden rossz forrása a kevélység vagy a kapzsiság bűne.” (Huizinga, 1996. 21.) A polgárság üzleti, vállalkozói életvitеле és meggazdagodása, de a városfejlődés sem jöhetett volna létre a nyereségképzés, a tőkefelhalmozás és tervezett gazdasági befektetések nélkül, ami az egyház fejlődését, gazdasági és politikai hatalmának kiterjesztését és erősítését ugyanúgy elősegítette.

Kezdetben csak jámbor és mindenki életviteléhez alkalmazkodóan, elfogadható módon összekapcsolódott tehát az Istennek tetsző adakozás és a bűnbocsánatért való könyörgés. A papság és szerzetesség feladatához tartozott a hívek lelki üdvéért való szüntelen könyörgés, a hívek pedig végezvén dolgukat megtermelték azt a hasznot, amelyből kegyesen megváltották a klérus őértük is mondott imáit. (Minois, 2012. 282–284.) Ezeket a bizonyos bűnbánati igazolásokat az azt árusító papok úgy hirdették, hogy a búcsúcédulák megvásárlásával lelki üdvösséget lehet nyerni akár maguk, akár a már túlvilágra jutottak számára. Bő kétszáz évnek kellett eltelnie, mire ez a gyakorlat szó szerint a díjbeszedés szintjére süllyedt. „Azt mondom hát nektek: Szerezsetek magatoknak barátokat a hamis mammonból, hogyha majd elfogy, befogadjanak benneteket az örök hajlékokba.” (Lk 16,9) Nem tudjuk pontosan, hogy Luther Márton valóban kitűzte-e 1517. október 31-én kilencvenöt pontban megfogalmazott ellenvetését a wittenbergi vártemplom kapujára, vagy csak vitairatként nyújtotta be feletteseinek, az bizonyos, hogy ha súlyos harcok árán is, de alig száz év leforgása alatt megváltoztatta Európa kultúráját a reformáció. Az utána következő századok során még emberek százezrei pusztultak el méltatlan módon a hit nevében vívott háborúkban, és égtek el az evilági tisztítótűzek lángjaiban. Európa máglyái csak a 18. századra hamvadtak el. Mária Terézia 1768-ban hozott rendeletet⁴³ a boszorkányperek végleges beszüntetésére. (Komáromy, 1910. 716.)

⁴¹ Ne kívánd el embertársad feleségét! (Kiv 20,17; MTörv 5,22)

⁴² Ne kívánd el embertársad házát, ... sem szolgáját, sem szolgálóleányát, sem szarvasmarháját, sem szamarát, sem más egyebet, ami az övé! (Kiv 20,13). Ne kívánd el embertársad házát, földjét, szolgáját, szolgálóját, ökrét, szamarát, egyáltalán semmit, ami embertársadé! (MTörv 5,22)

⁴³ <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/magyarorszagi-boszorkanyperek-okleveletara-bp-mta-1910-1665#page/739/mode/lup>

Mire az I. világháború kitört, addigra a prédikátorok pokla és a purgatórium csendben elenyésztek. Emlékei és nyomai még néha előbújnak a papi szemináriumok könyvtárainak mélyéről, meg-megcsillantják emésztő tűzük fényét egy-egy lelkes szentbeszédben, de már nincs hatásuk. (Minois, 2012. 553.) Az emberek képzeletvilágát nem mozdítják meg az ördög ármánykodásai, és a médiában a kísértést felcserélték a *kényeztesd magad* szlogenjére.

2.7.3. Társadalomfilozófiai összefüggések és valószínűsíthető magyarázatok

Az Istentől rendelt világrendben, mint a 4.1. fejezetben kifejtettem, három társadalmi rend, azaz társadalmi osztály létezett. Péter apostol mindenkori utódjának, Róma püspökének, azaz a pápának kezébe helyezte Jézus Krisztus a mennyország kulcsait, ezzel egyházát rábízta földi helytartójára. A pápa vezetése alatt álló klérus, a papság – akik imádkoztak/*oratores* – legfőbb feladata volt a hívek e világi segítése a halál utáni üdvösséghez, a mennyországba, azaz az égi Jeruzsálembe⁴⁴ vezető úton. Teljességében a (Szent) Német-Római Birodalom császára, de kisebb mértékben minden a pápa által elismert és felszentelt király, együtt a nemességével, azt az isteni feladatot kapta, hogy védjék meg alattvalóikat és a földi Jeruzsálemet. Ők voltak, akik harcoltak/*bellatores*. Mivel feladatuk és hivataluk teljesítése mellett kevés időt tölthettek a világ profán dolgaival, így szükség volt egy kiszolgáló rendre, akik fenntartották ezt a világot, akik dolgoztak/*laboratores*.

A polgárság mint a 11. század végén erősödni kezdő társadalmi csoport a teremtés itt vázolt rendjében nem szerepelt. Választott és nem elrendelt életfeladataik már szintén túlmutattak az eredeti társadalomfilozófiai elveken, így létük funkcionálisan elengedhetetlenné vált ugyan a virágzó középkorra megváltozott világ működéséhez, de távolról sem volt Istentől rendelt. Olyan feladatokat láttak el, amelyeknek egy része a Bibliában is tilalmas: pénzváltók, bankárok, kereskedők voltak vagy olyan mesteremberek, akik tevékenységük során szintén tilalom alá eső módon haszonra tettek szert, nyereséget, árut és nyersanyagot halmoztak fel.

Tevékenységükre szükség volt mind a mennyei, mind a földi királysághoz, így megalkotott az egyház egy olyan rendszert, amelybe nyugodt lelkiismerettel beilleszthette. Umberto Eco ezt *Művészet és szépség a középkori esztétikában* című művében így fogalmazza meg: „Nem képmutatásról vagy cenzúráról van szó. Legfőljebb – és a középkori kultúra története ilyen értelemben mint a értékű – tipikusan „katolikus” álláspontból: jól tudják, hogy mi a jó és erről beszélnek, ezt ajánlják, miközben elfogadják, hogy az élet ettől, és

⁴⁴ „a szent város, az új Jeruzsálem alászállt az égből, az Istentől.” (Jel 21,2)

remélik, hogy Isten végül megbocsát.” (Eco, 2007b. 261.) Szerinte a középkor története során inkább elkendőzték az ellentmondásokat, gondolkodásmódjuk inkább optimális helyzeteket próbált kifejezni, és arra törekedett, hogy Isten szemével tekintsen a világra. (Eco, 2007b. 261.)

Napjainkban, a fogyasztói társadalom számára természetes dolog a pénzhasználat, sőt már nem is készpénzzel, hanem virtuális eszközökkel fizetünk. Azonban a pénz egészen mást jelentett a középkor világában. A kora középkor legnehezebb, a 6–8. századig terjedő időszakában szinte teljesen eltűnt a pénz Európából, és egyszerű cserekereskedelmet folytattak egymással az emberek. Azon kevés gazdag kiváltságosok pedig, akiknek volt aranyuk, súlyban, mennyiségben gondolkodtak, és mindegy volt, hogy ez pénzérme vagy ékszer formájában tárgyasult. Egységes pénz, amit mindenki ismert, használni mert és tudott, nem jelent meg a 9–10. századig, tehát a pénz bizonyos szempontok szerint valami egészen misztikus dolognak számított. A vidéki emberek leélték úgy az életüket, hogy soha nem is láttak pénzérmét, mert nem volt rá szükségük, nem kellett mindennapjaikhoz.

Aranyból vagy ezüsből verték az értékes pénzérméket, amit csak külső megjelenése választott el a nemesek kiváltságtól szimbolizáló ékszereitől vagy a templomok felszentelt kegytárgyaitól. Elméletek, teológiai tételek társultak a nemesfémekhez⁴⁵ és ezzel együtt a pénzhez is, része volt a misztikus képzeletnek, mert a gazdagság nem csupán evilági javakban való részesülést jelentett, hanem a privilégiumok révén egy dicső túlvilági ítéletet és a purgatórium szenvedéseinek lerövidülését.

Az alkímia – amennyiben az aranycsinálás tudományaként tekintünk rá – egy összetett fontosságú törekvés volt tehát, amelynek mi már egy kicsi szegmensét értelmezzük csak.

Összetett tudástartalmak fűzik egymásba a középkori társadalom szerkezetét a kolduskultúrával, a nemesfémek misztikus jelentéstartalmával és a túlvilág büntetőmechanizmusával. Több módon próbáltam igazolni a középkor korszakainak felosztását: klimatológiai, építészeti, társadalmi, munkaetikai, időmérési szempontok szerint. Azonban ha párhuzamba állítjuk mindezt a vallásfilozófia és a mentalitástörténet mentén, akkor szintén végig tudjuk követni mindhárom jelentős időszakát. Létezett tehát a hit, a félelem és a büntetés kora.

A hit a kora középkor, amikor az emberek éppen csak túléltek, Istenbe és a túlvilágba vetett hitük adta számukra a reménységet és az a tudat, hogy haláluk után egy szebb és jobb világ, a mennyország fogja várni őket. (Eco, 2007b. 10.)

⁴⁵ Az arany: az örökkévalóság jelképe (Jel 3,18); A keresztény művészetben a kegyelem és a mennyország világosságának, fényességének, az isteni tökéletességnek, valamint az erős hitnek a jele.; Nap szimbólum, ami egyben Jézus jelképe is, mint a világ világossága. (Rácz és Pásztor, 2013)

A virágzó középkor fejlődése olyan átfogó változást hozott Európában, amelynek társadalometikai szinten történő kezeléséhez és kézben tartásához az egyház kénytelen volt egyre kiterjedtebb jelleggel a félelempasztoráció manipulációs eszközét alkalmazni. Napjaink mértékeihez viszonyítottnan ez egy kifejezetten kegyetlen világgént jelenik meg a kutatásokban, meg kellett hát fékezni és vissza kellett fogni, valójában meg kellett védeni önmagától. (Eco, 2007b. 262.) Ez volt a félelem kora. A túlvilági büntetőmechanizmusok, a pokol, a purgatórium és a mennyország tanának magasiskolája.

Változtak a klimatikus viszonyok, a jólétre éhínség, az éhínségre járványok és újabb éhezések köszöntöttek. Igazolva látta hát az egyház – mintegy válaszul a bűn diadalára – az isteni rend visszaállításának szükségességét. Ez volt a büntetés kora.

2.8. Az istenképiség tana Aquinoi Szent Tamás filozófiájában

A középkori latin teológiát legmeghatározóbb módon uraló két elmélet mentén indultam el, így okfejtéseim bár betekintést engednek a kor filozófiai és teológiai gondolkodásába, nem a teljes hagyományt hivatottak reprezentálni. Az egyik az ágostoni filozófia szigorú bűn fogalmának vonala, amely létrehozta a félelempasztoráció hagyományát, és megalkotta, illetve részleteiben kidolgozta a pokol, a tisztító tűz és a mennyország vallásfilozófiai rendszerét. A másik út az istenképiség/*Imago Dei* és a szentháromság-képiség/*Imago Trinitatis* tana, amiről sokáig azt gondoltam, hogy Aquinoi Szent Tamás magyarázataival fel fogja tudni oldani az ágostoni filozófia szigorát. A válasz igen is, és nem is, mert Williams: *Disability in Medieval Christian Philosophy and Theology* című gyűjteményes kötetének tanulmányait elemezve rátaláltam egy a mai korban releváns olyan pontra, ahonnét Szent Tamás nem vezethette tovább gondolatainak fonalát. Ennek a fogyatékos-ságra vonatkozóan nagyon gyakorlati oka az lehetett, hogy a 13. században nem voltak még bizonyos tudások az orvosok birtokában.

2.8.1. Szent Tamás fogalomhasználata és filozófiájának alapjai

Aquinói Szent Tamás nem használt egységes gyűjtőfogalmat a fogyatékoság meghatározására, azonban többnyire a korban elterjedt hiba, hiányosság, sérültség jelentéstartalmú *defectus*-t alkalmazta. (Williams, 2022. 7.)

Bár ugyanazokon az alapokon indult el, mint az egyház korábbi nagy tanítói, mégis eltérő minőségben, az áteredő bűn összefüggésében vizsgálta a fogyatékoságot. Gondolatmenetében a bűn elkövetése előtti, paradicsomi ártatlanság állapotában például Ádám és Éva teste a lelkük felé, lelkük pedig Isten megismerése és szeretete felé irányult. Okfejtése szerint a paradicsomi élet egy olyan ideális üdvrendi állapot, amelyben az ember Isten közvetlen közelségében és kegyelmében egy tökéletességi létben létezhetett. Nem volt kitéve a sérülékenységek, a halál, a munkával járó fáradtság és létbizonytalanság, valamint a nő, azaz Éva a szülés fájdalmainak. Az áteredő bűnben és a paradicsomból való kiűzetéssel az első emberpár elvesztette a testnek a lélekhez, a léleknek pedig Istenhez való rendezettségét. (Williams, 2022. 7–9.; Rózsa, 1997. 53.)

Filozófiájában természetesen nem az eredendő bűn az egyetlen oka a veleszületett fogyatékoságnak. A Biblia Mózes 1., a Teremtés Könyvének 1,26. verse szerint Isten az embert saját képére és hasonlatosságára teremtette. Így vetődött fel az *Imago Dei*/istenképiség a fogyatékoság vonatkozásában: Amennyiben valaki látható külső fogyatékosággal, sérültséggel született, akkor korának általános vélekedése szerint ez a bizonyos istenképiség hiányzott lényéből, amit a kegyelem megvonásaként, elvesztéseként értékeltek, és próbáltak a korban sajátos logikai gondolkodás alapján az ok-okozati összefüggésekre fényt deríteni. (Williams, 2022. 8–9.)

Scott M. Williams tanulmányában Christina J. Van Dyke-ra⁴⁶, a Columbia Egyetem filozófus professzorára hivatkozva azt írja „Azzal kezdi, hogy felvázolja a középkor általános világgképét. E kép szerint a világegyetem természetes rendje hierarchikus – Isten minden dolog ősforrása, akit alacsonyabb rendű lények követnek (angyalok, emberek, állatok, növények, elemek). Minden természeti faj megkülönböztetett képességekkel rendelkezik (kognitív, fizikai vagy mindkettő), e fajok egyedeinek vagy csoportjainak kiemelkedő képességi megnyilvánulásai az adott csoporthoz viszonyítva fejlődést hoznak létre. A hierarchikus elmélet szerint a természet rögzített rendjétől való eltérés hibának és nem kívánatosnak számít, különösen érvényes ez a veleszületett fogyatékoságok esetében.” (Williams, 2022. 12.)

Van Dyke a továbbiakban úgy érvel, hogy a 13–15. században a Szentháromság/*Trinitatis* rendszerében a megtestesült Istenfiával/Fiúistennel

⁴⁶ <https://philosophy.columbia.edu/content/christina-j-van-dyke>

kapcsolatos intenzív áhítati gyakorlat miatt *Jézus Krisztus* emberségét tekintették az emberi természet normatív alapesetének.

„Az emberi természet végső célja Isten megismerése és szeretete, ezért az emberi létezők minden ezt lehetővé tevő módon kiteljesedhetnek. Isten mindenhatóságát úgy értelmezik, mint aki képes bármilyen testet megdicsőíteni, akár szabályos, akár eltérő.” (Van Dyke-ot idézi Williams, 2022. 12–13.)

A fogyatékossgot az élők számára természetes hiányként/*defectus* értelmezték, azonban a feltámadás után ez már nem érvényesül majd az éteri testen. Már a mobilitásához sem lesz szükség végtagokra, és nem lesz hatásuk a test fizikális érzeteinek, szükségleteinek. Megszűnik a fájdalom, a fárasztás, az éhség, a fáradtság, a félelem stb., mert ezek pusztán a fizikai testhez kapcsolhatók, és az üdvözült (lelki/éter) testnek nem sajátosságai többé. *Szent Tamás* például azt állította, hogy az elkárhozottak a pokolban pont azoktól fognak szenvedni, amelyek az emberi test természetéből következnek – és amitől a középkor embere a leginkább félt –, azonban ezeket a feltámadás dicsősége ki fogja zárni a *mennyei boldog testből*. Míg a pokol szenvedései felerősítik ezeket az érzeteket, addig a feltámadottak számára a fizika törvényeitől független képességeket tételtek.

Aquinói Szent Tamás a földi testben élő embert természeténél fogva hibásnak, hiányosnak, fogyatékosnak tekintette a feltámadás utáni léthez, illetve annak az egyház tanítása szerinti és általa is feltételezett lehetőségeihez viszonyítva. (Williams, 2022. 14.) Teológiájában a mennyország és a feltámadás a legmagasabb emberi jó mértéke, mert helyreállítja Istennel a bűnbeesés előtti kapcsolatot. Ezt egy olyan, Isten színe látásának nevezett lelket beteljesítő visszatéréseként írja le, amelyben az értelem újra közvetlenül képes felfogni Isten mindenhatóságát, és az akarat vágyai Őrá irányulva, teljes mértékben kielégítődnek.

Szent Ágoston gondolatai nyomán *Tomás* szerint egyetlen emberi lény sem rendelkezik természetéből adódó lehetőségekkel ahhoz, hogy ilyen módon hozzáférjen Isten lényegéhez, mert ez természetes módon utoljára a bűnbeesés előtt, a paradicsomban volt lehetséges. Ezért szükségünk van mind a természetünkhöz hozzáadott külső erőre, mind pedig ennek az erőnek az isteni megvalósítására, azaz a fentebb említett kegyelemre. *Simon Ferenc*⁴⁷ filozófus ezt így magyarázza: „aktuális kegyelem, a cselekedethez (*actus*) nyújtott segítség; elégséges kegyelem, felkínált, de önmagától hatékony nyá nem való segítség. [...] maga a kegyelem szabad elfogadása is Isten kegyelme.” (Simon, 1999. 84.)

A fogyatékossgáról szóló kortárs filozófia fogalmaival élve, az emberi boldogsághoz segédeszközökre, azaz egy külső hozzáadott megismerő erőre és egy külső forrásra van szükség, amely aktiválja ezt a protézist. *Aquinói* felfogása szerint csak Isten adhatja, és csak Ő képes aktiválni ezt a protézist, aki számára az emberi természet kategóriájának sikere radikálisan alul-

⁴⁷ https://mta.hu/koztestuleti_tagok?PersonId=8306

múlja az emberi jólétet. Ennek oka, hogy az emberi természet önmagában nem képes teljes mértékben kibontakoztatni azokat a képességeit, amelyekre a legmagasabb emberi jó eléréséhez szüksége lenne. (Williams, 2022. 15.) Mert a teremtetett lények nem birtokolják lényegükönél fogva a jóságot – mint transzcendentális tökéletességet –, hanem akaratuk által valósítják meg azt. (Gilson, 2015. 29.) Szent Tamás következtetése szerint az Isten boldogító színelátását élvező szentekhez képest minden halandó emberi lény fogyatékos. (Williams, 2022. 14–15.)

2.8.2. Fogyatékoságról szóló általános tanítások a középkori keresztény filozófiában és teológiában

Amint a fenti összefoglaló jelzi, két nagyon fontos metszésponton találkozunk a fogyatékoság a középkori keresztény filozófiával és teológiával, e két pont a bűn és az istenképesség. Mindkettő folyamatos elmélkedések tárgya a római kori ókeresztény egyházatyáktól a középkori skolasztikán át napjaink valásfilozófiai diskurzusaiig.

Egyedülállóan jellemzi ezt a metszéspontot a történeti exegézis és a fogyatékoságelmélet kérdéseinek és értékeléseinek kettős módszertana. Kétnyes pont ez az összehasonlítás, mert más korok, más megközelítésének és eltérő tudástartalmakra alapozott, különböző fogalmainak összhangját kívánja megteremteni. Jelenünk egy emberközpontú világ, amely az emberi értékek és a gazdasági hasznosság mentén mozdul el. A középkor egy Isten központú világ volt, amely az isteni erények és az üdvözülés lehetőségének mércéjével tudott csak az ember felé közelíteni. (Williams, 2020. 15.)

A középkor fogyatékoságokról alkotott képére is igaz a tekintély cáfolatának módszertani elve. Attól, hogy mindenki úgy tudja, még nem biztos, hogy úgy helyes, és az sem biztos, ne lennének más elméletek. Csak egyszerűen nem azok vannak előtérben, és nem azok alkotják az általános megítélés alapját.⁴⁸

Aquinói Tamás tanítása és magyarázatai a kortársak szemében nem csak szemléletmódjukban, hanem megközelítésükben is vitathatatlanul újak voltak. (Gilson, 2015. 572.) Bár a hagyományok Ágostonhoz vezetnek, nem minden középkori szerző állított fel szoros ok-okozati összefüggést a szülők bűne

⁴⁸ A középiskolai tananyagban máig úgy tanítjuk, a középkor azzal ért véget, hogy 1492-ben Kolumbusz Kristóf fedezte fel Amerikát. Mert ez a szokás, mert évszázadok óta ez van a köztudatban, mert sok mindenre ez ad legitimációt, és nem esik szó sem a viking Erik Torvaldsson (950–1003), sem a kínai Cseng-Ho (1371–1433) admirális útjairól, akik jóval Kolumbusz előtt fedezték fel Amerikát is.

és a megszületett gyermek fogyatékosága között, hanem elfogadták a sérültség természetes okait.

Az istenképiség/*Imago Dei* kérdésével doktori értekezésemben már foglalkoztam. Isten az embert saját képére és hasonlatosságára teremtette (Ter 1,26), amely egy belső megfelelést, de semmi esetre sem külső hasonlóságot jelent.⁴⁹ (Rahner és Vorgrimler, 1980. 323–324.; Slotemaker, 2020. 109.) Az *imago* az Istent szemlélő elme. A szentháromság-képiség/*Imago Trinitatis* tanát valahogy egy olyan Istenben egyesülő és Őfelé, azaz az Atya felé irányuló, mindenre kiterjedő ismeret és szeretet összhangként tudnám jellemezni, amely megvan a Fiúban, azaz Jézus Krisztusban és a Szentlélekben egyaránt. A Fiúisten testet öltött a názáreti Jézusban, és emberi élete során egészen feltámadása pillanatáig emberi tulajdonságokat is birtokolt. (Rahner és Vorgrimler, 1980. 652–653.; Slotemaker, 2020. 111.) Ennek pontos levezetése, történeti magyarázata és kontextusba helyezése részletes és mély hit-tudományi magyarázatokat kívánna meg. Valószínűleg e meghatározást sokkal túl leegyszerűsítettnek fogják tartani, azonban nem szeretném témámat a szűkségesnél jobban a filozófia és a teológia felé fordítani.

Williams hangsúlyozta, hogy sajnós a középkor felerősített és/vagy szabadjára engedett néhány olyan elméletet, amelyek gyakorlattá válva hosszú távon káros hatásúnak bizonyultak az emberi méltóságra, a nők értékére és a fogyatékoság pozitív megítélésére vonatkozóan. Ezek az etrenküldözésekben, a fogyatékos személyek megbélyegzésében, majd átívelve a kora újkor történetére a boszorkányüldözésekben, a rabszolga tartás elterjedésében és a nők elnyomásában öltöttek több esetben a modern korig testet. (Williams, 2022. 18.) Huizinga ezt így fogalmazza: „Vegyük hozzá a közelgő világ-végét, a pokoltól, a boszorkányoktól és ördögöktől való szorongást, s megértjük az egyetemes bizonytalanság érzését, amely feketére festette az élet alapszínét. A gyűlölet tüze lobog mindenfelé, igazságtalanság uralkodik a földön. A sátán komor földet takar be fekete szárnyaival. Hiába küzd a harcok egyház, hiába prédikálnak a papok, az emberek nem térnek meg. A XIV. század vége felé azt tartotta a néphit, hogy a nagy nyugati egyházszakadás óta senki sem jutott be a paradicsomba.” (Huizinga, 1996. 23.)

2.8.3. Albertus Magnus rendszertana a veleszületett rendellenességekről

Albertus Magnus (1193–1280) a kereszténységben Nagy Szent Albert néven vált ismertté. Ha röviden is, de két alapvető ok miatt érdemes megvizsgálni

⁴⁹ Erről részletesen (Berzsenyi, 2020a, 84., 107. és 148.)

elméletét: Egyrészt, tanára-⁵⁰ és mentoraként nagy hatást gyakorolt *Aquinói Szt. Tamásra*, valamint, magasszintű tudása és műveltsége nem csak a teológiára, hanem a természettudományokra, de azon belül is különösen a biológiára terjedt ki. Részletes rendszertant dolgozott ki a veleszületett rendellenességek típusairól és fizikai okairól.

Rendszertanában különbséget tett azon állapotok között, amelyeket a szülők – mint rossz anyagot – adtak tovább, és azok között, amelyek az embrió környezetének hibájából eredtek. Már több évszázaddal a modern genetikai tudományának megjelenése előtt kidolgozott egy mai szinten is figyelemre méltó elméletet az egészségügyi állapotok szülőktől a gyermekekre történő öröklődésére vonatkozóan. Munkájában a veleszületett fogyatékosságok természetes okaira összpontosított⁵¹. Nyomát sem találjuk kora uralgó meggyőződésének, amikor is sokan úgy vélték, hogy a veleszületett fogyatékosságok elsődleges oka a szülők szexuális bűne vagy az anya terhesség alatti képzeletének bűnös képei – valamint egyéb babonák és téves hiedelmek. Illetve cáfolta azt az akkori tudományos körökben is elterjedt nézetet, hogy a gyermek fogyatékosága kizárólag az anyára vezethető vissza, és egyértelműen jelölte meg a férfi testi és akarati tényezőit is alapvető okként. (Frost, 2020. 51.)

2.8.4. Aquinói Szent Tamás fogyatékoságértelmezése

Szent Tamás nem rendelkezett olyan magas fokú érdeklődéssel és műveltséggel a biológia területén, mint *Albertus Magnus*. Műveinek bizonyos részletei és szemléletmódja azonban egyértelműsítik ezeknek ismeretét, valamint filozófiájába történő beemelését. Például ő sem tulajdonította soha a születési rendellenességeket az egyén személyes vagy szülei bűneiért járó isteni büntetésnek. Okfejtéseiben csak az ősbűn/áteredő bűn jelent meg a tökéletesség állapotának elvesztéseként, és ezzel a sérülékenységet, az egész emberi fajra vonatkozó általános hiba, hiányosság alapvető okaként kezelte.

Érdekes szófordulat mesterénél is, és nála is a *hiányos, hibás formát alakító hiányos vagy hibás alakító erő* és a *rossz hajlamú anyag* a biológiai

⁵⁰ *Aquinói Szent Tamás* 1245–1252 között már nem csak tanítványa, hanem mai szóhasználattal élve tanársegédje lehetett *Albertus Magnusnak*, és 7-8 évnyi teológiai képzéssel a háta mögött Párizsban már maga is előadásokat tartott. (Torrell, 2007. 63–64.)

⁵¹ „Egyszer útközben (Jézus) látott egy vakon született embert. Tanítványai megkérdezték tőle: „Mester, ki vétkezett, ez vagy a szülei, hogy vakon született?” „Sem ez nem vétkezett – felelte Jézus –, sem a szülei, hanem az Isten tetteinek kell rajta nyilvánvalóvá válniuk.” (Jn 9,1–3)

feltételek meghatározására. Nem kívánhatjuk a 13. század tudósaitól a mai szóhasználat egyértelműségét, de az jól értelmezhető, hogy saját világuk képeivel az öröklődés fiziológiai rendszerében gondolkodtak.

Aquinói is egyetértett azzal a felfogással, hogy minden fogyatékoság egyforma. Azonban filozófusként úgy vélte, ha nem létezik erre vonatkozóan egyetlen összefoglaló fogalom, amely megragadhatja természetét vagy lényegét, akkor nem lehetünk képesek a fogyatékoságról tudományos ismereteket szerezni. (Timpe, 2022. 30.) Nem foglalkozott kifejezetten és részletesen a fogyatékoság természetével, illetve azzal, amit ő hibának, hiányosságnak/*defectus*nak nevezett, hanem fejtegetései szinte mindig mellékesen, az emberi természet tárgyalásának kapcsán jelentek meg, és az erre vonatkozó sérültségként, hibaként, hiányossággént értelmezte. Álláspontja szerint az emberek pusztán természetes képességeik révén nem juthatnak el az üdvösségig, ehhez Isten segítségére, azaz kegyelemre van szükségük. Még a Szentháromság Fiúistenével kapcsolatban is felvetette a sérülékenység kérdését mint az emberi természet hibáját. (Aquinói, 1886. ST III. 14.1.) Erre példa Jézus utolsó mondata a kereszten „*Kilenc óra tájban Jézus felkiáltott, hangosan mondván: »Éli, Éli, lamma sabaktani?« Vagyis: »Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engem?«*”. (Mt 27,46) Ezzel azt az – itt általam nagyon lerővidített – állítását támasztotta alá, hogy nem lehet minden emberi fogyatékoságot a bűnre visszavezetni.⁵² (Aquinói, 1886. ST III. 15.1.) Deák Viktória Hedvig⁵³ doktori disszertációját Aquinói Szent Tamás teológiai antropológiájából írta, szerinte Tamás nem a bűnnel foglalkozott elsősorban, hanem a boldogsággal és az erényekkel. (Deák, 2014)

Van egy gondolat, ami kellően szép és igaz, még akkor is, ha valaki nem a hit fényében értelmezi a világot „*Az Istenhez vezető út vándoraként minden ember kisebb nagyobb mértékben fogyatékos*”. (Berkman, 2013. 84.)

A bűnbeesés után az emberi természetből már hiányzik az a tökéletesség, amit Szent Tamás belső rendezettségként említett, és ez az oka a fogyatékoság, avagy a rendezetlenség lehetőségének. E hibák vagy hiányosságok önmagukban nem szolgálnak végső célt az egyén vagy a világ számára, még akkor sem, ha lehetőségük az eredendő bűn következménye. Mert szerinte a fogyatékoságot legfőképpen az áteredő bűn okozza, amiből viszont nem következik egyenesen a szülők vagy a több generációra visszamenőleges

⁵² Kivéve természetesen azokat a bűnöket, amelyeket a szülők vagy bárki más szándékosan követ el a magzat sérelmére a várandósság időszakában vagy akár előtte. De ezek az esetek nem tartoznak a filozófia tárgykörébe.

⁵³ Domonkos rendi szerzetesnővér, a magyarországi női Domonkos Rendtartomány (Árpád-házi Szent Margitról Nevezett Szent Domonkos Rendi Nővérek Apostoli Kongregációja) általános főnöknője 2010–2022-ig, a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola tanára. Doktori (Ph.D.) fokozatait történettudományból és teológiából szerezte. (<https://sapientia.hu/munkatars/deak-viktoria-hedvig>)

ősök vétke⁵⁴. Megalapozott véleménye szerint az áteredő bűn annyiban ok, amennyiben ennek következtében – elkövetése után – tagadta meg Isten az embertől a tökéletesség, a sértetlenség és a halhatatlanság paradicsomi állapotát. Ebben az összefüggésben a sérültség valóban a bűn, pontosabban az eredendő bűn büntetése, amivel minden ember születik, és csak a keresztség révén szabadulhat meg alóla⁵⁵. Általában nagyon óvatosan távol tartotta a *defektusokról*/hiányokról és hibákról szóló kommentárjait az egyéni bűn büntetésének fogalmától. *Berkman* szerint a sérültségnek és a személyes bűn büntetésének ez a szétválasztása tette lehetővé számára azt az állítást, hogy a kognitív károsodással rendelkező egyének sokkal inkább képesek a boldogság elérésére, mint azt korábban gondolták. Azonban *Kevin Timpe* kutatása szerint *John Berkman* kiemelése az értelmi fogyatékos személyek esetében azt sugallhatja, hogy ők *Szent Tamás* antropológiájának kivételezettjei. Érvelése szerint a károsodás, sérültség, gyengeség, betegség, sebezhetőség, fogyatékoság, hiba, hiányosság, *defectus* minden akkor ismert típusa alapjaiban épül be a tamási filozófiába. (*Berkman*, 2013. 89.; *Timpe*, 2022. 31. és 42.)

Kicsit visszakanyarodva az *Imago Dei* és *Imago Trinitatis* filozófiájához *Aquinói* szerint az ember három módon teremtett Isten és a Szentháromság képmására. Első, ezt vonatkoztatta az értelmileg sérült emberekre: Isten megértésére és szeretetére való képesség vagy természetes hajlam révén.⁵⁶ Második, ez vonatkozott a magasabb tudással nem rendelkező klerikusokra és többségében a laikusokra: Isten szokásos megismerése és szeretete révén. Végül a harmadik, amely leginkább az egyház magasán művelt tagjaira vonatkozott: Isten tökéletes megismerése és szeretete révén. (*Aquinói*, 1886. ST I. 93. 1–3.) E három hasonlatosság vagy inkább megfelelés az emberben lévő legkevésbé tökéletestől az elérhető legtökéletesebb felé haladt. Későbbi műveiben a hangsúly Isten megismerésének és szeretetének szokásain van. (*Slotemaker*, 2020. 113.) Általánosságban azt állította, Isten a *defectus*ból is képes valami nagyobb jót kihozni, viszont életművében sehol nem tárgyalja, hogy mit ért ezen. Egyszerűen úgy vélte, nem tudhatjuk, az átélt szenvedés hogyan hozhat számunkra nagyobb jót. (*Frost*, 2020. 65.)

⁵⁴ „Az Úr türelmes, s bőségben van nála a kegyelem, megbocsátja a bűnt és a gonzságot, de azért nem hagyja megtorlatlanul, ellenkezőleg, az apák vétkét a harmadik s negyedik nemzedékig számonkéri az utódokon.” (Szám 14,18)

⁵⁵ „De, aki szeret és megtartja parancsaimat, annak megmutatom jószágomat az ezredik nemzedékig.” (MTörv 5,10); „Aki hisz és megkeresztelkedik, üdvözülni fog, aki nem hisz, az elkárhozik.” (Mk 16,16)

⁵⁶ Itt utalnék vissza arra, hogy *Szt. Tamás* nem tudott az orvostudomány mai szintjének ismeretéig kiterjedő válaszokat adni, illetőleg ezt nem a fiziológia, hanem a lelki aktus szintjén tette meg, mert még az első szinten is feltételezte *Slotemaker* szerint az agy fizikai meglétét. (*Slotemaker*, 2020. 120.)

2.8.4.1. A fogyatékoság öt típusa Szent Tamás szerint

- 1) Szerves vagy vegetatív szintű és az egyén alapvető biológiai működésének sérültségét jelentő.
- 2) Az érzékszervek egyikének megfelelő működésében bekövetkező hiányosság.
- 3) A kognitív képességek, az értelem használatát érintő több fajta sérültség, amelyek – akár az előző kettő – lehetnek veleszületettek, balesetből vagy betegségből adódóak, illetve lehetnek a személy életkorának sajátosságai is. Nem mindig egyértelmű, hogy hol ér véget a természetes folyamat, mint az időskori demencia, vagy hol kezdődik a fogyatékoság. (Slotemaker, 2020. 114.)
- 4) Szigorú határokat húzott az értelmi és az erkölcsi fogyatékoság között, amely az értelem károsodását jelenti, de ezúttal a gyakorlati vagy erkölcsi értelem tekintetében. Az erkölcsi erények terén a helyes döntésre és cselekvésre való képtelenség, illetve a helyes cselekvés kudarca. Aquinói teljes mértékben tisztában volt annak tényével, hogy akik intellektuálisan eredményesek, erkölcsileg sérültek lehetnek és fordítva.
- 5) Ez a fajta fogyatékoság a lelki hiányosságokat érinti, mivel szerinte az egyik szint károsodása egy másik szint károsodását okozhatja. (Timpe, 2022. 31–32.)

Míg az ember megítélésének okán a modern fogyatékoságtudomány a fizikai vagy a kognitív sérültségre összpontosít, addig *Szent Tamás* filozófiájában ez nem volt releváns, mert szerinte minden embernek vannak hibái, hiányosságai/*defectus*ai. Ezek csupán a bukott teremtettség – az áteredő bűn – természetes velejárói, és így nem kapcsolhatók ontológiai problémafelvetésekhez. Etikai elmélkedésében azonban a teológiai irányultság, az ember erkölcsi és akarati fogyatékosága volt mértékadó, amely nem keverendő össze az értelmi fogyatékoság és bizonyos betegségek hasonló jellemzőivel. (Timpe, 2022. 32.) Utalnék itt a kolduskultúrára és arra a megvetésre, ami a szegényeknek ezt a legsóbb társadalmi rétegét sújtotta, mert akaratukkal nem tudtak felülemelkedni a mindennapi erkölcsi bűnökön. (Oexle, 1981. 87.) Ebben szintén fellelhető egy ágostoni gondolatmenet, mely szerint az embernek nem mindig áll hatalmában jónak lenni. Történhet ez azért, mert nem tudja, milyennek kellene lennie, de lehet oka az is, hogy tudja ugyan, de nincs elég ereje ezt megvalósítani.

3. A középkor társadalmi struktúrái és mentalitástörténete a fogyatékoság szemszögéből

„A középkori civilizációban nyílt terepet kap a kegyetlenség, a paráznság, az istentelenség, ugyanakkor pedig az irgalom diktálta előírások szerint élnek, szilárdan hisznek Istenben, az ő jutalmazásában és büntetésében, és olyan morális eszményeket követnek, amelyeket rendkívüli egyszerűséggel és naivsággal szegnek meg.” (Eco, 2007b. 262.)

Ha meg akarjuk érteni a középkort, akkor legelőször is a teológiához, a korban legfőbbnek tartott tudományhoz kell fordulnunk. A kor hitben gyökerező világszemlélete nemcsak áthatotta, de megalkotta magát a kultúrát, rendezte a társadalmat, és befolyásolta a politikát. Ezzel az élet minden apró mozzanata a keresztény vallás szabályozói alá rendeltetett, amelynek intézményes képviselője kizárólag az *Ecclesia Catholica*, a római katolikus egyház volt. (Zsinka, 2014. 107.; Huizinga, 1996. 119.) A középkort a hit korának/*Age of Faith* is nevezi a szakirodalom. Így bár tanulmányom nem teológiai jellegű, hanem a neveléstörténet fogyatékoságtörténeti kutatásaihoz tartozik, nem különíthető el a korszak vallásilag erősen befolyásolt világától és ezzel együtt a fogyatékoságtörténet vallási modelljétől sem.

Csak elvétve találunk az 5–10. századi életről olyan forrásokat, amelyek a hétköznapi emberek mindennapjait mesélnék el nekünk. A kultúra csak az egyházi tanítások visszfényében jelentethette meg a fájdalommal átitatott hit istendicséretét, és nem terjedhetett túl a szűkös szükségletek mindennapi küzdelmein. Ezeket a szövegemlékeket többnyire szerzetesek írták, akik megtagadva a világi életet elvonultak kolostoraik falai közé. *„A szerzetesség olyan társadalmi megoldást kínált, amely a közösségi életnek, a rendnek és a nyugalomnak volt biztosítója.” (Eco, 2007b. 107.)* Életük osztozás volt Jézus Krisztus kereszthalálának szenvedésében, és a világi hívőktől is elvárták ezt a fajta őszinte, önkéntes, önatadó részvételt. (Duby, 1984. 57.) A forrásokban szinte csak a felsőbb társadalmi rétegekkel találkozhatunk, de Jacques Le Goff professzor határozottan állítja, hogy ezeket is átírták, a valóságot inkább elkendőzték. (Le Goff, 1987. 56.)

A kultúra egysíkú volt, elvont és arisztokratikus. A templomokban még nem voltak padsorok, az alsóbb társadalmi rétegek végigállták vagy a hideg kőpadlón kuporogva hallgatták a végeláthatatlan – többórás – latin nyelvű miséket. Talán valamicskét megértettek az evangéliumi történetek átmesélt és eltorzított népnyelvű prédikációiból. Magukénak érezték azonban a

szentek szenvedéssel teli élettörténeteit, és elhitték, hogy félniük kell. Mindent áthatottak a bűnről és a bűnök büntetéseiről szóló tanítások, mindenki áldozat volt, és mindenki Krisztusért szenvedett. (Huizinga, 1996. 158.)

Azonban tudjuk, hogy az élet él és élni akar! Próbálták ők megkeresni a boldogság útját, az örömet, a reményt, a fényt, a melegséget az életükben. ... Ettől persze csak még bűnösebbek lettek. Szeretni csak Istent és Jézust volt szabad – a Mária-kultusz is csak lassan szivároghatott be a férfiak őrizte tanítások közé –. Örülni is csak a gyónás utáni áldozás megszentelt pillanatában lehetett. A bűnbánati fegyelem értelmében az élet minden apró részlete az egyház folyamatos ellenőrzése és irányítása mellett zajlott. (Huizinga, 1996. 158.)

Ezek az emberek is szerettek, táncoltak, énekeltek, ha volt mit, akkor nagyokat ettek és ittak, ... mert arról viszont vannak írásos emlékeink, hogy mindezt próbálta kordában tartani az egyház, tiltotta, szabályozta. Kicsi az esély rá, hogy ilyen sokat foglalkoztak volna olyasmivel, aminek nincs létjogosultsága. (Le Roy Ladurie, 1997. 194–247.)

Annak ellenére, hogy a kereszténység számos értékrendet olvasztott magába és értelmezett át az évszázadok alatt, a doktrínákon kívül nem maradt más értékmérő. Illetve, ha maradt is, azt eretnekségnek bélyegezték, és a végeletekig üldözték. Jó példa erre *Emmanuel Le Roy Ladurie*⁵⁷ 1997-ben magyarul is megjelent *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)* című inkvizítori naplójegyzetek alapján írt műve. (Le Roy Ladurie, 1997.) *Montaillou-ban kathar*⁵⁸ eretnekek éltek, akik nyilvánvalóan nem hittek a pokolban. (Minois, 2012. 237.) Bár elképzeléseik és hitbéli tanításuk nem egészen világos, szerintük a pokol nem más, mint a földi élet. De hittek az ördög meszterkedéseiben és a kísértésben. (Dinzelbacher, 1996. 29.; Shahar, 2004. 338.) Szeretnék itt visszautalni a pokol fontosságára.

⁵⁷ Prof. Dr. Emmanuel Le Roy Ladurie, 1929–2023, az Annales Iskola tagja, neves középkortörténész volt. 1973–1999 vezette a Francia Egyetem (Collège de France) modern civilizációk története tanszékét. Forrás: https://www.ae-info.org/ae/Member/Le_Roy_Ladurie_Emanuel

⁵⁸ Katharok – más néven albigensek vagy bogumil eretnekek. Mozgalmuk 1130–1330 közé tehető, ami főleg Észak-Itáliában és Dél-Franciaországban terjedt el. Üldözésük hívta életre az inkvizíciót, és III. Ince pápa szabályos keresztes hadjáratot hirdetett ellenük. Tanításaik lényege a gnosztikus kettős szemlélet, amely elválasztja a szellemi világ tisztaságát az anyagi világ bűnös voltától. Jézus megtestesülését tagadták, mert Isten nem szennyezheti be magát a bűnnel. Hitvallásuk a teljes testi lemondásról szólt, amit a perfekteknek nevezett tagok meg is tudtak valósítani. Hittek a reinkarnációban, azaz a mindaddig történő újjászületésben, amíg a szellem a testről lemondani képes. (Dinzelbacher, 1996.; Shahar, 2004.)

3.1. A társadalom felépítése

A 6. században egy messzemenőig leegyszerűsített, túlélésre berendezkedett, csak a minimális szükségleteket kielégíteni képes agrár környezetben indult újra útjára az európai kultúra. *George Michel Claude Duby* (1919–1996) francia középkortörténész *túlméretezett faluállamként* definiálja (*Duby*, 1978. 115–118.). Nagy Károly (768–814) „*mögött s körülötte szerzete-
sek és papok székeltek. S az ő közbelépésükkel erősen átalakult a társadalmi
viszonyok valósága. [...] Egyaránt inspirálódván a Bibliából és a klasszikus
kor latin irodalmából, elsősorban globális társadalomképük megvalósítására
törekedtek. Ez a társadalomkép aztán olyan szilárdnak bizonyult, hogy év-
századokig uralkodott a kollektív tudaton.*” (*Duby*, 1978. 116–117.)

Az európai középkort egy olyan egybefüggő, hierarchikus szerkezetű, Istentől rendelt társadalom jellemezte, amelyet senki nem kérdőjelezhetett meg. Hierarchiájában csak igen kevés lehetőség adódott a társadalmi fel-
emelkedésre, társadalomképe erősen statikus a dinamizmus jeleinek szinte
teljes hiányával. Mindenki helye már születése pillanatában eldőlt, és az egy
adott társadalmi csoporthoz való tartozás a külső jegyekben is definiálódott,
mint pl. a viselkedésben, a rituálékban, a kötelezettségekben, a lakhatásban
és étkezésben, a ruhaviseletekben stb. Mindezeket az éles határokat és egy-
értelműen felismerhető külső különbségeket szigorúan fenntartották és őriz-
ték. A rendi társadalom isteni kiválasztás alapján tagozódott, tehát a Terem-
tés Könyvének büntetése, azaz a munkavégzés nem vált érvényessé a kivá-
lasztottakra, csak a születésük révén kevésbé kegyelt társadalmi és népcso-
portokra.

Radikális értékváltozáson mentek keresztül a régi társadalommeghatáro-
zások, mert egy mindenható Isten által teremtetett és gondviselése révén kor-
mányzott kizárólagos rendhez kapcsolták a társadalom eredetét. A középkor
tett kísérletet a hit egyetemességének nevében arra, hogy a különálló világi
közösségeket a kereszténységben egyesítse. (*Gilson*, 2015. 185.) Bárhonnan
szemléljük, ugyanazt a képet kapjuk. Vertikálisan tekintve a társadalom pi-
ramisszerkezetű felépítése – legfelül a király, majd az egyházi és világi ne-
messég szintjei, alattuk a kézművesek és a parasztság, úgy, ahogy Isten aka-
ratából rendeltetett, illetve az eredendő bűn következményeként hitték.
(*Egen*, 2020. 77.) Horizontálisan ez egy koncentrikus társadalomkép, amely-
nek hatásai a centrumtól távolodva folyamatosan gyengülnek, Isten meny-
nyei királyságának – az égi Jeruzsálemnek⁵⁹ – földi leképezése. Az egyetlen
és örök valósághoz méltón mozdulatlan, mert az isteni tervnek megfelelően
csak annyi elmozdulást engedélyez, ami az üdvözülés felé vezet a terem-
ményt. Központi szereplője a király. Isten kiválasztottja, felkentje, a keresz-

⁵⁹ *Uru-Szálem*, a béke városa. A Jeruzsálemi Templom i. sz. 70-es pusztulásáig az
isteni kegyelem/ *sehiná* szétáradását is így képzelték és így magyarázták a temp-
lomtól való földrajzi távolság függvényében.

tény világ szent olajjal felkent uralkodója és védelmezője, aki arra kapott megbízatást, hogy népét az üdvösség, azaz Isten ítélőszéke elé vezesse. (Duby, 1978. 117.)

Étienne Gilson: *A középkori filozófia története* című 877 oldalas alapművében ezt így fogalmazza: „Minden hatalom Istentől származik, mindenekelőtt a királyoké, amelyektől az összes többi ered. Isten tehát szabadon határozza meg a nagy birodalmak sorsát, amelyek egymásra következtek az idők kezdeté óta.” (Gilson, 2015. 183.)

Ha valaki Isten akaratából király, pápa, császár vagy egyéb szent olajjal felkent magas méltóság, kiválasztott lehetett, akkor az mentesült a földi világ büntetésétől, és megkapta a vélt isteni rend jutalmát. A mindenkori pápa Jézus Krisztus földi helytartója, a királyok és uralkodók pedig Isten földi országában a rend őrzői és letéteményesei voltak. A királyi és császári parancs, azaz a kimondott szó ereje a teremtés szavát idézte, ezért szent és kötelező érvényű volt, ahogy az is, amikor a mindenkori pápa *ex katedra* hit és erkölcs dolgában nyilatkozva tévedhetetlennek minősül. Alapvetően a hatalomra történő felszentelés, azaz az isteni legitimáció arra szolgált, hogy a rábízottakat, azaz az uralma alatt álló embereket földi életük során óvja és védelmezze, valamint biztosítsa azt az életvilágot, amely révén haláluk után eljuthatnak az örök életre. „A király a rend őre, az egyház és a szegények hivatalos védelmezője, akiket a gonosz erői és a hatalmasok erőszakoskodásai fenyegetnek.” (Duby, 1979. 117.) A középkor rendi társadalmában ez a kiválasztás koncentrikusan távolodva a hatalmi középponttól, és egyre gyengülve továbbadatott. (Bloch, 2005.; Duby, 1984.) És világképük szerint ez a bizonyos kiválasztás a bűnhöz való viszonyban is megmutatkozott, mert a pápai és császári, a püspöki és királyi kegy, azaz a szentség közelsége enyhítette a bűnre való hajlamot. A kegyelem kiáradásának központjától való távolság pedig kifejezetten csábított rá, de különösen a szegénység, a nyomor, a betegség és a fogyatékoság ténye.

Ez nem jelenti azt, hogy ezek a felső társadalmi rétegek egy tevékenység nélküli létben vagy feladatmentes vákuumban léteztek volna. Pusztán azt, hogy a rendi társadalomban már többnyire születésekor meghatározható volt mindenkinek a maga feladata. Ahogyan az ókor végén, úgy ebben a történelmi korban is minden hívő Jézus második eljövételére várt, azaz a jelen üdvrend végére, pontosabban beteljesülésére. Pál apostol iránymutatása szerint tehát, „maradjon meg mindenki azon a posztón, s abban a világi munkálkodásban, melyben őt az Úr 'elhívása' megtalálta, s dolgozzék tovább is úgy, mint eddig”. (Giesswein, 1929. 137.) Ezért a középkor embere nem foglalkozott a körülötte lévő világ teljességével, figyelmét a túlvilágra összpontosította, ahogyan nem foglalkozott az eszmén túli realitás egyénként történő megjelenésével sem. „A jelen elsősorban a túlvilág felől nézve, az arra való felkészülés szempontjából volt lényeges. [...] a változások csupán a felszínt érintik és alárendelődnek az isteni gondviselésnek.” (Németh, 2004. 26.) Adódott ez abból a hitbéli hagyományból és általános élettapasztalatból, amellyel még a kora újkorban is a túlvilág nem csak fontosabb, hanem sok tekintetben biztosabb is volt, mint az evilág. (Weber, 1995. 116.)

Max Weber⁶⁰ német társadalomtudós 1905-ben íródott *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*⁶¹ című műve szerint, a középkori ember, bízva a Gondviselésben és Isten kegyelmében, szó szerint egyik napról a másikra élt. Weber az egyik legfontosabb imádság, a *Miatyánk* szövegében látja igazolva ezt: „Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma ...”. Máté Evangéliumának parancsa szerint „Ne aggódjatok tehát a holnap miatt, a holnap majd gondoskodik magáról! A mának elég a maga baja.” (Mt 3,34) az Istennel szembeni feltétlen köteleességet azonosították az adott helyzet feltétlen elfogadásával, és a saját rendi szükségletein túllépő nyereségre való törekvést bűnként rótták föl. (Weber, 1995. 86–87.)

A hármasság eszméje ősidők óta elkíséri az emberi kultúrákat. Három kiemelt istenség volt az ókor nagy vallásaiban, a szentháromság is követi ezt az Atya-Fiú-Szentlélek tagolásával⁶². A középkori társadalom háromosztatú ideológiája szerint volt, aki imádkozott/*oratores*, aki harcolt/*bellatores*, és aki dolgozott/*laboratores*. (Le Goff, 1987. 43.) A rendszer a béke és a társadalmi rétegződés eszméjén alapult, de valójában folytonos háborúk dúlták fel Európát.

Az első a klerikusok, az imádkozók rendje, tehát az egyház⁶³, amely mindig igyekezett elkülönülni a laikusnak nevezett világi hívőktől és a spiritualitás, a Szent felé fordulni.

Második a harcosok rendje, a fegyveresek, akikre a nép védelme hárult. A katonák, csakúgy, mint az papok, felsőbbrendű és nélkülözhetetlen szolgálatuk révén jogot formáltak rá, hogy mások munkája tartsa el őket.

Végül a társadalom legalján a parasztokat találjuk, akik teljes alávetettségben küzdöttek és éheztek e két rend táplálásának és ellátásának súlya alatt.

Nagyon egyszerű, de éppen egyszerűsége okán nagyon hosszú életű és szinte kikezdehetetlen volt ez a társadalmi modell. A gazdasági uralom a földbirtokosoké a parasztok felett. A politikai fölény a fegyvereseké a fegyvertelenek felett, és szellemi fölény, ebben az értelemben a spirituális és lelki hatalom pedig az egyházé a hívők felett. Együttműködésük adta meg a világ rendjét és összhangját, az örök isteni rend változhatatlanságának fényében, melyet fél évezreden át valóban fenn tudtak tartani. (Duby, 1978. 121–122.)

⁶⁰ Teljes nevén *Emil Maximilian Weber* (1864–1920) német közgazdász, a modern szociológia megalkotója.

⁶¹ Magyarul először 1982-ben jelent meg a Gondolat Kiadónál, saját példányom a 2., 1995-ös Cserépfalvi kiadás.

⁶² És ennek ellentételezéseként, kicsit ironikus módon Marx, Engels és Lenin portréja is mindig együtt díszítette a vörös kárpitot.

⁶³ A középkori Európában egyházon csak a római rítusú kereszténységet, azaz a Római Katolikus Egyházat értjük. Az 1054-ben bekövetkezett egyházszakadás után a Nyugat mindig külön megnevezte a keleti, azaz görög rítusú egyházat.

3.1.1. Laboratores – a dolgozók rendje

A kora középkorban a parasztok egyben katonák is voltak, később az arabok, normannok és magyarok rendszeres betörései miatt be kellett látniuk az uralkodóknak, hogy egyre több olyan fegyveresre van szükségük, akik csak a hadászatnak szentelik életüket, valamint egy másik erős csoportra, akik mindezeket élelmezik és ellátják. (Dinzelbacher, 2008. 33.) E kor agrár világa még nem biztosított teret a kézműipar sajátos és egyetemes fejlődésének. Minden a vidéki háziipar keretein belül készült, fejletlen volt, elszigetelt, pusztán a szükségletek legegyszerűbb és legolcsóbb kielégítésére irányult. „A nagybirtokon nagy számban éltek olyan emberek, akik nem terményszolgáltatással és robottal tartoztak a földesúrnak, hanem kézműipari termékekkel. Őket ministerialisnak nevezték, feladatukat pedig ministeriumnak.” (Katus, 2001. 274.)

Azonban az ezredfordulóra megjelenő új típusú és jelentősen növekvő szükségletek kielégítésére fejlődésnek indult a kézművesipar, modernizálódtak a szakmai folyamatok. Egyre kevésbé maradtak kint az elszigetelt földbirtokokon, idővel koncentráálódtak, mindinkább bekerültek a fejlődő és a fejlődést jelentő városokba. A specifikáció révén ezek a szakemberek leváltak a paraszti tömegekről, az áruforgalom újjászületése, kiépülése és a közép-, valamint a hosszútávú kereskedelem újraszerveződése, ha meg nem is követelte, de jelentős előnyökhöz juttatta a központosodást. „A dolgozók, a laboratores meghatározása kapcsán vet föl problémákat. Több, egymásnak ellentmondó értelmezés látott napvilágot. Egyesek szerint a laboratores nem állnak azonos szinten a másik két csoport tagjaival, hanem alá vannak vetve nekik, s alapvetően parasztokból állnak. Mások viszont – velem együtt – úgy vélik, hogy ez az együttes három egyenlő rangú elitből áll. A laboratores a parasztok és a kézművesek legfelső, termelő és újító rétegeit jelöli, vagyis, mondhatnánk, a termelőket, ami a munka némiképp növekvő elismertségéről tanúskodik az ezredforduló környéki középkori ideológia és gondolkodásmód szintjén.” (Le Goff, 2008. 27–28.)

A 14. század elején már a dokumentumok önmagukban mutatták be az egyszerű, dolgozó embereket. Olyan leírások maradtak ránk, amelyek nem az egyház és az arisztokrácia torzító tükrében, hanem önmagukért adtak teret e társadalmi csoportnak. (Duby, 1978. 129.) Változóban volt a mentalitás. Lassan értékke vált a munka és ezzel a munkálkodó ember. Ennek részletes leírását és e változás hatásait tanulmányom *Munka és Hivatás* című fejezetében dolgoztam ki.

3.1.2. Bellatores – a harcosok rendje

„A nép számára a korabeli történelem lényegében rossz kormányzást, uzsorát, a gazdagok fennhéjázását és erőszakoskodásait, háborút és útonállást, ínséget, nyomort, járványokat jelent. Szinte állandóvá vált a háborúskodás...” (Huizinga, 1996. 23.)

Nem szeretnék részletes magyarázatokba bocsátkozni a földesúri réteg életéről és kiváltságairól, a hadviselés gyakorlatáról és az arisztokrácia világáról. A társadalom e csoportjáról a középkorai történelem-tananyag is átfogó képet rajzol. Azonban közöttük is voltak gyengébb képességű, sérült, testi és/vagy értelmifogyatékos személyek, de a kor szelleme, a rang, a vagyon és a kiváltságok sok mindent helyettesíthettek. (Borst, 2004. 113.) Így a nevelés, a tanítatás sokat segített, és ha több munkával is, de hozzájárulhatott a megfelelés, a beilleszkedés lépéseinek elsajátításához. Egy távol eső vidéki birtokon nevelték, gondozták, illetve kellő adományért cserébe egy szerzetesi közösség gondjaira bízta azon családtagokat, akikről úgy vélték, hogy az udvar, a társadalmi elit adott csoportja vagy a közösség nem tudná befogadni őket. Voltak fogyatékosok a történelemben. (Kőszeghy és Parragh, 2003.) De ahogy még néhány évtizeddel ezelőtt is, úgy a régebbi korokban is bizonyos esetekben egyszerűen láthatatlanná tették őket. Voltak esetek, amikor a csonkítást, fogyatékosná, harcképtelenné, uralkodásra vagy örökös nemzésére alkalmatlanná tevést büntetésként alkalmazták. De tudunk olyan példákat is, amikor a harcosok rendjének igen magas rangú tagjai fogyatékos személyként nyugodtan élhették életüket, és bár ismert volt sérültségük, ez nem tántorította el őket hivataluk gyakorlásától.

Ezekről a történelmi személyekről részletes beszámolót olvashatunk Robert Ralf Keintzel orvoslástörténeti alapokon elinduló, mégis átfogó *Eine Geschichte der Menschen mit Behinderung* című fogyatékoságtörténeti kutatásában.⁶⁴ (Keintzel, 2020. 10–55.)

Azonban ezek az esetek ritkaság számba mentek, hiszen a betegség, a sérültség és a fogyatékoság a szegénység legfőbb ismérvei közé tartozott. Tehát a fogyatékoság klasszikus ismertetőjegye volt a kolduskultúrának. (Sierck, 2018. 35.)

Miközben a fejlődő gazdaság a hatalom és az állam stabilitását szolgálta, a pénzforgalom élénkülése és a növekvő árucsere a földbirtokos arisztokráciát is újrarendezte. Sokan megmaradtak a föld adta lehetőségeknél, de néhányan a tehetségesek közül királyi, hűbérúri és püspöki udvarokban

⁶⁴ A könyv érdekes, értékes, elismerésre méltó kutatómunka. Adatai és magállapításai pontosak, irodalomjegyzéke korrekt, azonban a szerző magánkiadásban jelentette meg. Nem tartalmaz ajánlást és/vagy bármilyen lektorálásra utaló bejegyzést, így tudományos szakirodalomként történő elfogadása kérdéseket vethet fel. A szerző személyéről sem található a világhálón tudományos tevékenységét hitelt érdemlően igazoló adat. Jelen kutatásomban figyelembe vettem, azonban többszöri hivatkozásától értekezésemben ennek okán tartózkodnék.

találták meg szerencsájüket. Ők lettek a társadalmi és gazdasági fejlődés igazi mozgatórugói, mert kvalitásaik mellett törtetőek, gátlástalanok mertek lenni. Sérülékeny határok és hirtelen változó lehetőségek kora volt az állandóság látszatát fenntartani próbáló felett középkor. (Duby, 1978. 124–126.)

3.1.3. Oratores – az imádkozók rendje

Az összes keresztény egyetlen államhoz tartozik. / *Omnium enim Christianorum una respublica est.* E szükségszerű megfogalmazással gyakran találkozunk a középkor története során. De előtérbe került egy másik kifejezés is, amely röviden és tömören foglalta össze az egyház törekvéseit, ez a kereszténység/ *Christianitas* kezdetben csak a vallást magát jelentette. Először I. Miklós pápa (858–867) használta a fogalmat annak meghatározására, hogy ő Krisztus népének feje, a kereszténység pedig, ami „*autoritással bír minden nép fölött és amelyhez az egész világ nemzetei tartoznak, mint egyetlen anyához és egyetlen fejhez. [...] ezzel létrejött a Christianitas, mint társadalmi test.*” (Gilson, 2015. 271.) Az egyház a kezdetektől fogva hierarchikus intézményként építette ki hatalmát. Vatikán Állam államformája a mai napig *teokrácia*, azaz Istentől rendelt királyság, melynek feje a mindenkori római pápa.

A 12. századra a nyugati civilizáció urbanizálódott, a gazdaság, a hatalom és a szellemi élet a városok köré rendeződött. Még az egyházon belül is létrejött egyfajta szakadás a szerzetesrendek világtól távol eső kolostorai és a világi egyház városi hitéleti tevékenysége között. A magas kultúra kiválasztottjai még egy rövid évszázadig a klerikusok maradtak: „*a kultúra végül is a hit dolga; a püspök követeli, hogy a kezében maradjon az ellenőrzés.*” (Le Goff, 1979. 95.), majd a reneszánsz világában a művészetek, az alkotás, a tudomány szelleme, felszabadulva az egyház mindent meghatározó befolyása alól, kiszabadult, és a fejedelmi udvarokban talált segítőkre és védelmezőkre. (Duby, 1978. 128.)

Nem kívánok értekezésemben belemélyedni az egyház történetébe és rendszerébe, valamint a keresztény hit tanításaiba, mert ez elfogadható részletességgel témája a középiskolai tananyagnak, és az iskolatörténeti kutatások kapcsán régóta helyet kapott a neveléstörténetben is.

A női szerzetességre vonatkozóan viszont egy érdekes kutatást találtam, ez néhány kis részletében foglalkozik a fogyatékossgal, illetve az apácának adott fogyatékos leánygyermekkel. Az ebből gyűjtött információval tovább árnyalható a középkor fogyatékossgához és fogyatékos személyekhez való viszonya.

Elisabeth Abbott nagyon részletes és átfogó könyve, *A cölibátus története* hivatkozza Eileen Power⁶⁵ (1889–1940) középkortörténész *Medieval English Nunneries, c. 1275 to 1535* című művét. „A szülők fogyatékos, torz, siket vagy néma lányaitól is úgy szabadultak meg, hogy kolostorba adták őket. Az apátnők vagy priorisszák olykor vonakodtak felvenni őket, főként az értelmi fogyatékosokat és az elmebetegeket, de sokszor az anyagi megfontolások győztek, így olyan apácák fogadhattak ünnepélyesen szüzességet, szegénységet és engedelmességet, akiknek a leghalványabb fogalmunk se volt arról, hogy mire esküdtek fel.” (Abbott, 2009. 147.; Power, 1922. 31–34.) Power professzorasszony könyve megtalálható a világhálón, ez alapján még néhány részlettel kiegészíteném Abbott hivatkozását: „Az apácák időnként úgy tűnik, hogy nehezteltek vagy ellenszegültek a torzszülöttek és félkegyelműek rájuk kényszerítésére tett kísérleteknek.” (Power, 1922. 32.) Nagy valószínűséggel a tehetősebb családok így akartak kegyes módon megválni problémás, sérült vagy egyéb okok miatt nem kívánatos leánygyermekkeiktől. A befogadó szerzetesrendnek csak a hozománynál jóval kisebb összeget kellett egyszeri alkalommal kifizetni, és egy életre megszabadultak a fogyatékos leánygyermektől. Ettől kezdve ő az öröklési jog szempontjából elhunytak minősült, és soha többé nem tarthatott igényt szülei vagyonának rá eső részére. (Power, 1922. 32–34.) Csodákról és csodás gyógyulásokról is szó esik Power kutatásában. 1319-ben feljegyezték, hogy egy szentté avatott püspök sírjánál meggyógyult egy értelmi sérült nővér, így „egy olyan korban, amikor a hit és a babona kéz a kézben járt egy örült apáca még dicsőséget is hozhatott a kolostorának”. (Power, 1922. 33.)

Valószínűsíthető, hogy ez a gyakorlat a fiúgyermekes esetében is megvolt, bár csak a tehetősebb családok esetében jöhetett szóba. Mezey Barna⁶⁶ jogtörténész professzor 2009-es *A szegénység kezelésének rendészeti lehetőségei a középkorban* című írásában igazolja, hogy a zárdák és kolostorok bizonyos mértékig betöltötték a zárt intézetek szerepét is a középkorban. (Mezey, 2009. 125.) A valóban gazdagoknak több lehetőségük volt: vagy kastélyuk kevésbé frekvenciált szárnyába, vagy egyik vidéki udvarházukba zárták el a nyilvánosság előtt nem felvállalható családtagokat.

⁶⁵ https://archives.history.ac.uk/makinghistory/historians/power_eileen.html

⁶⁶ <https://www.ajk.elte.hu/munkatarsak/mezey-barna-dr>, az ELTE volt rektora.

3.1.4. A katedrálisok az isteni rend örök jelképei

A középkor Isten központú kultúrájában élő embernek a hit fényében megalkotott leglátványosabb és legjobban ránk maradt műszaki teljesítményei az üdvözülés vágyának örök szimbólumaiként emelt katedrálisok.

Georges Duby építészeti- és társadalomtörténeti műve, *A katedrálisok kora, művészet és társadalom 980–1420*, a templomépítészet fejlődésének fényében mutatja be azt a teljes folyamatot, amikor a munka már nem pusztán közösségi áldozat többé, hanem mint az életszentség megnyilvánulása, a munka elvégzőjét dicséri Isten ítélőszéke előtt. (Duby, 1984. 16–17.)

A földi világ pusztulásra ítélt létezői számára az örökkévalóság legalább olyan felfoghatatlan, mint a végtelen. Az idő és a tér Isten által teremtettközege teszi lehetővé az anyagi valóság, így az ember, a világ, az emberiség létének lehetőségét, fennmaradását, fejlődését. *Parmenidész* (i. e. 540–460 körül) nyomán *Platón* (i. e. 427–347) óta az örökkévalóságot úgy értelmezzük, mint olyan létmódot, ami kizárja a változás minden valószínűségét. Ez volt az egyik ontológiai oka a középkor felfogásának és hosszú, csak lassan változó világának. Fontos, hogy az Istentől kapott kinyilatkoztatásban az időbeli távlatok nem nyernek szoros értelmezést, az örökkévalósághoz képest nem játszik szerepet az emberi élet évtizedekben mérhető volta. Tehát az, hogy a földi lét viszonylatában valami egy napig, egy évig vagy egy ember egész életén át tart, lényegileg semmit nem változtat az isteni rend örökérvényűségén. Valójában még egy történelmi korszak vagy az emberiség egész történelme sem. Az örökkévalóság tehát a transzcendentális létező szubjektív időintervalluma, fogalmazhatnám úgy is, hogy Isten egyéni időérzéke.⁶⁷ (Borst, 2004. 167.; Berzsenyi és Szécsi, 2015. 383–384.)

Az egyház több évszázados tanításának hatására nem becsülhette a középkori ember a bűnökkel teli földi létet, egész életében csak a halála utáni üdvösségére készült. „...sokkal jobban számontartották Isten halálának évfordulóját, mint a megszületését.” (Duby, 1984. 55.) Az egyén értéktelen, munkája egy volt a sok közül, kezdeményezései beleolvadtak a közös cselekvésbe és a közös felelősségbe. A 12. század közepéig az alkotásnak nem volt más szerepe, mint a földi világ valamennyi gazdagságát felajánlani Istennek, hitük szerint ezek az adományok tették lehetővé a büntető Isten kiengesztelését. Mert nem csak imádsággal lehetett dicsőíteni az Istent, hanem a szépség, az értékek felajánlásával is. A transzcendentális tulajdonságok felcserélhetőségének értelmében az építészet tökéletessége, szépsége és maradásága a legalkalmasabb rá, hogy Isten mindenhatóságát megközelítse. (Duby, 1984. 59.) Lenyűgözöttségükben a katedrálisok ezt a transzcendentális tökéletességet adják vissza emberi léptékben, az emberi világban, az emberi munka felfoghatatlan teljesítményeként.

⁶⁷ Erről részletesen (Berzsenyi, 2020a. 43–44.).

Az architektúra és a művészet funkciója az áldozat volt, lényege nem igazán az esztétikum, hanem a mágia. Hiszen a kultúra legmagasabb szintjén lévők gondolatvilágát is a félelem szülte babonák, az irracionális képzelet uralta. (Duby, 1984. 16.) Egy ilyen épület soha nem lehet pusztán funkcionális és önmagában létező, hanem egyértelmű leképezése saját korának. Megmutat mindent: ahogyan gondolkodtak, amiért éltek, és ahogyan a halált elképzelték. Fellelhetjük benne jószerével a tudományok összességét, így annak a munkának az etikáját is, amely létrehozta.

„A gótikus szentélyek, melyek – kiszabadulván a félhomályból, ahol oly sokáig kushadt a megalázkodás vallása – megnyíltak a világ fényességének.” (Duby, 1979. 127.) A középkor építőmesterei még nem önmagukat tekintették alkotásuk megvalósítójának, hanem Isten művét/*opus Dei* látták megvalósulni benne. Hitük szerint Istentől kapták a tudást, de legalább is annak lehetőségét. Ő segítette őket munkájuk megvalósításában, és szüntelenül imádkoztak annak minden apró részletéért. Nem az ember volt a fontos, hanem a mű. Még a hatalmi rivalizálások is Isten dicsőítésével szerették volna túlszárnyalni egymást, amit, valljuk be, sikerrel tettek. Hiszen a ma embere sem tud úgy beülni egy katedrálisba, hogy ámulatában ne fölfelé kelljen néznie. Ez az építészet arra törekedett, hogy a teremtményt a mennyei fény felé vezesse: „az érzékelhető szépség jóvoltából a lélek az igaz szépségig emelkedik, s a földből, ahol nyugodott, e ragyogás fényétől feltámad s az égbe jut”. (Duby, 1984. 85.) Így idézi a „Katedrálisok kora” Suger-t (1081–1151), a gótika megteremtőjét, Saint-Denis kolostorának nagy műveltségű bencés apátját. A tudomány és technika fejlődésének lehetősége – tehát a mérnöki munkáé, valamint az esztétikáé, ebben az értelemben a művészeté – az egyházi gondolkodás haladásától függött. Suger apát célja megegyezik a 1025-ös arrasi zsinat irányelveivel: amit az egyszerű emberek nem érthettek meg a szentírás szövegéből, azt megérthessék a templom színes üveglakainak képei révén. (Eco, 2007b. 33–38.)

Az egyházi szerzők hangsúlyozták a hitben gyökerező művészet szépségének oktató jellegét, az írástudatlan tömegek a képek révén tanulták meg a Biblia történeteit, Jézus és a szentek életét, az ünnepek sajátosságait. Így a művészet egyben oktató művészet is, mert a szépségen keresztül képes közvetíteni a tudást és a hit igazságait. (Eco, 2007b. 38., 217.)

A 14. század legelejére „tetőzik a demográfiai fellendülés, de már érzékelhetően lelassul, s a keresztény világ népeinek lélekszáma hamarosan stagnálni kezd. Teljesen elül a szűzföldek feltörésének az a hatalmas hulláma, mely a jelentős népességtöbbséget élelmezését lehetővé tette. A konstruktív lendület a megszorodott keresztény népeket új szellemben épült templomok egész hálózatával ajándékozza meg, de a század végén lezárul a nagy gótikus székesegyházak kora.” (Le Goff, 1979. 93–94.)

3.1.5. A városi polgárság kialakulása és a városfejlődés

Európa városainak fejlődése elválaszthatatlan a szakmák kialakulásától és fejlődésétől, így a dolgozók/*laboratores* társadalmi rendjének átalakulásával és a munka etikai tartalmának, gazdasági szerepének megváltozásával.

Városokra volt szükség a polgárság kialakulásához, majd évszázadokkal későbbi megerősödéséhez. A demográfiai robbanás, a gazdasági és technikai fejlődés ismét az urbanizáció felé terelte Európát, és a 12–13. században jelentős fejlődésnek indultak a mediterráneumtól északra fekvő városok is, lassan – hét-nyolc évszázaddal a Nyugat-Római Birodalom 476-ban bekövetkezett bukása után – ismét a magasabb rendű kultúra központjaivá váltak. „*Meghatározásánál fogva a katedrális a püspök temploma, vagyis a városé, és amit a katedrálisok jelölnek, az Európában a városok újjászületése.*” (Duby, 1984. 89.) A gótika jeles képviselőinek már legalább megengedett volt, hogy legyen saját személyiségük, például a reimsi székesegyház építőmesterének, Jean d’Orbais-nak (kb. 1175–1231) ismerhetjük a nevét.

A gótikus katedrálisokat építtető, Isten dicséretében egymást túlszárnyalni akaró püspökök és uralkodók becsvágya elindította az építészet, a művészet, a kézműipar, összességében a technika fejlődését. Ezzel életre hívva egy olyan társadalmi osztályt, melynek tagjai már nem a földtől függetek, hanem saját tudásuktól és Isten kegyelmétől, amit definiálhatunk gazdasági helyzetnek, tehetségnek, egyéni alkalmazkodóképességnek, társadalmi etikának és sok minden másnak. Ezeket az adottságokat napjainkban kompetenciákként, készségekként határozzuk meg, és kicsit összetettebb módon, de az értelmi, érzelmi, kulturális és egyéb intelligenciák mérőszámaival próbáljuk hitelesíteni.

Egy székesegyház építése valóban a legösszetettebb példa. A tervezés esztétikai és statikai részétől a terület kiválasztásán át a finanszírozás ütemezéséig, mindent meg kellett előre tervezni. Feladatukhoz értő, különböző mesterembereket és munkásokat kellett akár távoli vidékekről toborozni, őket hosszú távon családjukkal vagy anélkül elszállásolni, etetni, ruházni, szerszámokkal, eszközökkel, műhelyekkel ellátni. Biztosítani a sokféle szükséges nyersanyag és építőanyag kitermelését, szállítását az építkezés ütemében és mértékében. Fenntartani a város rendjét, biztonságát és mindennapi életét a számos idegen révén megnövekedett népesség és gazdasági terhelés ellenére. Itt még valószínűleg sok részlet juthat eszünkbe a fejlődést és változást szolgáló motivációs és kényszerítő hatások felsorolásának bővítésére. (Feketéné, 2022b. 68-72.) Megállapítható azonban, hogy az évszázadokig elnyomott és/vagy szunnyadó kognitív rugalmasságot egyéni és társadalmi szinten is kihívások elé állította.

3.1.6. Fogyatékoságtörténeti vonatkozások

Egy katedrális méretű építkezés nagy számú szegény, de dolgozni nem akaró vagy nem tudó népelemet, koldust, kalandort és szélhámost is vonzott. A szakmunkák elvégzésére érkező idegenekkel együtt vagy röviddel utánuk ők is megjelentek, hiszen még egy Párizs⁶⁸ méretű városnak sem volt annyi szakembere, amennyi a szokásos munkafeladatok elvégzésén túl egy ilyen méretű beruházás megvalósításához szükséges lett volna. Ezek között a legalsó társadalmi réteghez tartozó emberek között lehettek nagyobb arányban fogyatékos személyek is, akik vagy fogyatékoságuk miatt kényszerültek a társadalom periferiájára, vagy eleve ott helyezkedtek el, és szegénységük, nincstelenségük révén váltak sérülés, fertőzés vagy betegség által fogyatékosná. Az építkezéseken dolgozó idegenből érkezett munkásokat nem védte, támogatta a helyi céh vagy a város valamilyen egylete, segélyező szervezete. Ha munkájuk közben megsérültek, megbetegedtek, vagy egyéb módon bajba kerültek, akkor elesve jövedelemforrásuktól igen gyorsan a kivetettek között találhatták magukat. (Mezey, 2009. 129.)

3.1.7. A középkor gondolkodása a tehetségről és az újítások szándékáról

Jan Steinmetzer és Sabine Müller a tehetséggondozás és tehetségkutatás kapcsán kitértek *Wunderkinder und Genies in Geschichte und Gegenwart* című tanulmányukban arra, hogy általános érvényűen az európai keresztény középkorban alacsonyra értékelték a tehetséget. A kiemelkedő képességeket nem egyéni tulajdonságként, hanem isteni kegyelemként értelmezték, és az individuum iránti érdeklődés teljes hiánya mellett még az újító elgondolások iránt is elutasító magatartást tanúsítottak. Ennek megfelelően az intelligencia, az oktatás és a tanultság értéke is igen alacsony szinten határozódott meg. Rotterdami Erasmus⁶⁹ (1466–1536) a középkor végén élt humanista teológus és filozófus *A balgaság dicsérete* című művében „az evangélium általános hevessege a farizeusok, írástudók és törvénytanárok ellen, valamint az egyszerű emberek szembenő előnyben részesítése” (Erasmus, 1508. 103.) okán illette kritikával saját korát. Sőt, pár oldallal később azt írja: „úgy tűnik, hogy a keresztény vallás szoros rokonságot ápol a

⁶⁸ Párizsban 1180-ban 25.000, 1220-ban 50.000 lakosa lehetett. Ez a szám 1328-ra a legoptimistább becslések szerint 200.000 főre növekedhetett, majd az éhínség és a pestis után 100.000 fő alattira eshetett vissza. (Cazelles, 1966. 539–550.)

⁶⁹ Németalföldi humanista, ágoston rendi szerzetes, filozófus, teológus volt.

balgasággal, és viszonylag keveset a bölcsességgel” (Erasmus, 1508. 106.). Észrevételeit tovább folytatja a középkori egyház tanításával szemben megfogalmazott elmarasztaló véleményével, amelynek értelmében a keresztények Istene a butaságot, nem pedig a bölcsességet tartotta jónak, és örömét lelte a műveletlenekben, az együgyűekben és a gyermekekben. Szerinte már az első keresztények is rendíthetetlen egyszerűségükben heves ellenfelei voltak a tudománynak. (Steinmetzer és Müller, 2008. 375.)⁷⁰

3.2. A kolduskultúra és a fogyatékoság problematikája

„A jótékonyságról és az adakozásról ne feledkezzetek meg, mert az ilyen áldozat kedves Istennek.” (Zsid 13,16)

Ez az adakozás nem csak a segítségben részesülő személy számára volt fontos, hanem az adományozónak is. Eleget tehetett az irgalmasság hitbéli kötelezettségének, és ezzel rendszeresen gondoskodhatott saját és elhunyt szerettei üdvösségének biztosításáról. (Metzler, 2013b. 81–83.) Azaz a szegények és a koldusok testesítették meg az adományozó imáit. (Oexle, 84) Ezt a rendszert egyértelműen Pál apostol fent idézett, a zsidókhoz írt újszövetségi levele 13. fejezetének 16. verse és Máté Evangéliuma 25. fejezetének 31–46. verseiben leírtak alapján alakította ki a keresztény jótékonysági kötelezettség.

„Az utolsó ítélet.

Amikor eljön dicsőségében az Emberfia és vele minden angyal, helyet foglal a fönséges trónján. Elébe gyűlnek mind a nemzetek, ő pedig különválasztja őket egymástól, ahogy a pásztor különválasztja a juhokat a kosoktól. A juhokat jobbjára állítja, a kosokat pedig baljára. Aztán így szól a király a jobbján állókhoz: Jöjjetek, Atyám áldottai, vegyétek birtokba a világ kezdetétől nektek készített országot! Éhes voltam, és adtatok ennem. Szomjas voltam, és adtatok innom. Idegen voltam, és befogadtatok. Nem volt ruhám, és felruháztatok. Beteg voltam, és meglátogattatok. Börtönben voltam, és fölkerestetek. Erre megkérdezik az igazak: Uram, mikor láttunk éhesen, hogy enned adtunk volna, vagy szomjasan, hogy innod adtunk volna? Mikor láttunk idegenként, hogy befogadtunk volna? Mikor láttunk betegen vagy börtönben, hogy

⁷⁰ „A korai okosság egy betegség” így olvasható még az 1786-ban kiadott *Technisch-ökonomische Enzyklopädie* hasábjain. (Hivatkozva Steinmetzer és Müller, 2008. 375.)

meglátogathattunk volna? A király így felel: Bizony mondom nektek, amit e legkisebb testvéreim közül eggyel is tettetek, velem tettétek. Ezután a balján állókhoz is szól: Távozzatok színem elől, ti átkozottak, az örök tűzre, amely az ördögnek és angyalainak készült. Mert éhes voltam, s nem adtatok ennem. Szomjas voltam, s nem adtatok innom. Idegen voltam, s nem fogadtatok be. Nem volt ruhám, s nem ruháztatok fel. Beteg és fogoly voltam, s nem jöttetek el meglátogatni. Ekkor ezek is megkérdezik: Uram, mikor láttunk éhesen vagy szomjasan, idegenként vagy ruhátlanul, betegen vagy börtönben, s nem voltunk szolgálatodra? Erre majd ezt feleli: Bizony mondom nektek, amit a legkisebbek valamelyikével nem tettetek, velem nem tettétek. Ezek örök büntetésre mennek, az igazak meg örök életre.” (Mt 25,31–46)

Szó szerint véve és a legalapvetőbb keresztényi kötelezettségként megtesztelve a hivatkozott szentírási idézeteket.

A szegény és a szegénység kategóriája, mint erről a fogalommagyarázatoknál már szó volt, az általunk ismert szóhasználatnál lényegesebb összetettebb és bonyolultabb jelentéstartalommal bírt. A szegények nagyon széles társadalmi rétegébe beletartoztak, de ezzel nem azonos tartományt képeztek a koldusok. Koldusnak számítottak mindazok, akik a javak teljes hiányában és valamely életkörülmény hatására betegen, öregen, sérülten nem tudtak önálló munkát végezni, és ezért másoktól kapott alamizsnából tartották fenn magukat és esetleg családjukat is. (Mezey, 2009. 115.)

3.2.1. A szegények és a természetes szegénység

Az Újszövetségi Szentírás a szegénységet ideális létállapotként hirdette meg, a Názáreti Jézus követőit is az evangéliumi szegénységre buzdította. „*Ne gyűjtsetek magatoknak kincset a földön, ahol moly rágja és rozsdá marja, s ahol betörnek és ellopják a tolvajok! A mennyben gyűjtsetek kincset, ahol nem rágja moly és nem marja rozsdá, s ahol nem törnek be és nem lopják el a tolvajok! Ahol a kincsed, ott a szíved is.*” (Mt 6,19–20)

A kora középkorban, amikor az emberek a későbbi századokhoz képest alapvetően alacsony életszínvonalon éltek, a hűbéri nagybirtok azért viszonylagos megélhetést biztosított minden alattvalója számára. Városok még alig voltak, és az antik kultúra romjait már visszahódította a természet, talán csak halvány kőhalmok maradtak egy-egy főpapi vagy fejedelmi központ körül. A termelőerőként is értelmezhető együtt élő nagycsalád kiterjedt rokonságával és szomszédságával védszövetségként fogott össze betegség, maradandó testi sérülés, haláleset, természeti csapások, háborús események vagy bármilyen egyéb katasztrófa idején. De ugyanilyen összefogásban vette pártfogásába és nevelte fel a közöttük született fogyatékos gyermekeket. A

feudális falu paraszti egyszerűsége és szegénysége alapvető ellentétben állt a későbbi városi szegénység éhező és kiszolgáltatott nincstelenségével. Ahol a kezdetleges, főleg gyógynövényeken alapuló orvoslás és a keresztények Krisztusért való szenvedésének kötelezettsége, valamint a gyógyító eszközök és az ehhez társuló tudás hiánya miatt egy komolyabb betegség végzetes hatású volt nem csak az áldozatra, hanem sok esetben az egész családra nézve. (Mezey, 2009. 116.) Mert a családfő és egyben családfenntartó elvesztése, illetve kiesése földönfutóvá tette az egész a családot, hiszen a nőknek nagyon sokáig nem állt jogában és az esetek legnagyobb részében nem is tudták volna átvenni férjük helyét.

De a társadalom periferiáján, a koldusok között vegetáltak „a született nyomorékok, a szélütöttek, a bénák, vakok, süketnémák, a ragályok áldozatai, a pestisfertőzöttek, a bélpoklosok, a félkegyelműek vagy rosszabb esetben dühöngő tébolyodottak (akiket megkötözve, megláncolva tömlőbe vetettek vagy kifejezetten ilyen célokra állított s a tömlőviszonyokkal versengő feltételeket biztosító létesítményekben zártak el).” (Mezey, 2009. 117.)

A Biblia példáján a késő középkor számos, *szegények listájának* vagy *rászorulók jegyzékének* nevezett erkölcsi és vallási leírataiban szerepelnek az özvegyek, árvák, öregek, betegek és a különböző fogyatékosságokkal rendelkező személyek.

Ne gondoljuk se azt, hogy az európai középkor ezer éve egyformán értékelte a fogyatékos, illetve egyéb okokból munkaképtelen személyeket, és azt se feltételezzük, hogy ez valamiféle aranykor lehetett. A feudális viszonyok közt létező agrártársadalmak lassú ritmusú világában, ahol a munka elvégzése is a lakóhelyhez volt köthető, adódott lehetőség egyfajta függetlenség kialakítására. Azonban amikor már városi környezetben a munkaformák és munkafolyamatok specializálódása vált meghatározóvá, a fogyatékos vagy bármi módon korlátozott, sérült személyek jelentősen kisebb mozgásteret kaptak a gazdasági tevékenységek és a munkalehetőségek terén.

Már a koraközépkor végén, ha csak tiszavirág életű volt is, és a Frank Birodalom bukásával elenyészett, de Nagy Károly törvényekkel igyekezett enyhíteni a szegények helyzetén. (Mezey, 2009. 121.) Az egyéni alamizsnálkodás szintjéről lassan átkerült az egyház és a közösség feladatkörébe, a felebaráti szeretetre hivatkozva írták elő a nincstelenekről való gondoskodást. (Magyar, 2017. 43.)

Emmanuel Le Roy Ladurie (1997) nagyszabású kutatása a *Montaillou – egy okszitán falu életrajza (1294–1324)* címmel egy főleg *kathar* eretnekek lakta hegyvidéki település inkvizitori jegyzőkönyve alapján készült, és szintén kitér a szegénység kérdésére. Bár a 13–14. század fordulóján a bogumil eretnekek gondolkodásmódja nem feltétlenül egyezett a többségi véleménynel, azonban élethelyzetük nem különbözött igazán. A falusi népesség 20–25%-a volt szegény parasztnak tekinthető, mint a pásztorok, a házalók, a mezőgazdasági cselédek, a szolgálólányok, a paraszti családok fiatalabb fiú gyermekei, a törvénytelen gyermekek és általában a falu összes fizetett alkalmazottja. Persze mást jelentett az *önmaga számára szegény* és a *mások*

számára szegény, e kettő között jelentős különbséget tettek. Alamizsna elsősorban a koldusokat, a vándorokat, illetve az inkvizíció által minden vagyonuktól megfosztott parasztokat illette meg, őket tekintették segítségre érdemesnek. Ha valaki szegény volt ugyan, de alkalmazták munkásnak vagy földművesnek, akkor már nem számított alamizsnára szoruló szegénynek. Általános elégedetlenségük elsősorban az evangéliumi szegénységet hirdető katolikus egyház ellen irányult, amelynek papjai még a szegény falvakban sem végeztek érdemi munkát, de az adók és a bűnbánati pénzek beszédésével a lakosságnál sokkal jobban élhettek. A parasztság klérussal szemben fennálló adói között megtaláljuk a tizedet, bizonyos esetekben a nyolcadot és a zsenge- vagy más néven a húsadót. Amennyiben valaki nem tudta időben megfizetni, úgy „teljes erőből, harangzúgás és gyertyák elfújása közepette kiközösítik a vétkezőket”. (Le Roy Ladurie, 1997. 533–534.) Az egyház meggazdagodása elleni gyűlölet egyfajta villámhárítóként szolgált a világi gazdagokkal szemben, mert a gazdagsággal járó örömöket egyértelműen a bűn forrásainak tartották, és szinte evangéliumi módon irtóztak tőle. Bizonyos szinten az egyszerű szegénységet egyfajta jóindulatú, gyógyítható betegségnek tételezték, amiből – ha valaki nem süllyedt bele a koldus létbe – még lehetett kitörési lehetősége. A paraszti világban munka mindig volt, ezért a vidéki emberek másként gondolkodtak az alamizsnáról és a koldulásra berendezkedett életről, mint a városi szegénység esetében. Ezt a következőkben be fogom mutatni, mert valójában az emberi és isteni könyörület nevében a szegényeknek tett adományok célja elsősorban az volt, hogy az adományozó lelkek később Isten előtt kedvezőbb megítélésben részesülhessenek. Azonban a munka önmagában itt sem vált az evilági megbecsülés forrásává, egy földjét rendesen művelő paraszt pusztán annyit bizonyított, hogy nem bolond.

Az éghajlat kedvezőbbre fordulása, a mezőgazdasági termelés növekedése és a termelőeszközök, azaz a technika lassú fejlődésének együttes hatására a 10. és 14. század között Európa lakossága szinte megduplázódott, ami magával hozta a szegénység megnövekedését és egy új típusát is. Nem mindenki találta meg számítását, volt aki útra kelt egy jobb élet vagy a több munkalehetőség reményében, így a megnövekedett vidéki szegénység kiegészült a futótűzként terjedő városi nincstelenséggel. A virágzó középkor városáiban újra tagozódott a társadalom, már legkevésbé sem ideológiai alapon osztódott ketté a gazdagok/*potentes* és a szegények/*pauperes* között, hanem ennek kizárólag gazdasági okai voltak. Nem tudunk pontos számokat, de becslések szerint legalább a városi lakosság fele⁷¹ valamilyen módon szegénynek számított. Ez legalább olyan sokrétű lehetett, mint a vidéki szegénység volt, azonban sokkal több embert érintett. Bér munkásokat, iparos legényeket és tanoncokat, napszámosokat, cselédeket stb. Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a fogyatékos, sérült és beteg személyek is ebbe a

⁷¹ Más szerzők szerint harmada, kérdés, hogy mit tekintünk szegénységnek. Abban megegyeznek a források, hogy a középkori városok szegénynek számító néprétege jelentős hányadot képviselt.

csoportba tartoztak. A valóságban mégsem a gazdagság foka volt a mérvadó, hanem az az erő, amivel valaki ki tudott törni, felül tudott emelkedni isteni rendelésnek vélt sorsán. (Oexle, 1981. 82–87.)

Több évszázadra volt szükség, mire a 12–13. századra kialakult a segítségnyújtás egy új formája, amely egyre távolodott a személyes alamizsnától, és életre hívta a karitatív szervezetek, egyházi közösségek, gyógyító, ápoló alapítványok és szerzetesrendek működését. Nem vonták kétségbe a szegényeknek járó alamizsna isteni parancsát, pusztán igyekeztek elkerülni az egyre szaporodó csalásokat, bűncselekményeket és minden olyan rendbontás lehetőségét, amely egy városban együtt járhat nagyobb létszámú nincstelen tömeg jelenlétével. Ezek a segítő rendek és/vagy szervezetek már feltételekhez kötötték a segítséget, és megvizsgálták a folyamodó személy munkaképességét, lehetőségeit, kilétét és a kor tudásának megfelelően az egészségi állapotát. Sokan váltak érdemtelené, jogosulatlanná, és kerültek szembe a rendfenntartó szervekkel. Elkezdtek engedélyhez kötni a koldulást is. (Metzler, 2013b. 88–91.; Mezey, 2009. 132.)

3.2.2. Henri-Jacques Stiker rekonstrukciós elmélete

Edward Wheatley (2010) a fogyatékoság középkori konstrukcióit a vakság szempontjai szerint kutatta. Mottója az ószövetségi Leviták könyvének (Papi iratok) egy, az ókori Egyiptom *Amenemope* (uralkodott i. e. 993–984) nevű fáraójának intelmeiből eredeztethető.⁷² „*Non maledices surdo, nec coram caeco pones offendiculum ...*” / „*Ne átkozd a némat, és ne tégy akadályt a vak útjába ...*” (Lev. 19,14) Monográfiája fokozottabban ráirányította figyelmét Stiker művére.

Henri-Jacques Stiker a szakirodalmi bemutatásoknál már említett fogyatékoságtörténeti monográfiájának *The System(s) of Charity* (Stiker, 1999. 65–89.) című fejezetében részletesen tárgyalja a szegények és a fogyatékos személyek helyét a késő középkori társadalomban. A fogyatékoság középkori vallási modelljét egy másik, meglehetősen egyedi nézőpontból vizsgálja, ugyanakkor az egyházi tanítások és a társadalom rendjének fogyatékos személyeket erősen érintő, összetett magyarázatát adja.

Rekonstrukciós elmélete szerint az egyház, az egyéneknek nyújtott alamizsnán és a létrehozott segítő intézményeken alapuló jótékonyosság révén, megtartotta a társadalom legalsó rétegéhez tartozó szegényeknek nevezett fogyatékos személyek egy jelentős része feletti ellenőrzést. Tette mindezt azért, mert a bibliai tanításból és az ágostoni bünfilozófiából áttételesen

⁷² Erről részletesen (Berzsenyi, 2020a. 59.)

levezetett, jelentősen félremagyarázott és általánosan elfogadott meggyőződés szerint a gazdagok elsősorban a szegényeknek adott alamizsnával biztosíthatták saját és elhunyt hozzátartozóik üdvösségét, illetve rövidíthették a tisztítóűzben eltöltött időt. E bibliai idézetből teológiai tétellé és életszemléletté torzult gyakorlat a szegények szegénységben tartásának szükségességét tételezi a gazdagok üdvözüléséhez.

„Így az egyház közvetítésével a gazdagok félelem szülte bőkezűsége a szegények megélhetésévé vált, az adományokon alapuló gazdasági rendszerből egyfajta csere(kereskedelem) lett.” (Stiker, 1999. 73–74.) De jellemzik ezt „az üdvözülés gazdaságtana”-ként is. (Mezey, 2009. 123.) Az alamizsna és a munka kölcsönösen zárták ki egymást. Ezért az alamizsnálkodás társadalmi aktusának magas megbecsülési szintje mintegy kontrasztként felveti a munkaerkölcs, vagy még inkább a munkaerkölcs kialakulásának hiányaként definiálható problematikát. (Le Roy Ladurie, 1997. 542.)

Gazdaságilag tekintve a beteg és fogyatékos személyek gondozása bőkezű ajándékokkal és hagyatékokkal járt az egyházi intézmények, különösen a kolostorok és a zárdák számára. A királyok, nemesek, kereskedők, céhek vagy városi önkormányzatok által alapított kórházak általában valamely szerzetesrend irányítása alá kerültek, amelyek közül néhányat kifejezetten betegápolás céljából alapítottak: például az ispotályos és az irgalmas rendek. (Kruttsay, 2018. 52–54.) Főként egyházi orvosdoktorok által, illetve az ő számukra írott értekezések etikája elítélte a szegényektől beszédett honoráriumot, ellenben kifejezetten bátorították a gazdagok fizetésének elfogadását.

A Stiker által felvázolt jótékonyági struktúra meghatározó szerepet játszott a fogyatékosság vallási modelljében, de Stikerrel ellentétben Wheatley úgy véli, hogy nem a jótékonykodás volt az elsődleges társadalmi-vallási rendszer, amely a fogyatékos személyek életét irányította. Még ha feltételezzük is, hogy a fogyatékos, sérült, tartósan beteg emberek többségének szükségége volt alamizsnára vagy intézményi ellátásra, azért számosan lehettek olyanok, akiket családjuk körében gondoztak. Önmagában, előzmények nélkül tehát a jótékonyosság nem konstruálható volna egy ilyen összetett rendszert. (Wheatley, 2010. 14.) Mindezek megértéséhez és Stiker rekonstrukciós elméletének kontextusba helyezéséhez szükséges a korábbi századok legmeghatározóbb vallásfilozófiai tanainak ismerete is. E kérdést *A fogyatékosság megítélésének teológiai és filozófiai alapjai* című fejezetben már kifejtettem.

Visszatérve a Stiker féle rekonstrukciós elméletre, a jótékony adományokban való részesülésnek komoly feltételei voltak, amelyeket az egyház szabott, és a legnagyobb szigorral be is tartatott. Ennek keretében el kellett fogadni és be kellett tartani az egyház törvényei által megkövetelt fegyelmet, a tanításokba vetett feltétel nélküli hitről kellett tanúbizonyságot tenni, beleértve a bűnbánatot és valószínűleg a korszellem értelmében a csodás gyógyulások lehetőségébe vetett hitet is. Testben és lélekben engedelmes tagjaivá kellett válniuk a keresztény közösségnek, mielőtt jogosultak lehettek volna annak jótékony segítségére. A jótékonyosság intézményében a hit és az alázat felette állt a szükségleteknek: a szegény, ebben az értelemben a fogyatékos

személyeknek is méltóvá kellett válniuk a segítségre, el kellett nyerniük az egyház jóindulatát, és ez a jóindulat erősítette a keresztény közösséget. *Stiker* elméletében a jótékonyság túlhangsúlyozása a fogyatékos személyeket megfosztaná cselekvőképességüktől, holott ez bizonyosan nem volt érvényes mindenre, hiszen a középkorban is többen dolgozhattak, vagy olyan helyzetben élhettek, ahol és amikor nem volt szükségük alamizsnára vagy egyéb támogatásra. Bizonyos, hogy nem voltak mindannyian csupán helyzetük passzív elszenvedői vagy pusztán alamizsnabefogadók. Tehát ebben az esetben a szegények, azaz a nincstelenek és rászorulóknak, a legalsóbb társadalmi rétegből, a kolduskultúrából kerültek ki. Nem tagadja meg az orvostudomány szerepét a vallási modell, és nem állítja, hogy a középkorban kizárólag a bűn következményének tekintettek volna minden betegséget és sérültséget. De az ismeretlen eredetű problémákra – és a tudomány akkori helyzetéből adódóan ezek voltak többségben – egyértelműen a hitben, a vallás segítségével kerestek válaszokat.

A szerzők kiemelten utalnak rá, hogy a középkori ember a hit fényében látta önmagát és az őt körülvevő világ minden részletét. Nem létezett egymástól elválasztva az etika és a vallási eszmerendszer. Minden egy nagy egészet alkotott, és az egyház joghatósága alá volt rendelve. Valójában a modern történetírás az, ami ezt az egységet szétbontja, és külön-külön egymástól elhatároltan próbálja értelmezni. Összességében azt kell mondanom, hogy egyértelműen igaz az az állítás, hogy a keresztény középkor Európájában az egészségkárosodásról alkotott nézetek és képzetek elkerülhetetlenül a bűnhöz kapcsolódtak. Mai logikánknak erősen ellentmondóan ez azonban egy lényegében befogadó rendszerként valósult meg, hiszen csak a megátalkodott tagadókat utasította el. Ez a vélt és valós félelmeken alapuló elutasítás, mint látni fogjuk, a közösség érdekében és védelmében történt, még akkor is, ha az a kirekesztett, megbélyegzett vagy máglyára ítélt egyén szempontjából kevésbé volt humánusnak ítélni. Idővel, a középkor vége felé már a *medikális*/orvosi modell bizonyos típusú sérültségekkel kapcsolatban egyre elfogadottabbá válhatott, még akkor is, ha az orvostudomány nagyon keveset tudott segíteni ezeknek az embereknek. (*Wheatley*, 2010. 14.) Mert napjaink gyakorlatával éles ellentétben, nem hozták szükségszerűen összefüggésbe a betegségeket a fizikai állapottal, illetve a belső szervekkel. (*Szagun*, 1983. 52.; *Egen*, 2020. 81.)

3.2.3. Az önként vállalt szegénység

Az 1974-ben kiadott *Biblikus teológiai szótár* a szegények címszónál így magyarázza az önkéntes szegénységet: „Jézus minden tanítványát óvja a gazdagság veszélyeitől, de azoktól, akik közvetlenebbül akarják követni őt, elsősorban az apostolaitól, a tényleges szegénység vállalását követeli meg. [...] és

az Egyház mindig megőrizte annak az apostoli életnek (*vita apostolica*) a vágyát és gyakorlatát, amikor »egyikük sem mondta vagyonát sajátjának»⁷³ (Léon-Dufour, 1974. 1176.)

A középkor kolduskultúrája erősen kétoldalú.

Bibliai alapon, az apostolok példájára megalkotott a virágzó középkor egy számunkra nagyon furcsa kivételt, az önként vállalt szegénység intézményszerűsített rendszerét. Később kolduló rendeknek nevezték őket, és máig léteznek. Assisi Szent Ferenc rendje volt az első, a ferencesek. Furcsa, mai szemmel kicsit idegen világ ez, de valóban van egy varázsa. Napjainkra Magyarországon tanító renddé alakultak, de megtartották szegénységi fogadalmukat.⁷⁴

A Herbert Haag szerkesztésében magyarul is megjelent *Bibliai lexikon* szerint a szegénység és a gazdagság „nem gazdasági és társadalmi kategóriát képviselnek”, hanem vallási alapon kell rájuk tekinteni, azaz inkább erkölcsi tartalommal, a lelki szegénység és gazdagság viszonyában. (Haag, 1989. 1651–1652.) Tehát cél a gazdasági és társadalmi szegénységben is felismert és meglett lelki emelkedettség, a hit és az isteni szeretet gazdagsága. Melynek tökéletes ellenpéldája az anyagi világban élvezett jólét magánya, fájdalma és elszigeteltsége.

Így jelenik meg a valódi és az önként vállalt szegénység kérdése, amelyet mind Irina Metzler a koldulórendek kialakulása, mind Otto Gerhard Oexle Árpád-házi Szent Erzsébet példája kapcsán részletesen tárgyal, de említi George Duby is *Emberök és struktúrák a középkorban* című munkájában. Jelen tanulmányomban azért látom szükségesnek bemutatását, mert erőteljesen kapcsolódik a szegények, betegek és fogyatékos személyek gondozásának történetéhez, amely a fejlett vagy virágzó középkor fényűző világának ellenpólusaként jött létre és örökítődött tovább napjainkra. Hiszen az ápolónő is azért nővér, mert ezt a feladatot évszázadokig különböző rendek apácái, a szerzetesnővérek látták el. Az ő megszólításuk a latin *soror* fordításaként Európa minden nyelvében *nővér*.

Az önként vállalt szegénység a lemondás legmagasabb szintjére emelkedett, és rövid úton a keresztényi kötelességek és az önátadás legmagasabb példájává lett. A 13. század hajnalán kezdődtek azok a *szegénységi mozgalom*nak nevezett törekvések, amelyek még nem a munka megteremtésének lehetőségével, hanem a vagyon szétesztésével próbálták megoldani a mindenütt növekvő nyomort. Oexle 1222-es források alapján megállapítja, hogy kezdetben nem tudták értelmezni az ez irányú törekvéseket, hiszen a vagyon egyfajta kiválasztottságot is jelentett, a vagyon szétesztása pedig az isteni akarat megtagadásával volt egyenértékű az értetlenek szemében. Assisi Szent Ferencet egyenesen *homo ydiota*-nak titulálták, Szent Erzsébetet pedig elűldözték. Azonban ezek az először elszórtan jelentkező, később

⁷³ A szótár címszava több szentírási idézetre is hivatkozik: Mt 6,19; Lk 8,14; Mt 10,19; ApCsel 3,6; 2Kor 8,20 és 11,8; ApCsel 21,24 és 28,30; 1Kor 9,18; Mt 10,8; Fil 4,11; ApCsel 4,32 és 2,44)

⁷⁴ 1984-ben a Szentendrén működtetett gimnáziumukban érettségiztem.

visszafordíthatatlan mozgalommá váló törekvések hívták életre a szervezetten segítő és valóban segíteni tudó karitatív intézményrendszereket. Sokkal lelkesebben adakoztak a társadalom tehetősebb tagjai is, hiszen így még közelebb vélték magukat tudni az isteni akarathoz. Vagy egyszerűen csak közelebb állt hozzájuk egy szerzetes vagy szervezet, mint egy utolsó koldus? (Oexle, 1981. 78–81.; Magyar, 2017. 43.)

Rendjének megalapítására 1209-ben kért és kapott Assisi Szent Ferenc engedélyt III. Ince pápától⁷⁵ (1160–1216), aki elhíresült látomásának hatására bocsájtotta útjára az első kolduló rendet. Először kinevezték és elkergették Ferencet tizenegy társával a Laterán⁷⁶ pompázatos kihallgatásáról, de a vagyonos vidéki nemesség köréből származó Ince pápa (Borst, 2004. 112.) álmodt, amelyben ez az egyszerű rongyos barát tartja meg a Lateráni Bazilika – mint pápai főszékesegyház, azaz a katolikus egyház jelképe – éppen összeomlani készülő épületét. Másnap visszahívatta a rongyos barátokat, és jóváhagyta a rendalapítást.⁷⁷ (É. Megyeri, 1978) Ettől kezdve „kivételesén üdvös cselekedetnek tűnt – még a minden jóval ellátottak körében is – megfosztani magukat a gazdagságtól. Ez volt az egyedüli út a bűnnek érzett prosperitás jóvátételére.” (Duby, 1979. 126.)

Aquinói Szent Tamás erről szóló gondolataiban is megjelenik a szegénység és a bűn kapcsolata, és így fogalmaz: „Ha a szegénység nem önkéntes, hanem egy állandó életállapot, akkor ez komoly veszélyeket hordoz a lélek számára, mert az ember gazdagság utáni vágyától hajtva számos bűn elkövetésére képes, amely azokat győtri, akik akarataukon kívül szegények”. (idézi Metzler, 2013b. 83.) Aquinói Szt. Tamás azzal érvel, hogy bölcsőbb dolog alamizsnát adni egy önkéntes szegénységet vállalt szerzetesnek, mert ők nem éreznek vágyat a gazdagság iránt, és ezért nem eshetnek a kapzsiság bűnébe, azonban az egzisztenciális, az igazi koldusokat csak még mélyebbre taszítaná. Aquinói megújítja Szent Jeromos⁷⁸ († 420) egyházatya gondolatait, hogy jobb lenne alamizsnát adni az Evangéliumok szavát követő, azaz az önként vállalt szegénységben élő híveknek, mint a társadalom perifériáján élő tömegeknek, mert „nekik rongyaiban és testi mocskában égő vágyak uralkodnak”. (Metzler, 2013b. 83.) Szent Tamás is a Prédikátor Testvérek Rendjének, közismertebb nevükön a Domonkosok kolduló rendjének szerzetese volt, ezzel önként vállalta ő is a szegénységet. *Contra impugnantes* című művében nagy hévvel védi ezt az életideált, a szerzetesi élet gyökerét az isteni erények szerinti élet – a hit, a remény és a szeretet – megélésében határozza meg, és fejti ki ennek gazdagságát. (Torrell, 2007. 147.)

⁷⁵ A katolikus egyház történetének 176. pápája, a középkor legnagyobb hatalmú egyházfőjének tekintették, akinek pontifikátusa idején az egyház hatalmának tetőpontjára juthatott.

⁷⁶ Lateráni Keresztelő Szent János-főszékesegyház Rómában. A vatikáni Szent Péter bazilika 1506-ban megkezdett építése előtt ez volt a pápai főszékesegyház.

⁷⁷ Franco Zeffirelli olasz filmrendező 1972-ben készült és Szent Ferenc életéről szóló *Napfivér, Holdnővér* című filmje nagyon látványosan mutatja be ezt a jelenetet.

⁷⁸ Sophronius Eusebius Hieronymus, egyházatya, a korai keresztény egyház teológusa.

Összeállította továbbá Máté Evangéliumának a már idézett *Az utolsó ítélet* (25,31–46) című részét követve a segítségnyújtás és segélyezés erényének leiratát és teljes rendszerét, amelynek értelmében különbséget tesz a lelki gondozás és a fizikai értelemben vett életviteli segítség között. A lelki gondozás tárgyköréhez tartozott a tanulatlanok oktatása, a tévelygőknek szánt útmutatók, a szomorúak vigasztalása, a bűnösök jó útra vezetése, a megbocsátás a bántalmazóknak, valamint a segítség a nehézségek és fájdalmak viselésében. Ezek főleg lelki beszélgetésekben, gyónásban és imádságokban valósultak meg. Az életviteli segítség az étel-, ital- és ruhaosztást, az idegek elszállásolását, a betegek és bebörtönzöttek látogatását és a holtak eltemetését jelentette. (*Aqinói*, 1886. ST. II. II. 32. 1-2.; *Gründel*, 1999. 450–451.)

A koldulórendek gyors terjedése lehetőséget kínált a társadalom legsós szintjein élők közösségi jelenlétének radikális átformálására és a szegénység középkori értelemben vett fogalma alá tartozó nincstelenek, betegek, fogyatékosok, azaz az utcai nyomort megtestesítő népelemek eltüntetésének megvalósítására. *George Duby* szerint a jólét emelkedésével egyenes arányú megvetés kísérte a városi agglomeráció szélén és a városok utcáin immár tömegesen felgyülemlett nyomort, mert a szegényeket magukat ítélték felelősnek helyzetükért, állapotukért. Ennek megfelelően veszélyesnek, a társadalomra károsnak bélyegezték őket, és megkivánták elkülönítésüket. (*Berzsenyi*, 2015. 104.; *Mezey*, 2009. 121.) „...a veszedelmes csöcselék állandó nyugtalanságot okozott, nem bíztak az igazságszolgáltatásban”. (*Huizinga*, 1996. 23.)

Az irgalom gyakorlását és a közösség mindennemű szegényeinek gondozását fokozatosan a koldulórendek hatáskörébe utalták, ezzel az általuk működtetett hospice-oknak adták át, és elvárták tőlük a kegyesen és lelkesen adott alimizsna fejében az intézményes gondozást, ápolást, integrálást, azaz a közterületek megtisztítását. (*Wheatley*, 2010. X.) A városi polgár ezzel kivonta magát a karitatív tevékenységek gyakorlati elvégzéséből, a továbbiakban – ahogy napjainkban is – leginkább pénzével, adójával, egyéb hozzájárulásaival támogatta azt. (*Duby*, 1979. 126–127.) Ezek a rendek már segítségre fogták az egyént felebarátja érdekében, megteremtve és bemutatva munkaképességét, szükségességét, társadalmi részvételének fontosságát, ezzel társadalompedagógiai szinten valósítva meg a segítséget, amely nevelő hatással volt a helyzetükből kitörni nem tudó tömegekre.

Más volt az elszórt vidéki kolostorok önfenntartó gazdasága, és más a városi szegénygondozás. Ez utóbbiban jelent meg a munkáltatás gondolata, azaz a munkaképes koldusokat és alkalmi segítségre szoruló szegényeket munkára fogták a közösség vagy az ellátó intézmény javára. A középkor történetében először Angliában az 1349. évi munkástörvény osztályozta a szegényeket *érdemes* és *érdemtelenek*ként. Segítségre, támogatásra érdemesnek az öregeket, fogyatékos személyeket, özvegyeket és kiskorúakat tekintették, érdemtelennek pedig az amúgy egészséges dologtalanokat. A 14–15. századra ez már sok városban gyakorlattá vált, és a munkaképesektől

elvárták, hogy legalább ellátásuk egy részét munkával termeljék meg. Ez a módszer hívta életre a városi intézményrendszerben a dologházakat, amelyek a szegényellátás karitatív rendszeréből az önellátás felé mutató szervezetként épültek be a szociális gondoskodás rendjébe. (Mezey, 2009. 132.)

Edward Wheatley, aki a vakság mentén mutatja be a középkori fogyatékosok konstrukcióit már többször említettem. Kötetének előszavában valószínűsíti, hogy a befolyó adományok révén, idővel jövedelmező tevékenységgé is válhatott a szegény és sérült személyek gondozása a szerzetesrendek rendházainak számára. (Oexle, 1981. 84–85.; *Wheatley*, 2010. X.)

Ugyanakkor *Huizinga* hivatkozta *Pierre d'Ailly*⁷⁹ (1351–1420) beszámolóját, aki szerint a túlságosan sok szerzetesrend eltérő szokásokhoz, elzárkózáshoz, vetélkedéshez, góghöz és hiúsághoz vezethet. Kétségbe vonva társadalmi hasznosságukat, különösen a kolduló rendeket korlátozta volna szívesen, mert szerinte elkéregetik a valóban rászorulókat, mint a belpoklostelepek, kórházak vagy egyszerű nyomorultak elől a kegyes adományokat. (*Huizinga*, 1996. 117.)

3.3. A mentalitástörténet fogyatékoságtörténeti vonatkozásai

A gondolkodásmód és viselkedéskultúra is olyasmi az embervilágban, amit nagyon nehéz önmagában tárgyalni. Olvasva *Johan Huizinga* alapművét, *A középkor alkonyát* először késztetést éreztem egy külön mentalitástörténeti fejezet megírásához, azonban elmélyedve e problémában rájöttem, hogy ez csak kontextusba ágyazva lehetne megvalósítható. Egyszerűbbnek látszik tehát a megfelelő fejezeteknél megemlíteni az emberi hozzáállás számtalan összetevős lehetőségeiből néhány gondolatot az adott témához. Persze az egyszerűbbnek gondolt megoldás is csak egy elképzelt valóság. Foglalkoztam már tudományos pályafutásom során a középkorral, tudtam pontosan, hogy gondolkodási struktúráiban, mentalitásában, képiségében és metaforikus-allegorikus világában egy, a miénktől nagyon távol eső, idegen világ. *Géczi János*⁸⁰ professzor úr, aki tanárom volt egy előadásában azt mondta, hogy a mai ember életképesebb lenne az ókorban, mint az európai középkorban. Természetesen, hiszen az életkörülmények nehézségei, a járványok, az éhínségek, a higiéniai körülmények, a hitbéli jártasság fontossága, a visel-

⁷⁹ Francia teológus, a párizsi egyetem navarrai kollégiumának püspöki rangú rektora, csillagász.

⁸⁰ https://mta.hu/koztestuleti_tagok?PersonId=15241

kedési szabályok mind problémát okoznának a ma embere számára. Azonban nem csak ezek, hanem a gondolkodás struktúrája és ok-okozati rendszere is. Azaz maga a világ, amit és ahogy meg kellene értenie.

Johan Huizinga, aki művében főleg mentalitástörténettel foglalkozik, két irányt jelöl meg. Kutatásom során nekem is sikerült azonosítanom mindkét irányt. Az egyiket, ha nem is ennyire tökéletesen, de magam is többször megemlítem: „*A világ önmagában elvetendő, csak szimbolikus tartalma teszi elfogadhatóvá. Minden dolog, minden közösséges történés titokzatos kapcsolatban van a legszentebbel, és ez megnemesíti.*” (Huizinga, 1996. 157.) A másik is számtalanszor felmerült bennem, de egyszerűen nem mertem megfogalmazni. Már a gondolatát is tiszteletlennek éreztem, és kicsit szégyelltem magam, hogy nekem egyáltalán ilyesmi eszembe jut. Huizinga kimondja: „*A középkori mentalitás majdnem valamennyi megnyilvánulásával kapcsolatban felmerül a kérdés, mi benne a komoly, és mi az, ami csak póz és játék.*” (Huizinga, 1996. 182.)

Valóban. Olyan időnként, mint egy abszurd színjáték, és ez nem csak a tudományos ismeretek hiányából eredeztethető, hogy például a Föld lapos. Hanem mintha szabályosan megtagadták volna a realitásokat, valamint a látható és kézenfekvő tényeket.

A középkor alkonyában Huizinga (1996. 164–168.) ezt így részletezi: Amikor a középkor gondolkodói egy dolog természetére vagy okára voltak kíváncsiak, akkor nem mélyedtek el benne és nem kezdték el a szerkezetét elemezni vagy az eredetét kutatni. Nem érezték szükségét, hiszen azt a valamit Isten alkotta meg és helyezte el a teremtésben. Abban az alapvető, megkérdőjelezhetetlen és hitben gyökerező örök igazságban, amelyet véges földi léte alatt az ember bűneitől sújtva túlélt, és a feltámadás reményében, lelkének üdvözülése érdekében minden igyekezetével csak a halál utáni életre összpontosított. Alapvető okát az üdvrendben, a Krisztusért való szenvedésben vagy az áteredő bűn következményeként folyamatosan jelenlévő és mindent átható emberi bűnökben próbálták megtalálni. Gondolkodásuk és érvelésük nem a logika, hanem a hit fényében értékelte ezt a világot. Parancsoló szükségét érezték, hogy a transzcendentális valósággal meglévő vagy azzal kapcsolatba hozható jellegzetességekre koncentráljanak, a dolgok végső célját keressék, és általános, a teremtés rendjére vonatkozó értelmezést találjanak számára.

Itt csatlakozik Georges Duby gondolata Johan Huizingáéhoz, mi szerint nem az egyén volt a fontos, hanem a mű. (Duby, 1984. 59.) Csak az volt értékes, ami személytelen, mert az evilágon mint egyetlen és legfőbb úré, minden Istené. Mindent meglévő és elfogadott bibliai alapokra vezettek vissza, ezzel beleillesztették a mintába, és alkalmazták rá a szabályokat. Az idealizmus korabeli eszméjének lényegeként elhanyagolva az egyéni eltéréseket és finom árnyalatnyi különbségeket, mindent egy, nagy, általános elv alá rendeltek.

A hűbéri rendszer mintájára a világra és az életre vonatkozó valamennyi tényszerűségnek megvolt a maga jól meghatározott helye az eszmék

hierarchikus rendjében. A magas teológiai elmélet fennen hirdette, hogy a názáreti Jézus a Krisztus, azaz a megváltó. Ő a *Salvator Mundi*/világ szabaddítója, „mert úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött fiát adta értünk” (Jn 3,16/1). De János Evangéliumának mondata folytatódik, „hogya aki hisz benne, az el ne vesszen, hanem örökké éljen” (Jn 3,16/2) és ezzel megfogalmazta azt a másodlagos akaratot, amely az üdvösséget csak a kiválasztottnak adja meg.

A meghatározásokat, besorolásokat nem előzte meg vagy nem követte tapasztalati megfigyelés, pusztán az erények és a bűnök mentén történtek a mérlegelések. Így az elme nem irányulhatott a bűn és/vagy a büntetés súlyosságára, hanem a bűnök meghatározott számú okára, fajtájára és káros következményeire koncentrált. Minden bűn, a legapróbb is, a világmindenséget érintette, hiszen Isten ellen irányult. Ebben a logikai sorban az erkölcsi fogalmak mindegyike felnagyítódott, eltúlzottá vált, mert azonnal a világ egészének alapokáival, Istennel került – ráadásul a megtagadás szintjén – közvetlen kapcsolatba. Így hát a bűnök mindegyike azonnali büntetést érdemelt. Ugyanakkor az erényt rendre megkérdőjelezték, jóságát kétségbe vonták, az ördög félrevezetésének bélyegezték, és szinte csak az emberfeletti teljesítményeket, azaz a kvázi csodákat voltak hajlandók elismerni. (*Huizinga*, 1996. 164–168.)

3.3.1. Testkép

Európa történetében sem előtte, sem utána nem volt olyan kulturális korszak, amikor a lelket ennyire felmagasztalták, a testet pedig lealacsonyították volna. Teológiai értelemben a fizikai test esendő, csak a feltámadott test lehet tiszta és tökéletes, a testre csupán a lélek szükségszerű földi szállásaként tekintettek. Assisi Szent Ferenc (1182–1226) egyenesen számár-testvérnek nevezi a testet az isteni dolgok iránti értetlensége és ebből adódó szükségleti kényszerei, azaz bűnös volta miatt. Feladata mindenképpen elmentmondásos, hiszen ugyanúgy hordozza az eredendő bűnt, mint az üdv-történetet. Azaz, ha Ádám és Éva nem evett volna a gyümölcsből, akkor még mindig kettesben sétálgatnának az Édenkertben és a Biblia első, a Teremtés könyve szerint mi sem léteznénk. (*Egen*, 2020. 80.)

Teológiailag tehát, a test a lélek lakhelye e földi létben, azonban a bencés rend idealizált aszkézise nyomán inkább a lélek börtönének tartották. Az emberek többsége – tartozzanak bármely társadalmi réteghez – minden erejével azon volt, hogy távol tartsa magától az örömöket, és ellenálljon a mindennemű vélt vagy valós kísértésnek, így szabadítva meg lelkét a test vágyainak uralmától. A szerzetesek vezeklésének példáján saját testük sanyargatása volt az út Jézus Krisztushoz és az örök élethez egyaránt. Krisztus

követése nem pusztán lelki út volt a középkor embere számára, hanem megkívántatott az élet mindennapjaiban is részt vállalni a keresztre feszítés szenvedéseiből. Nem csak embert próbáló életkörülményeiket kellett elviselniük, hanem ezt még tovább nehezítve az *Imitatio Christi* jegyében számtalan bűnbánati technikát találtak ki. Sanyargatva ezzel testüket, szándékos kínokat, állandó erős fájdalmakat okozva önmaguknak. Legitimálva ezzel azt a reményt, hogy a fájdalom és az önmehtagadás elvezet a Szentírásban megígért üdvösségre. Ez a nézet egészen a 17. századi felvilágosodásig tartotta magát a köztudatban. (Egen, 2020. 80.)

Több szerző is idézi Rotterdami Erasmust (1466–1536): „*A test gyötrelmei elviselhetőbbé válnak, ha belátod, hogy gyógyír ez a lélek számára*”. (Le Goff, 2003. 129.; Szagun, 1983. 52.; Egen, 2020. 81.) Ugyanezt olvashatjuk Assisi Szent Ferenc Naphimnuszában is, amely ólasz nyelven egy 1250 körüli kódexben maradt fenn Assisi városában, és a hagyomány szerint 1225-ben íródhatott. Amíg Erasmus a középkor végének, addig Szent Ferenc valóban a virágzó középkor gyermeke volt. (Rácz és Pásztor, 2013.)

„Áldjon Uram, Tégedet minden ember,
ki szerelmedért másnak megbocsát,
és aki tűr gyötrelmet, nyavalyát.
Boldogok, akik tűrnek békességgel,
mert tőled nyernek majd, Fölséges koronát.
Áldjon Uram testvérünk, a testi halál,
akitől élő ember el nem futhat.
Akik halálos bűnben halnak meg, jaj azoknak!
És boldogok, kik magukat megadták Te szent akaratodnak,
a második halál nem fog fájni azoknak.”
(Assisi, 1978. 225. Sík Sándor fordítása)

3.3.2. A test mint kommunikációs felület

A test és annak legfőképpen külső megjelenési módja jól tükrözte a középkori társadalom hierarchikus rendjét, ez a hagyomány vagy inkább kényszer szinte a 20. század elejéig elkísért bennünket. (Szagun, 1983. 52.; Egen, 2020. 81.)

Ilyen az arisztokrácia fizikai távolságtartása a többi néprétegtől és a föld porától. Hintókon, hordszékeken, lóháton közlekedtek, és csak az udvari etikett által meghatározott helyeken és alkalommal keltek gyalogszerrel útra. Főleg városi környezetben – a higiéniai körülmények miatt – a gyalogos közlekedés egyenlő volt a trágyában, szemétben és emberi ürülékben való tapossással.

De a vidéki uradalmakban sem fordítottak gondot a tisztaságra, állatok mindenütt voltak, és mint ezt az életvilág tárgyalásánál bemutatom, ezek az állatok mindenütt jelen voltak. Nem ismerték a kézmosás, a mosakodás, a mosás és egyéb, napjainkban oly természetes és alapvető higiéniai tevékenységek előnyeit. A betegségek általánosak és a fertőzések törvényszerűek voltak. Többek között ezért is volt tilos az arisztokrácia tagjaihoz hozzáérni vagy akár csak a közelükbe menni.

Még halálában is kommunikációs médium maradt az emberi test. Angolszász területeken végzett kutatásokat elemezve *Christina Lee* megállapítja, hogy sírfelirataik tanúsága szerint a születésük óta fogyatékos személyeket egyszerűbb síremlékekkel, bizonyos esetekben arcukkal lefelé helyezték örök nyugalomra, illetve a gyermekek között temették el őket. A tanulmány megírásakor a kutatóknak még nem állt minden adat a rendelkezésére, de nagy valószínűséggel másként tekintett a közösség ezekre a személyekre. Talán olyan emberekként, akik soha nem is léptek be a felnőttkorba? (*Lee*, 2013. 302–303.)

3.3.2.1. Szent Márton legendája és a ruházat szimbolikája

Irina Metzler: Behinderte Menschen im Mittelalter – Momente der Alltags-geschichte zwischen Bedürftigkeit und Misstrauen (2013b) című tanulmányában kitér *Tours-i Szent Márton*⁸¹ (316–397) történetére, aki megosztotta köpenyét a koldussal. Bibliai alapja Lukács Evangéliumának (Lk 3,11) verse: „Akinek két ruhája van – válaszolta –, az egyiket adja oda annak, akinek egy sincs. S akinek van mit ennie, ugyanígy tegyen.”

Ez a történet olyan összetett jelentéstartalommal töltődött fel a középkor számára, amelyekre mi nem is gondolnánk, vagy számunkra már nem jelennek semmit. Egy gazdag nemes először is tönkretette szigorúan státuszszimbólumnak minősülő ruhadarabját, majd egy részével betakarta egy koldus testét. Ezt a koldust nem csak nincstelennek, de az esetek többségében mozgásszervi fogyatékossgal is ábrázolták. Ha áttételesen is vagy nem igazán tudatosan, de utalva ezzel arra a tényre, hogy a kor körülményei között többnyire a legkisebb sérülések is elfertőződhettek, és maradandó sérülésekké alakulhattak. A koldus, aki származásából adódóan nem tartozott a kiválasztottak közé, testén a bűn büntetésének jelei, azaz fogyatékossgai látszottak. Súlyos társadalmi szabályt szegett meg *Szent Márton*, amikor hozzáért – ha csak a ruhadarab közvetítésével is –, és veszélybe sodorta testi egészségét, valamint lelki üdvét. A koldust pedig kiemelte megvetett társadalmi helyzetéből, hiszen egy ilyen gesztus kiváltságnak, megtiszteltetésnek, kiválasztásnak számított, amivel ezek után élhetett, és jobbá fordíthatta élete menetét. (*Metzler*, 2013b. 79–80.) Egyetlen ruhadarab összetett társa-

⁸¹ Szombathelyen, azaz Pannónia provinciában, Savaria városában született.

dalmi jelentősége, amely minden osztály – és minden történeti kor – számára üzenettel bírt. Johan Huizinga ezt a következők szerint magyarázta: *„Ruhaanyag és ruhaszín szigorú hierarchiája választja el az egyes osztályokat, minden társadalmi helyzetnek és rangnak megadja azt a megkülönböztetést, ami fenntartja és erősíti a méltóság érzését. [...] Az öltözködés területén elválaszt-hatatlanul összekeveredett egymással a kettő. Az öltözködés stílusa sokkal közelebb állt a művészethez, mint később, és mert társadalmi szerepe az, hogy a hierarchia szigorú rendjét hangsúlyozza, csaknem liturgiai jelentőséget nyert. A középkor utolsó századaiban a megdöbbenően pazar és külön ruházkodás azt a túlárado esztétikai igényt fejezi ki, amelyet pusztán a művészet nem tudott kielégíteni.”* (Huizinga, 1996. 42.)

Szent Márton legendája az ókor végéről származik, amikor a kereszténység még az egyének társadalmi hovatartozásán túli egyenlőség közösségként tekintett önmagára. Az ábrázolás és a magyarázat azonban már a középkoré, amikor a ruha, a státusz, a részletek mindenre kiterjedő – a funkcionálistól az elvont metaforikusig terjedő – összetett jelentéstartalmainak sora határozta meg az értelmezési keretet.

Természetesen a ruhák színe, szabása és anyaga is meghatározó volt, a viselt ékszerek értéke, a lábbelik, a fejfedők, a kesztyűk és minden kellék a legapróbb részletekig. Úgy az idegenek és kívülállók, mint a közösség tagjai számára létezett egy belső kényszer, amelynek engedelmeskedve külsőségekben is kifejezték hovatartozásukat. Mindez nem csak az öltözködésben, hanem a különböző jelképekben, jelzésekben is megnyilvánult: ezek közé tartoztak a bolondsipkák, a zsidókalapok és a prostituáltak fejfedői, valamint a karszalagok, a leprások kereplői és a vakok csengettyűi. (Egen, 2020. 81.) A társadalmi életben folyamatosan jelen volt a hierarchia demonstrálásának kényszere, amely meghatározó képpé merevítette a társadalom rendjét. Kialakítva ezzel olyan szokásrendszereket, amelyek a 16. századra már apró részletességgel határozták meg Európa életét. A paraszti világban a népviseletek is ennek szimbolikáját követve vannak napjainkig ellátva különböző jelentéstartalmakkal, és határozzák meg tökéletes pontossággal a hovatartozást.

3.3.2.2. A fogyatékos test mint kommunikációs médium

Az esetek többségében a csatákban, háborúkban szerzett sérülések is maradandó elváltozásokat okoztak, akár elfertőződés miatt, akár szándékos csonkítás révén. Bár a hadirokkantak is könnyen kerülhettek a társadalom perifériájára, megítélésük mindenkor más maradt, mint a büntetesként megcsonkított személyeké. Ahogy a társadalmi különbségeket, úgy a társadalom ellen vétkezőket is igyekeztek láthatóvá tenni a közösség számára,

azaz megbélyegezni. Ilyen volt a csonkítás büntetésként történő alkalmazása.

A középkorban számtalan egyházi és világi törvény létezett, azonban ezek nem voltak egységes és írásban rögzített szabályzók. Szinte kizárólag a régi időkből öröklődtek át, esetleg torzultak, szigorodtak vagy enyhültek, mindenestre pusztán a szóbeli áthagyományozás útján fennmaradt szokásjog létezett. Csak a 13. században kezdték el a Római Jog mintájára írásba foglalva rendezni ezeket. A tükörbüntetések⁸² között számos csonkítással járó is szerepelt, például hamis tanúzásért levágták a bűnös ujjait vagy a kézfejét, volt, ahol a szemét szúrták ki. Istenkáromlásért kivágták a nyelvét, lopásért a fülét vagy az orrát vágták le. A kasztrálás is súlyos büntetésnek számított egy olyan korban, amikor az idősek csak fiatalabb családtagjaik támogatásában bízhattak. (Lee, 2013. 301.; Borst, 2004. 112.)

„A vagyonvesztés, megszégyenítés, nyilvános korbácsolás, tömlöcöztetés után szélnek eresztett elítélteknek igen kevés esélye maradt a normális élet keretei közé visszatérni. Különösen, ha a középkori büntető joggyakorlatban oly kedvelt csonkító vagy megbélyegző büntetésre ítélték. A hiányzó kar még lehetett akár katonai vállalkozás eredménye, de a kézfej vagy különösen a zsebmetszésre vagy esküre használni szokott ujjak hiánya szinte teljes bizonyossággal jelezték a lakosoknak: gyaníthatóan valamikori bűnelkövetővel van dolguk. S az ajtók bezáródtak, az alamizsna elapadt. Ugyanígy jártak, akiknek nyelvét metszették ki, ajka volt csonka, orra vagy füle hiányzott, arcán vagy homlokán tüzes vas bélyegét hordozta. A középkor jogi praxisa egész katalógusát állította össze a különféle bűncselekmények és az ezeknek megfelelő csonkításos üzeneteknek. A megcsonkítottak csak a csavargók és koldusok népes táborához csatlakozhattak.” (Mezey, 2009. 120.)

A régi szövegemlékekből kitűnik azonban, hogy ezek a büntetések enyhíthetők voltak az elkövető előélete, magas kora, illetve a közösség számára létfontosságú munkája⁸³ miatt, esetleg amennyiben kártérítést kínált fel a károsultnak és az elfogadta. Azonban, ha valakit valóban csonkításra ítélték, és végre is hajtották, akkor ez olyan jel lett a testen, amely alapján élete

⁸² A *tálió* elvének alkalmazása esetében ugyanolyan sérelmet kell okozni az elkövetőnek, mint amilyen sérelmet ő okozott az áldozatának; míg a *tükörbüntetés* azon testrészt érinti, amellyel a tettes a cselekményt megvalósította. (Egy egyszerű példa a kétfajta elv megkülönböztetésére: ha valaki egy másik személyt oly módon üt meg, hogy a bántalmazás következtében kifolyik a szeme, akkor a *tálió* elve szerint a bántalmazót is meg kell vakítani (ld.: „szemet szemért ...”), a *tükörbüntetés* elve alapján viszont azt a testrészt kell megbüntetni, amellyel a sérelmet okozta, vagyis példánkban a kezét kell levágni. (Tóth J., 2007. 10./18. lábjegyzet)

⁸³ 1989-ben meséltek a németországi (Bajorország) Bad Tölz helytörténeti múzeumában egy több száz éve élt kleptomániás kovácsmesterről, aki minden vasárnap vendégül látta a plébánost és átadta neki a hét folyamán eltulajdonított dolgokat, amik így visszakérültek jogos tulajdonosaikhoz. Bár szokása mérgeződésre adott okot, a közösség elfogadta, mert munkája nélkülözhetetlen volt, és amúgy igen jó embernek tartották.

hátralévő részére elveszítette megbízhatóságát, nem jutott munkához, és a társadalom perifériájára szorult. (Lee, 2013. 301.) Bűnének jelét mindig, mindenki láthatta rajta. Osztályrésze az állandósult megbélyegzés és folyamatos megszégyenülés volt. Értelemszerűen az igazságszolgáltatás szigora sokkal nagyobb számban kegyelmezett meg a tehetősebbeknek, és lelkesebben statuált példát elrettentésül és a városi koldusok tömegeinek megfélemezése céljából a nincstelen, védtelen szegényeken. (Egen, 2020. 81–83.)

Christoph Egen⁸⁴ is megjegyzi, hogy a fegyveres szolgálatban vagy munkavégzés közben elszenvedett balesetben megsérült, megcsonkult személyek hivatalos írásos igazolással rendelkeztek, amit fogyatékoságuk ellenére is megőrzött és megőrzendő köztisztelőben állóságuk, becsületességük dokumentálására mindig, mindenhová magukkal hordtak. Ilyen igazolást a városi előljáróság, a földesúr vagy az egyház állíthatott ki, és több tanú nevét is rávezették. (Egen, 2020. 83.; Schuster, 2017. 177.)

Egy közszemlére tett felnégyelt emberi tetem bomló látványa nem váltott ki feltétlen undort az arra járókból. Mindenki, a gyermekek is pontosan tudták, milyen, és viszonylag szabadon is beszéltek róla. (Elias, 1982. 38.) Ennek megfelelően viszonylag logikus következtetésnek tűnik, hogy az amputált végtagokkal rendelkező vagy testi funkcióikban korlátozott, fogyatékos személyek sem váltottak ki különösebb undort vagy ellenszenvet embertársaikból. (Sierck, 2018. 31.) Más volt az ingerküszöb, más volt az életvilág.

„A bélpoklosok kereplőiket forgatták [...], a koldusok a templomok előtt jajveszékeltek, és torz testüket mutogatták.” (Huizinga, 1996. 7.)

Középkori festményeken, falikárpitokon számos ábrázolás jelenítette meg a társadalom fogyatékos tagjait. Ezeknek jelentős része vallási tárgyú, hiszen sokáig csak egyházi művészet létezhetett. Fellelhetők közöttük egyszerű történeti ábrázolások, csodatörténetek, vagy a 14–15. századból származó családi festmények. Kifejezetten gyakoriak a Down-szindrómás gyermekek, fiatalok ábrázolásai a vallási tárgyú képeken, őket vidámnak, kedvesnek ábrázolták, sokszor az angyalok arcvonásaiban is felismerhetőek ennek jegyei. (Murken, 1971. 313–320.)

Magyar Adél doktori disszertációjában részletesen kitér annak a 15. századi *A Krisztusgyermek imádása* című, Joest van Calcar⁸⁵ (1450–1519) stílusában festett ismeretlen művész alkotásaként ismert festménynek az elemzésére, amely *Kiválasztott vagy megbélyegzett?* című monográfiám borítóképe. „1. A fogyatékos személyek ábrázolása a képen szimbolikus céllal történt, 2. a festő meleg, szeretetteljes érzéseket táplált a kép készítésekor a fogyatékos modell iránt, illetve 3. a Down-szindróma karakterisztikus fizikai jegyei abban a korszakban és kultúrában még nem számítottak a fogyatékos-ságra utaló jelzéseknek.” (Magyar, 2017. 67.) Külön kiemelve 3. ábrán.

⁸⁴ <https://www.mhh.de/reha-wissenschaftliches-team/egen>

⁸⁵ Vallásos témájú képeiről híressé vált holland festőművész volt.

2. ábra: A Krisztusgyermek imádása, ismeretlen művész
Forrás: <https://pixels.com/featured/2-the-adoration-of-the-christ-child-follower-of-jan-joest-of-kalkar.html>

3. ábra: A Krisztusgyermek imádása, ismeretlen művész

Részlet a 2. számú ábrából, az idézett leírás kiegészítéséhez.

Forrás: <https://pixels.com/featured/2-the-adoration-of-the-christ-child-follower-of-jan-joest-of-kalkar.html>

Jelen munkámban nincs lehetőségem elmélyedni az ikonográfiai elemzésekben, azonban a társadalmi jelenlét és részvétel példáiként szinte minden szerző megemlíti a művészeti ábrázolásokat. Visszautalnék itt arra a gondolatomra, hogy a fogyatékos személyek kultúraformáló hatása nem volt elhanyagolható a középkorban.

Egen és *Metzler* megfogalmaz olyan nézetet is, hogy ennek oka lehetett az ösztönös és gyakorlati integráció, amely nem zárta ki, nem semmisítette meg a fogyatékos személyeket, még akkor sem, ha a sérültségüket a bűn büntetésének tartották. A középkori világ gondolkodásmódjának megfelelően az összefüggésszrendszerek teljesen más struktúrák szerint valósultak meg, mint napjainkban. Lévé a bűn állandó velejárója a földi életnek, egyfajta élő mementóként is szolgálhatták a bűnbánati előírások és elvárások betartásának kötelezettségét. (*Egen*, 2020. 83–85.; *Metzler*, 2013. 88.)

Érdemes még szót ejteni az elnevezésekről is. Mivel a társadalom csak azokat a fogyatékosságokat és betegségeket különítette el, amelyekkel a fertőzés veszélye vagy a testi épség veszélyeztetése miatt nem lehetett együtt élni, így a sérült személyek jelentős része közösségben élte le életét. Ezek megjelentek az elnevezésekben, megnevezésekben és gúnynevekben egyaránt, más tulajdonságokkal és jelzőkkel, illetve a név részeként egyaránt.

Chritoph Egen és *Ernst Schubert* is olyan írásos dokumentumokra hivatkozik, amelyek öreg és vak embert, sánta asszonyt, bolond gyermeket stb. említene. De ilyenek voltak Nagy Károly elsőszülött fia *Púpos Pipin*

(769–811) frank hercegnek, *I. Jámbor Lajos* (778–840), *II. Kopasz Károly* (823–877), *III. Kövér Károly* (839–888), *III. Együgyű Károly* (879–929), *III. Vak Lajos* (882–928), *II. Hebegő Lajos* (846–879) a Német-Római Birodalom császárainak, a nyugati frankok vagy Aquitánia királyainak nevei is. Vagy *IX. Nyálas Alfonz* (1188–1230) Galícia és Leon királyával és *IV. Tehetetlen* (nemzőképtelen) *Henrik* (1454–1474) Kasztília és León uralkodójával is folytatni lehetne a sort.⁸⁶ (Egen, 2020. 84.; Sierck, 2018. 31.; Schubert, 2019. 169.)

Olyan jelzőnek számított a sérültség megjelölése, mint bármely más tulajdonságé, így lett valaki hosszú, görbe, sánta, félszemű, kacschalábú, büdös, eszelős, vagy bármi más melléknevű. A kor embere ezt nem szánta és nem is vette sértésnek, mert ezek a megjelölések egyenértékűek voltak a kék ruhás, zöld szemű, faluszéli és a vörös hajú jelzős szerkezetekkel.

Ettől függetlenül sokat jelentett a név, hiszen sok embernek a társadalom peremén saját nevén kívül semmi más tulajdona nem volt. Főleg vidéken még évszázadokig hagyott némi kívánnivalót az anyakönyvezés pontossága, mert a gyermekeket csak kereszteléskor, azaz születésük után néhány nappal jegyezték be, ha életben maradtak. A városok sokkal pontosabb népeségnyilvántartást vezettek, aki tehetős volt, és adót tudott fizetni, azt azért, aki segítségre, alamizsnára szorult, azt azért tartották pontosan számon. Maradtak ránk adónyilvántartások és szegénylisták, azaz rászorulókat jegyzékei szép számmal.

A középkor századaiban az életvilág soha nem tudott elszakadni az ideológiától, azonban igen nagy mértékben tért el az emberi élet valósága és az egyház által idealizált emberkép.

3.4. Összefoglaló és átvezető gondolatok

Értekezésem 2. és 3. fejezete egymást követve és mintegy egymásból adódóan mutatja be azt a kulturális és társadalmi eszmerendszert, amely az európai középkor világát megalkotta és bő ezer éven át fenntartotta. Nem elválasztható e kettő egymástól, hiszen a hit korában minden apró részlet a vallási felfogáson és meggyőződésen alapult. Létrehozója, de egyben ellenőre is az egyház volt.

⁸⁶ A Múlt-kor történelmi portál gyűjtött össze többet is *Uralkodók agyament névvel* című sorozatában 2014-ben. <https://mult-kor.hu/uralkodok-agyament-nevvel-20141218>

Huizinga szerint a mindennapi élet kontrasztjai is jelentősen nagyobbak voltak, mint manapság. „Szenvedés és öröm, balsors és szerencse között nagyobbak látszott a távolság. Minden élményben ott lüktetett az a feltétlen és végletes feszültség, amellyel a gyermek kedélye felel még ma is az örömeire és szenvedésre. Minden eseményt, minden cselekedetet kifejező és ünnepélyes formák vettek körül, a szertartás méltóságával ruházva fel őket. Az élet nagy eseményei, a születés, házasság, halál isteni misztériumként jelentek meg az egyházi szentségek sugárzásában; de még az olyan kevésbé jelentős eseményeket is, mint egy utazás, egy látogatás vagy valami elvégzendő munka, ezerfajta formáság, áldás, szertartás kísérte.

A nyomorúságra és testi szenvedésre kevesebb enyhítő balzsam akadt, mint manapság – gyötrőbbben és kíméletlenebbül zúdultak az emberre. Betegség és egészség között sokkal élesebb volt a határvonal [...]” (Huizinga, 1996. 7.)

Norbet Elias is hasonló módon hangsúlyozza ezt a különbséget:

„Az erőszak mindennapibb volt, a viták hevesebbek, a háborúk sokkal gyakoribbak és a béke leginkább kivételes ajándéknak számított. Járványok söpörték végig a földet és ezrek haltak bele a mocsokba és a szenvedésbe anélkül, hogy bárki is segített volna rajtuk. Úgy a városokban, mint vidéken nyomorékok és koldusok hada jellemezte az általános középkori látképet. Az emberek többsége hirtelen hangulatváltozással billent át a kegyességből a kegyetlenségbe és minden empátia nélkül, nyíltan élvezte mások kínzását. Mindent áthatott a büntől való félelem, a halál utáni büntetés, a pokol kísértete. Így egyetlen életcéljuk az üdvözülés volt csupán.” (Elias, 1982. 27.)

Arno Borst német nyelvű *Életformák a középkorban* című művében így summázza:

„Nevetés és sírás, kegyetlenkedés és szájalom álltak szorosan párban egymás mellett.” (Borst, 2004. 113.)

Egy Isten által teremtett világban az első emberpár női tagja engedett a Sátán csábításának, és megtagadva teremtője parancsát evett a mindentudás fájának gyümölcséből, rosszra csábítva ezzel a férfit is. Ez volt az első bűn, amelyet az ember elkövetett, hiszen mindaddig a paradicsomi létállapot és az isteni közelség állandó hatása – talán nevezhetném felügyeletnek is – megővta őket. Ez a „*non posse peccare állapot*: az ember nem képes vétkezni”. (Simon, 1999. 86.) Azonban a földi élettel földi vágyak járnak együtt, amelyek a test szükségleteit fedezik – a sérülékeny, sebezhető, halandó, már magzati állapotában is károsodni képes testét.

Az ember tehát bűne következményeként eltávolodott Istentől, a világ urától és teremtőjétől. Azonban, ha halála után lelke szeretne visszatérni hozzám, azaz a mennyországba, akkor evilági életében olyan magatartást kell tanúsítania, amivel ezt kiérdemelheti. Tehát követve a Szentírás egyház általi értelmezését, vallásos és hitben elmélyült életével, az evangéliumi szegénység felvállalásával és alázatos magatartásával érheti el.

„Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené!”
(Mt 22,21)

Ha ezt a mondatot az eredeti görög *apódote*/adjátok vissza alakkal fordítjuk, akkor még parancsolóbb Jézus felszólítása, hiszen semmi nem az emberé, sem javai, sem saját élete. Mindent vissza kell tudni adnia, vagy életében, vagy halála után.

A földi világ a mennyei birodalom, a mennyei Jeruzsálem – mint szent város – leképezése, társadalmi rendje az isteni szférák⁸⁷ mintájára eleve elrendeltetett, és hierarchiája is az égi világot mintázza. Ennek értelmében az uralkodóknak és az egyház fejének, valamint képviselőiknek való engedelmesség az Istennek való engedelmesség földi megnyilvánulása. Ezért minden, a legapróbb véték is Isten ellen elkövetett bűn volt.

Mindazok, akik jártasabbak voltak a tudományok legmagasabbika, azaz a teológia területén, tehát az egyház tagjai, tudták és értették e rendet, megkapták annak képességét, hogy istenfélően élhessenek. A „*posse non peccare állapot* ez: az ember képes nem vétkezni.” (Simon, 1999. 86.)

A társadalom legnagyobb része nem tartozott a klérus és az arisztokrácia kiváltságosai közé, így szenvedéssel teli életével, mindennapi munkájával tartotta fenn magát, és élte bűnösnek hitt életét. Nem volt tudása, így nem tudta nem elhinni, hogy vétségei az élet természetes velejárói, hogy betegsége, fogyatékosága, sérültsége nem büntetés, hanem állapot. Létfenntartása nem egyéni döntése, hanem isteni követelmény volt, mert el kellett tartania a földesurát és az egyházat is. Minél többet dolgozott, annál többet vettek el a paraszttól, és ő ismét annál többet kellett dolgozzon. Örögi kör, de létjogosultságát senki nem kérdőjelezhetette meg, mert akkor Isten rendelkezését, azaz Istent magát kérdőjelezte volna meg egy olyan világban, ahol mindennek alapja, oka és értelme csak maga Isten lehetett. Az ember nem volt igazán érték, hacsak annyiban nem, hogy megtestesítette a teremtetést a földi létben. Ez is egy létállapot, a „*non posse non peccare állapot* az ember nem képes nem vétkezni”. (Simon, 1999. 87.)

Egy olyan világban, ahol a javaktól történő megfosztottság önkéntes elfogadását hirdető nézet uralkodott, ahol etikai érték volt a szegénység, ott nem volt érdemes osztályharcot sem kezdeni. (Le Roy Ladurie, 1997. 542.)

A bűn mindenütt jelen volt, és bűnösöket azonnal találtak, ha kellett. Könnyen váltak áldozattá az idegenek és a más vallásúak, mert őket nem védte senki. A nők, mert ők eleve értéktelenek voltak a társadalom szemében, és a sérült, fogyatékos személyek, mert öbennük a bűn büntetését, azaz megtestesülését vélték felfedezni. A bűnt pedig fertőzőnek hitték.

Érdekes valóság volt a szentek kultusza is. A szent, aki felfogásuk szerint sokkal közelebb jutott a transzcendenshez, mint a többi ember, aki

⁸⁷ Háromszor három csoportja: szeráfok, kerubok, trónusok / uralkodók, erők, hatalmasságok / fejedelemségek, főangyalok, angyalok (Rácz és Pásztor, 2013)

kiválasztott és példakép lett. Számos szentté avatásnak egyház- és társadalompolitikai jelentősége volt, és aki megkérdőjelezte felsőbbrendűségét, az szintén magát Istent kérdőjelezte meg.

A sérült és fogyatékos személyek nem vagy nem feltétlenül tudták teljesíteni ezeket az emberi erényeket a legmagasabb szinten megkövetelő, esetleg azon bőven túlmutató elvárásokat, így mind társadalmi hasznosságuk, mind istenképiségük tekintetében erős hiányosságokkal bírtak. A hiányosságot pedig az egyházi tanítások az Ördög művének, a Sátán mesterkedésének, az isteni tökéletesség ellentétének bélyegezték, és az emberek félelmeire, boszszúszomjára alapozva, változó intenzitással, sokszor összetett politikai és gazdasági célok érdekében – sok esetben a példastatuálás érdekében – megbélyegezték, kiközösítették, üldözték, elpusztították.

Értekezésem eddigi részében főleg az elméleti háttérrel és az ezen alapuló rendszereket mutattam be, a továbbiakban azt az életvilágot vizsgálom, amely megfelelve az ideológiai elveknek az emberek mindennapi, gyakorlati életét biztosította. Igyekszem ezt legfőként olyan eseményekre, történetekre fókuszálni, amelyek jelentős változást hoztak a sérült vagy fogyatékos személyek életében, vagy amelyek közvetlen hatással bírtak életükre.

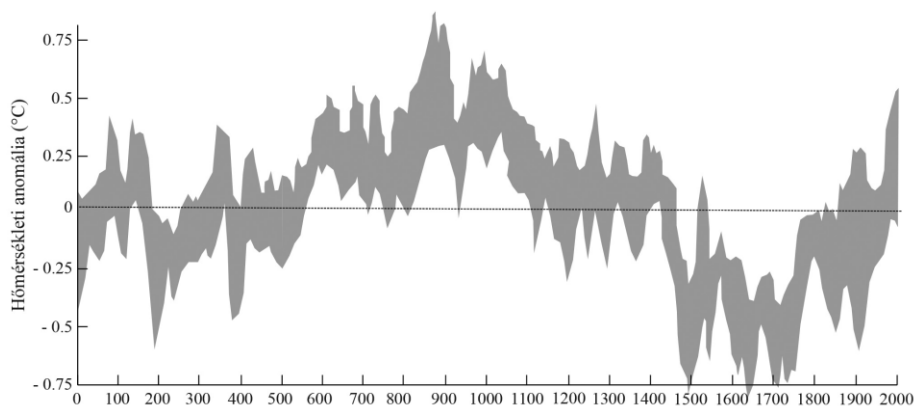
4. A középkor életvilága és ebben a fogyatékos személyek helyzete, lehetőségei

4.1. Klimatikus viszonyok és éghajlati periódusok

Gustaf Utterström (1911–1985) svéd közgazdász nem értett egyet a társadalomtörténészek által előtérbe helyezett és *Émile Durckheim* (1885–1917) francia szociológus 1917-ben írott, *A szociológia módszere* című művében megfogalmazott alaptételével (*Durckheim*, 1924), amely szerint társadalmi jelenségeket csak és kizárólag társadalmi jelenségekkel lehetne magyarázni. Kiemelte például az éghajlatot, mint olyan tényezőt, amely külső erőként befolyásol egy társadalmi rendszert. (*Utterström*, 1955. 38.) A neves francia középkortörténész, *Emmanuel Le Roy Ladurie* először kétségeit fogalmazta meg az elméletet illetően, azonban később elismerte, hogy a klímaelmélet nagyon jól összeegyeztethető az Annales-iskola struktúratörténeti elképzeléseivel. Ez őt magát is megihlette, és 1971-ben megírta *Times of feast, times of famine – a history of climate since the year 1000* című klímátörténeti alapművét. (*Le Roy Laurie*, 1971.) Könyve számottevően „*Gustaf Utterström munkájának köszönhetően*” (*Le Roy Laurie*, 1971. 91.) hivatkozta az 1600-as évekre vonatkozó kríziselméletét, átvette a természettudományos szakirodalom jelentős részét, és ezzel valójában ő tette általánosan elfogadottá a klímakutatások beemelését a történeti kutatásokba. (*Behringer*, 2017. 117–118.)

Napjainkra a történeti kutatásokat paleoklimatológiai módszerekkel alátámasztó vizsgálatoknak már jelentős nemzetközi szakirodalma áll rendelkezésre. Legközelebbi múltunk nagy klímaváltozási ciklusa, azaz a középkor ezer évének hideg-meleg-hideg változása tanulságul szolgálhat és segítségünkre lehet napjaink melegedő éghajlatának társadalmi hatásait vizsgáló kutatásaiban. „*Az emberiség és az éghajlat történetének vizsgálata így óhatatlanul összefonódik a társadalom és a környezet kölcsönhatásait tanulmányozó történeti ökológia egyre gyakrabban előtérbe kerülő kutatási területeként.*” (*Pappné*, 2014. 108.) Bár a múltra vonatkozóan nem tekinthetünk kizárólagos jelentőségüként, az éghajlati események figyelmen kívül hagyása

súlyos történeti tévedésekhez vezethet. Ez is igazolja újabb tudományos területek beemeléseinek szükségességét a neveléstörténeti kutatásokba. (Pappné, 2014. 108.)

4. ábra: A Föld átlaghőmérsékletének változása az elmúlt 2000 évben.
Forrás: Pappné, 2014. 109.

A történelmi középkor időszakát magába foglalóan három jelentős klimatikus periódus határolható el egymástól. Ezek hozzávetőleges tartama az alábbiak szerint datálható, amely szoros ok-okozati összefüggést mutat a korszak történeti felosztásával is:

- Az időszámításunk szerint nagyjából 350–900 közöttre datálható, egyenlőtlen területi elosztással érvényesülő kora középkori pesszimum. (Kora középkor: 476–950)
- A 800/900–1300 körül tartó fejlett középkori optimum. (Fejlett, érett vagy virágzó középkor: 950–1340)
- Az 1300-as évek első felében beköszöntő kis jégkorszak. (Hanyatló középkor: 1340–1492)

4.1.1. Klímatörténeti alapok

Wolfgang Behringer⁸⁸ magyarul is megjelent *A klíma kultúrtörténete: A jégkorszaktól a globális felmelegedésig* című szakirodalmi műve az emberi

⁸⁸ Prof. Dr. Wolfgang Behringer 1956-ban született, társadalomtörténész, a Saar-vidéki Egyetem (Universität des Saarlandes) koraújkortörténeti tanszékének tanszékvezető professzoraként 2023. júniusában vonult nyugdíjba. (Forrás: <https://www.uni-saarland.de/fakultaet-p/behringer/team/behringer.html>)

civilizáció kezdetétől egészen napjainkig elemezi a klíma és a klímaváltozás lehetséges élettani, kulturális hatásait. (Behringer, 2017) A klíma szó a nemzetközi szakirodalomban éghajlatot, tartós, jellemző és megjósolható időjárási összefüggéseket, (Werndl, 2016. 338.) klímajelenséget, tehát rövidebb ideig tartó időjárási viszonyokat jelent. Behringer professzor könyve – társadalomtörténeti összefüggésben – vegyes értelmezésben, mintegy szinonimaként használja e kifejezéseket. „Ami a geológusok és a glaciológusok számára egyértelmű tény, az a történészek számára módszertani problémákat vet fel.” (Behringer, 2017. 122.)

Ami földtudományi megközelítésben évtizedek vagy évszázadok alatt végbemenő egységes folyamatnak tűnik, az az embervilág vetületében nehezebben követhető nyomon. A források is főként a rövidtávú változásokat, a szélsőségeket írták le, és ezzel inkább az időjárási jelenségekre, mint a klíma hosszútávú változásaira reflektáltak.⁸⁹ (Behringer, 2017. 122.)

Egy terület éghajlatát számos általános, azaz globális tényező befolyásolja. Ilyenek a napfolttevékenység, a bolygó felületének fényvisszaverő-képessége⁹⁰, a kontinensek elhelyezkedése, valamint a légkörben megtalálható üvegházgázok mennyisége. A helyi vagy lokális tényezők közé sorolhatjuk azonban a földrajzi szélességet, amely meghatározza a Nap besugárzott energiájának szögét és ezzel mennyiségét, valamint a tengertől való távolságot, amely meghatározza a csapadék eloszlását, esetlegesen a közeli tengeráramlások jellegét is. (Behringer, 2017. 30.)

A korábbi korok klímaviszonyainak megismerésére számos tudományos módszer nyújt lehetőséget (Behringer, 2017. 20–23.): A dendrokronológiai vizsgálatok a fák évgűrűinek vizsgálatával a kedvező és kedvezőtlen évek megismerését teszik lehetővé, azonban e módszer nem teljes mértékben megbízható. (Renfrew, 2006. 71–86.) Társadalomtörténeti szempontból pedig még bizonytalanabb, hiszen ugyanazon körülmények, amelyek egy adott fafajta számára megfelelők, nem jelentik azt, hogy a gabonafélék vagy más haszonnövények számára is jótékonyak. A barlangokban található cseppkövek koncentrikus szerkezeti sajátosságaiból kikövetkeztethetők a keletkezési évek csapadékösszegei, valamint a szennyeződések a felszíni körülmények. (Issar, 2014. 9.) A tengeri üledékekben fellelhető oxigén izotópok

⁸⁹ Illő tisztelettel Behringer professzor munkássága iránt, a tudományos korrektség jegyében szeretném megjegyezni, hogy találtam olyan eseteket, amikor az elégséges információ szintjén, az általa hivatkozott szakirodalmaknak csak az ismertetőjét vette bele könyvébe és nem találkozunk a művek további részleteinek beemelésével. Nem volt szándékom, és nem is áll módomban ennek szisztematikus ellenőrzése, pusztán az általam felismert tény – mint kutatásom részletét – szerettem volna lejegyezni. Példák: 94. oldalon *B. Richard Stothers: Mystery Cloud of AD 536* című cikke. Forrás: <https://www.nature.com/articles/307344a0>. Valamint a 140. oldalon *William Chester Jordan: The great famine: northern Europe in the early fourteenth century* című szakirodalmi műve. Forrás: <http://library.lol/main/6FE5B5739E7D6C8EEEF09F375704A794>

⁹⁰ Albedó-hatás: befolyásolja, hogyan és milyen mértékben nyeli el a besugárzott energiát a felszín (Behringer, 2017. 30.)

elemzésével a tengervíz hőmérséklet-változásai követhetők nyomon. A palinológia, vagyis a mocsári üledékek elemzése a pollenek és maradványok alapján a paleofauna és -flóra jellegzetességeit tárja fel. A jégfűrészek során megtalált üledékek akár 800 ezer évre visszamenőleg megmutatják a korai emberek életkörülményeit. A Föld pályaelemeinek *Milankovic* által felismert periodikus változásai körülbelül tízezer évre visszamenőleg igazolhatók az üledékes kőzetek alapján, és számos történelmi léptékű klímaváltozási folyamatot bizonyítanak. (*Vallner et al.*, 2020. 489.)

Ezen adatok alapján már következtetni tudunk, hogy a klíma és annak változásai miként hatottak az előemberek fejlődésére. Így például 1,8 millió éve a *homo erectus* életterének terjedését kedvezően befolyásolta a lehűlés és a csapadék növekedése. Ugyanis a Szahara és a Száhel-övezet termékeny nyé vált, így a táplálék elérhetőségével megnyílt az út észak felé. Mind a vándorlások, mind az éghajlatváltozással való együttélés nagyfokú alkalmazkodóképességet követelt meg. Lassan az előember mindenevővé vált, és fejlődtek kognitív képességei is. A megszokott helyen elsajátított viselkedéseket, technikákat már tovább tudta vinni, és ezeket az új hely hasonló adottságai között képessé vált alkalmazni. Mindez absztrakciós képességet igényelt, amely a gondolkodás fejlődésének csillogó bizonyítéka. (*Behringer*, 2017. 44–45.)

Gyermekkorom éveiben szigorúan nézett le rám szüleim könyvespolcáról *Max Frisch: Az ember a holocénban jelenik meg* című regénye, aztán persze elolvastam, de valahogy csak a címe maradt meg emlékezetemben. Ismerős örömmel nyugtáztam tehát, amikor *Behringer* is megemlítette, és csak annyit fűzött hozzá a címhez, hogy e földtörténeti kor globális felmelegedése tette lehetővé a civilizáció kialakulását.

Ekkor az emberiség lélekszáma mintegy ötmillió fő lehetett. (*Behringer*, 2017. 59.)

A hozzávetőlegesen 8-10 ezer évvel ezelőtt véget ért utolsó nagy jégkorszakot követő időszak legnagyobb társadalmi vívmányának a vadászó-gyűjtögető életmódról a letelepedett, állattenyésztő és földművelő életformára történő átállást tekinthetjük. Ezt nevezzük neolitikus forradalomnak⁹¹. (*Lüning*, 2003. 30–36.) Azonban a kőkorszak mégsem azért ért véget, mert elfogyott a kő.

4.1.1.1. A kora középkori pesszimum

Évezredek klimatikus változásai mellett felvirágoztak és elbuktak az ókor birodalmai. A társadalmi, gazdasági, technikai fejlődés sem mutatott

⁹¹ A fogalmat 1936-ban *Gordon Childe* (1892–1957) ausztrál régész használta először.

egyenes vonalú emelkedést, voltak kiemelkedő csúcspontok és nagyon mély visszaesések. Az időszámításunk szerinti 5. századra már semmi nem maradt a római kori klímaoptimum kedvező hatásaiból.

„Habár egy olyan világban, ahol a háború, a száműzetés és az erőszak volt az uralkodó, a rossz időjárás a kisebb rossz dolgok közé tartozott”. (Behringer, 2017. 89.) A forrásokban megjelentek a hidegre, a folyamatos gyenge termésre, az éhínségre és a betegségekre történő utalások is. Egyértelműen ennek is szerepe volt a birodalom nyugati részének meggyengülésében, majd bukásában. Ekkor már a legfőbb problémát Európa északabbra fekvő területein a hideg és az egyre hosszabbodó telek jelentették, a mediterránumban pedig a szárazság.

Ezek a változások nem feltétlenül és nem mindenütt egyszerre jelentek meg. A kora középkori pesszimum előjelei már az i. sz. 250 körül érzékelhetőek voltak, és Európa északi területein kb. 750-ig, míg a kontinentális területeken a 9. századig kitartottak. Anglia középső részén azonban csak 1000 körül lett valóban tapasztalható a felmelegedés. (Behringer, 2017. 89–91.)

Az éghajlat változása a rendszeres rossz termés miatt együtt járt a táplálék csökkenésével, és ez nem csak a növényi eredetű élelmiszereket jelentette. Ha kevés jutott az embereknek, akkor az állatállomány is rosszabbul táplált volt, szélsőséges esetekben elhullottak, vagy végszükségben kényszervágták őket. A mennyiségileg és minőségileg is megváltozott tápanyagbevitel az emberi szervezet ellenállóképességének romlását jelentette, így megnőtt a betegségekkel szembeni érzékenység, nagyobb volt a fertőzések veszélye. Magasabb lett a csecsemők, a kisgyermek és az idősök halálozási aránya. A népesség csökkenésével települések néptelenedtek el, ami magával vonta az épített környezet pusztulását, 200 méterrel lejjebb húzódtott az erdőhatár⁹², a természet elkezdte visszahódítani az ember által elhagyott területeket.

Európa klimatikus viszonyai a 6–7. század fordulójára már ellehetetlenítették a korábbi kultúra maradványait. Ennek a változásnak egy sarkalatos pontja volt a korabeli források által is dokumentált 536–537-es esztendő. Tizennyolc hónapig tartott a sötétség!

⁹² A mérsékelt övben az erdőhatár az összefüggő erdőterületek felső határa; a függőleges növényzeti övezetességben a törpe cserjés a havasi rétek határán, a vízszintes övezetességben a hideg mérsékelt öv és a sarkkörüli öv közötti átmenet területén húzódik. Az erdőtenyészet magashegyi és északi határát a klíma korszakos ingadozásai alakítják, amelyet a növényzet csak évszázados késéssel követ. Emiatt az aktuális klímaviszonyok és az erdőhatár között késleltetett összefüggés áll fenn. (Forrás: <https://geogo.elte.hu/segedanyagok/szakmodszertani-felkeszules-segedanyagai/foldrajzi-fogalomtar/16-eghajlati-foldrajzi-novenyzeti-ovezetesseg>)

Richard B. Stothers⁹³ csillagász kutató a *Nature* tudományos folyóirat 1984. évi 307. számában közzétett – csupán 2,5 hasáb terjedelmű – szakcikke interdiszciplináris alapjává vált a kora középkor kutatásának:

„A legsűrűbb és legtartósabb száraz ködöt Európában és a Közel-Keleten Kr. u. 536 és 537 között figyelték meg. Az időpont koraisága ellenére elegendő részletes információ áll rendelkezésre e figyelemre méltó sztratoszférikus porfelhő optikai mélységének és tömegének becsléséhez. E felhő jelentősége abban rejlik, hogy tömege és éghajlati következményei meghaladják az elmúlt három évezredben megfigyelt bármely más vulkanikus felhőét. Bár a felhőt képző vulkán továbbra is rejtélyes, a trópusi helyszínre, a Pápua Új-Guinea Új Britannia szigetén lévő Rabaul vulkánra is csak feltételezhetően lehet következtetni.” (Stothers, 1984. 344.)

Ezt erősíti meg kicsit részletesebben Marcus Rosenlund: *Az időjárás és a történelem* című 2021-ben magyarul is megjelent szakirodalmi műve. Rosenlund azt írja, hogy a vulkáni tevékenységek nyomán úgynevezett száraz köd jött létre, mely valójában a légkörben megtalálható vulkáni hamu, ez hetekig, néha hónapokig nem ülepedett le. Ilyen esetekben a Nap fénye tompább, hiszen a levegőben található részecskék visszaverték a fény egy részét, mielőtt az elérhette volna a földfelszínt. A besugárzott energia csökkenésével az éves átlaghőmérséklet is csökkent, mely negatív hatással volt a termésátlagra, valamint a termés minőségére is, például a búza sikértartalma a nap-sütéses órák számától függ. Ilyen száraz köd volt befolyásoló hatással 536-ban is a termésre a Közel-Keleten és Európában. A leírások szerinti gleccsermagok és a csillagászati következtetések alapján a Pápua Új Guineában megtalálható Rabaul vulkán kitörése okozta a vulkáni részecskék extrém mértékű légkörbe kerülését 536 márciusában. Az adatok alapján csak azt tudhatjuk, hogy 539 decemberére ülepedett le annyira a száraz köd, hogy újra megfigyelhettek és lejegyezhettek egy üstököst Európa egén. (Rosenlund, 2021. 91.)

Kontinensünk lakossága a 600-as évekre 20 millió körülire csökkent, ami átlagosan 3-4 fő/km² népsűrűséget jelentett. (Katus, 2002. 246.) A mély demográfiai deficit ellenére a túlélők lassan hozzászoktak a változáshoz. Átalakult a táplálék, más növényeket termesztettek, pl. búza helyett egyértelműen a rozs vált alapvető gabonanövénné. Az állatok testalkata is megváltozott, vágósúlyuk kisebb, teherbírásuk gyengébb lett. Amikor a középkor történetét tanítottam, úgy fogalmaztam, hogy 800-ig, azaz Nagy Károly koronázásáig Európában nem változott semmi. Az emberek elfogadták a szenvedést, hittek és túléltek.

784-ben akkora volt az éhínség, hogy a lakosság mintegy 30%-a odaveszett, 793–880 között lehetett talán legnagyobb mértékű a hosszútávú nélkülözés. Alig volt olyan esztendő, hogy ne lettek volna nagy kiterjedésű,

⁹³ Richard Stothers (1939–2011) csillagász és bolygókutató a *Goddard Institute for Space Studies* munkatársa volt. (Forrás: <https://pubs.giss.nasa.gov/authors/rstothers.html>)

súlyos élelmiszerhiányok, árvizek, járványok vagy szélsőségesen hideg telek. (Behringer, 2017. 94–95.)

„A kora középkor sötét századai a városok hanyatlásának, a vidék pusztulásának, az éhínségeknek, a barbár támadásoknak, a járványoknak, a korai halandóságnak az évei.” (Eco, 2007. 106.)

Nagy Károly fia, Jámbor Lajos (778–840) 820-ban, uralkodásának hatodik esztendejében íródott krónikájában panaszkodik, hogy a heves esőzéseket követő állandó nedvesség következtében elrothadt a gabona, nem érett be a szőlő, és ennek következtében heves járványok pusztítottak szerte Európában. Itt szeretném megemlíteni, hogy a hűtőszekrények és a tisztított hálózati víz megjelenése előtt a húst háztartásonként füstöléssel, szárítással vagy sóval teli dézsákban tartósították, a vizet pedig minimum egytized arányban borral öntötték fel, így fertőtlenítették. Ha a nedves levegő miatt a szárított és füstölt hús megrohadt, vagy a dézsában tárolt hús megromlott, mert a só vizet kapott és megolvadt, nem volt mit enni. Ha a szőlő nem érett be, nem lehetett bort készíteni, és a vízzel együtt bekerültek az emberi szervezetbe a kórokozók. Ehhez társult a rossz gabonatermés miatti alapvető élelmiszerek, a kenyér, valamint a kása hiánya. Ekkor még Európában nem ismerték a burgonyát és a kukoricát, így nem tudták helyettesíteni a kiesett táplálékforrásokat. Lassan végéhez közeledett a kora középkori hideg periódus, de megkönnyebbülés helyett Európában is hódító útjára indult világunk egyik legnagyobb hiánybetegsége, a lepra⁹⁴. (Behringer, 2017. 96.)

4.1.1.2. A virágzó középkor meleg periódusa

Bár vannak eltérő vélemények a tudósok körében⁹⁵, nehéz lenne tagadni a virágzó középkor meleg időszakának tényét. Összevetve az előző századok változékony és hideg világával, 900–1300 között határozottan jobb lett az éghajlat. A Földközi-tenger partvidékén 1200–1310 között egy hosszú, száraz periódus volt a meghatározó, amit az 1340-es évektől a kis jégkorszaknak nevezett klimatikus változás követett.

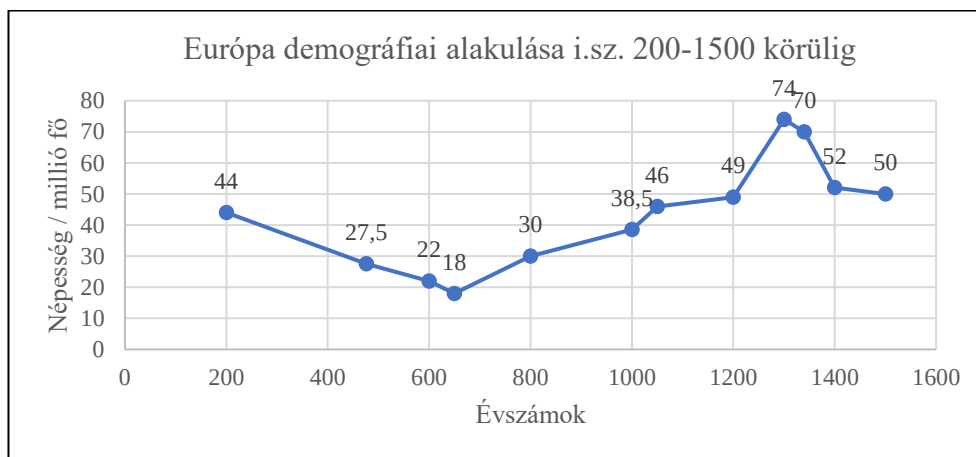
⁹⁴ A lepra kétféle baktérium a *Mycobacterium leprae*, illetve a *Mycobacterium lepromatosis* által okozott bőr- és idegfertőzés. Az évezredek óta rettegett fertőző betegség a mai napig több milliós esetszámban fordul elő világszerte. Elsősorban a higiénia hiánya miatt terjedhet, amihez önmagában az éghajlatnak nincs köze, a hőmérsékletnek azonban igen. Lappangási ideje néhány hónap, de akár 20–30 év is lehet. Fertőzőképessége alacsony, a gyenge immunrendszert támadja meg, és szoros testi kontaktussal, cseppfertőzéssel, a légutakon keresztül terjed. Az átadott kórokozót az érintett immunrendszere minden különösebb nehézség nélkül leküzdheti, gyermekek könnyebben fertőződnek meg. (Forrás: <https://egeszsegvonal.gov.hu/1-ly/1215-lepra.html>)

⁹⁵ Behringer részletesen kifejti fent hivatkozott könyvének 101–103. oldalán.

A fejlett vagy más néven virágzó középkor meleg periódusa sem volt szélsőségektől mentes. *Behringer* forráskutatása felsorol számunkra néhány nagyon jellegzetes eseményt:

- 1010/1011 telén befagyott a Boszporusz, és a Níluson is megjelent a jég.
- 1022-ben Nürnbergben az emberek összeestek a hőségtől és megfulladtak, a folyók és a kutak kiszáradtak, általános vízhiány lépett fel.
- 1118-ban a tavaszi fagyok júniusig kitarlottak, és befagytak Velence lagúnái.
- 1130-ban a Rajnán, 1135-ben a Dunán volt olyan alacsony vízállás, hogy gyalog át lehetett kelni a túlpartra. (Ekkor építették a regensburgi kőhidat.)
- 1186/1187 telén Straßburgban már januárban virágoztak a fák.
- 1234-ben ismét a fagy fogságába került Velence és a Pó folyó is.
- 1180 és 1251 között a hosszú, forró nyarak voltak jellemzőek, azonban ez sem kedvezett a növénytermesztésnek és a legelőgazdálkodásnak. Gyakoriak voltak az erdőtüzek és az aszály, majd egy viharos és hideg nyár éhezést és súlyos betegségeket hozott.
- 1261–1310 között szenvedéssel teli, hosszú, forró nyarak perzselték Közép-Európát.

Rendszertelen volt az ismétlődés, nem lehetett előre kiszámítani és megjósolni a következő tavaszt. (*Behringer*, 2017. 104–105.)

5. ábra: Európa népességének alakulása i. sz. 200-tól 1500 körül
 Forrás: Saját grafikon. (Katus, 2002; Csorba, 2016; Borst, 2004 és *Behringer*, 2017. alapján)

Igazából azt sem tudjuk, mennyire voltak pontosak a krónikák és a korabeli feljegyzések, az bizonyos, hogy a hit fényében, erős túlzással, érzelmektől átítatva és csak a rendkívüli dolgokat örökítették meg. Ez

természetes velejárója volt az akkori történetírásnak. Nem volt mit feljegyezni a mindennapi békességen, jóllakottságon, renden földön és égben, hiszen nem történt semmi. Az azonban bizonyos, hogy Európa demográfiai robbanása jó hatással volt a kultúra minden irányú fejlődésére.

1000 körül, a virágzó középkorban az Alpokban az erdőhatár 2000 méter⁹⁶ fölé húzódott. Norvégiában beérett a búza, Észak-Angliában szőlőt tudtak szüretelni.

Azonban a meleg kedvezett a betegségeket hordozó rovaroknak is, például a malária egészen Angliáig elterjedt Európában. (Behringer, 2017. 131.)

4.1.1.3. Átmeneti évtizedek – a nagy éhínség 1315–1322 között

Az ókori klímaoptimumhoz hasonlóan, ez a meleg periódus is négy évszázad elmúltával a végéhez közeledett. Bizonyos források szerint 1315–1322 között az Európát sújtó nagy éhínség szinte bibliai pontossággal hét évig tartott (Behringer, 2017. 140.; Jordan, 1996. 7.), és a kontinens teljes területét érintette. Ennek okát David Arnold 1988-ban megjelent *Famine: social crisis and historical change* című műve nyomán négy alapvető okra vezetik vissza (Jordan, 1996. 13–14.), amit véleményem szerint egy ötödikkel is szükséges kiegészíteni az átfogó megértés érdekében.

Első ok: A hagyományos, mondhatnánk kezdetleges eszközökkel dolgozó, és alapvetően önellátásra berendezkedett mezőgazdasági termelés bár jelentős vívmányokat mondhatott magáénak – gondolok itt a középkorai történelem tananyagában is szereplő szügyhámra, patkolásra, vasekére, háromnyomásos gazdálkodásra –, nem tudott lépést tartani a demográfiai robbanással és a városok fejlődésével. „Ekkor Nyugat-Európa egyes vidékein már félreérthetetlen jelei mutatkoztak a relatív túlnépesedésnek. A legsűrűbben lakott tájak telítődtek, vagyis elérték azt a maximális népsűrűséget, amelyet a mezőgazdasági technika és termelékenység adott szintje mellett el tudtak tartani”, ez 40–50 fő/km² volt. (Jordan, 1996. 12–13.; Katus, 2002. 468.)

Második ok: 1300-tól folyamatosan változott az éghajlat, már érződött a közelgő kis jégkorszak kedvezőtlen világa. A növények vegetációs időszaka rövidülni kezdett, sok esetben nem érett be a termés, valamint óriási problémát jelentett a raktározás, a megfelelő tárolás is. A városokban az emberek élettere nem tette lehetővé nagyobb mennyiségű élelmiszer tárolását, raktározását, így rendszeres vidéki beszállításokra voltak utalva. Minél nagyobb lett a város, annál több embert kellett etetni, és ezzel egyenes arányban

⁹⁶ Az 1980-as években 2000 méter még az örök hó határa volt, negyven évvel később ezt az értéket már 2800–3000 méterben adják meg az általános és középiskolai földrajztankönyvek.

annál messzebből kellett szállítani az élelmiszert. Figyelembe kell itt venni az akkori földutakat, amik nagyobb esőben szinte járhatatlanok lettek. Igazán a hosszú távú szállítás sem volt lehetséges ló vagy ökör vontatta szekereken. Szállítás közben például a liszt, ha elázott vagy sok nedvességet kapott a vászonzsákokban, akkor összeállt, és rövid tárolás után megpenészedett. Ezenkívül az emberi és állati erőforrások is ki voltak téve az időjárás viszontagságainak, ami sokszor vezetett megbetegedéshez, például tüdőgyulladás, valamint az akkori egészségügyi ismeretek és higiénia körülmények közepette tartós egészségkárosodáshoz (mint egy szúrt vagy vágott seb elfertőződése) vagy egy csonttörés esetében elhalálozáshoz. Az igásállatok komoly értéket képviseltek, nagyarányú elhullásuk pótolhatatlan veszteséget jelentett. Voltak kereskedők is, akik csak szállítással foglalkoztak, tevékenységük azonban jelentős áremelést eredményezett a városok élelmiszerpiacain. (Jordan, 1996. 13.)

Harmadik ok: A kor háborúi tovább nehezítették a helyzetet. Vészhelyzetben át kellett adni a lovakat és igavonó állatokat a hadsereg számára, be kellett szolgáltatni a terményt, és a katonai vonulási útvonalak mentén a lakosság köteles volt gondoskodni a hadsereg ellátásáról. A háborúval együtt járó és ebben az összefüggésben természetesen nevezhető pusztítás nem csak a termelőeszközökben idézett elő nehezen pótolható hiányokat és vagyoni károkat, hanem mindenhol halottak, megcsonkítottak és tönkretettek maradtak hátra. Végül kevés különbség maradt a vérszomjából megcsonkított védtelen paraszt és a dicsőséges harcban megrokkant katona munkaképtelensége és további nyomorúságos sorsa között. (Mezey, 2009. 117.)

Negyedik ok: A harmadik okból következő körülmények rossz termést, az állatállomány megbetegedését vagy éhínséget idézett elő. (Duby, 1978. 51.) „... minden haladás alapja a gabonatermelés növekedése” (Duby, 1978. 5.) Az éhezés, az alultápláltság és az ebből adódó betegségek pedig vagy növelték a halálozási rátát, vagy erősen csökkentették a parasztság munkaképességét, teherbírását. Az egyenlőtlen, megnövekedett felhasználás ellenére csökkent a termelés, és bizonytalanná vált a szállítás megoldhatósága, ami tovább súlyosbította a kialakult helyzetet. (Jordan, 1996. 13–15.) Jordan ezt a negyedik pontot tartja a legaggasztóbbnak: a vidéki világ elmaradottságát a városokhoz képest, a vidéki lakosság hagyományos gondolkodásmódját a fejlődés lendületéhez képest. Önmagában a paraszti konzervativizmus nem okozott éhínséget, azonban más, ezen jóval túlmutató problémákkal együtt hosszútávú és kiterjedt hatása lehetett. Annak ellenére, hogy a virágzó középkorban sokat fejlődött a mezőgazdaság, a felhasználáshoz mérten nem termelt többletet. (Jordan, 1996. 13–15.) Le Roy Ladurie a 13–14. század fordulójáról a következőket írja Montaillou esetében „itt a népességnövekedés, az össztermék csekély mennyisége és lassú növekedése, valamint a javak egyenlőtlen elosztása a gyakorlatban állandósítja a marginális szegénységet.” (Le Roy Ladurie, 1997. 528.)

A parasztok nem rendelkeztek a termények mindennapi és hosszú távú szállításának lehetőségével, tehát a nagyobb haszon az előzőekben is

megemlített kereskedők, illetve a földesurak kezében összpontosult. Bár kedvezett az éghajlat és a technikai fejlődés, az eszközök növekvő árát a paraszt nem tudta, illetve nem is feltétlenül akarta megfizetni. A város távol volt tőle, nem érte el ingerküszöbét az ottani szükségletek kielégítésének fontossága, benne félelmet keltettek a magas falak, a szűk utcák, a tolongás és a katedrálisok színes üvegablakainak csillogása. Jobban élt, mint századokkal előtte, de nem akart többet dolgozni, mert egyszerűen nem is nagyon volt miért. Ennek egyik gyakorlati oka az előző pontokban felsorolt szállítási és raktározási probléma lehetett. Másik oka, hogy háborús időkben mindent be kellett szolgáltatni. Sokszor a félretett vetőmagot is elszedték a paraszttól, vagy egyéb élelem híján ő maga ette meg. (Jordan, 1996. 13–15.)

6. ábra: Mezőgazdasági munkák és eszközök: Betakarítás, vetés, sajtkészítés. Torre Aquila freskók, Trient, 1400. Forrás: <https://www.progettostoriadell-arte.it/2020/09/05/torre-aquila-e-il-ciclo-dei-mesi/>

Volt még egy nagyon átfogó ötödik ok, ami a városi polgárságot már nem igazán tudta visszatartani, azonban a kulturális, technikai és tudományos fejlődéstől távol eső paraszti világot igen. Nem kis nyomást gyakorolt az

egyház az isteni akaratba való beletörődés tantételével, melynek sarkalatos pontja volt a földi lét, azaz a test értéktelensége és a megfeszített Krisztusért való szenvedés kötelezettsége. Az élet célja a halál utáni örök élet volt, azaz az üdvözülés, Jézus Krisztus megváltó művének egyénenkénti beteljesedése. Az egyik ontológiai oka a középkor felfogásának és hosszú, csak lassan változó világának az volt, hogy az örökkévalóságot úgy értelmezték, mint olyan létmódot, ami kizárja a változás minden lehetőségét. Ördögtől való volt a modernizálás, a fizikai munka szenvedésének megkönnyítése, bűn volt jól és vidáman élni. Az egyszerű emberek márpedig félték a poklot, a bűn büntetését, hittek az állandóságban és az isteni elrendelésben. (Duby, 1984. 55.)

A bőség évei után Isten büntetéseként aposztrofálták a természeti katasztrófák sorozatát, a rendellenes időjárást és a sorozatos rossz termést. Ahogy a nagy éhínség idejét, ezt is egyfajta bibliai keretbe illesztve hét esztendőben igyekeztek meghatározni. Ugyanakkor *Jordan* 1310–1330 közötti időszakra már rendkívül hideg és hosszú teleket, valamint rövid, esős nyarakat ír le. 1314-ben a rendkívül csapadékos nyarat hosszú és hideg tél követte, 1315-ben „Az égboltot folyamatosan felhők borították, a napot alig lehetett látni, és a hőmérséklet is rendkívül hűvös maradt.” (Behringer, 2017. 141.) Ezen a télen hetekre befagyott a Balti-tenger, majd ismétlődő árvizek sújtották Európát. De 1317–1318 tele volt a legkeményebb, Kölnben még június 30-án is havazott. Az ezt követő enyhébb nyarat 1319–1322 között ismét katasztrófaciklus követte, melyeket tovább súlyosbítottak a háborúk. (Behringer, 2017. 141.; *Jordan*, 1996, 17–18.)

Annyi bizonyos, hogy a 14. század komoly próbatétel elé állította Európát: 1300-tól évszázadonként hatszor fagytak be Velence lagúnái; 1315/16 telén befagyott a Balti-tenger; 1321 és 1400 között mindent felperzselő, száraz, forró nyarak jellemezték Közép-Európát, 1338 augusztusában Magyarországtól Tübingiáig mindent elpusztított a sáskajárás.

A nagy éhínség minden országot és területet sújtott, valamint hatással volt Grönland, a Közel-Kelet és Belső-Ázsia éghajlatára is. (Pappné, 2014. 111.) Mire Európa kiheverhette volna ennek káros következményeit, addigra 1337-ben elkezdődött a százéves háború⁹⁷, majd 1346-tól indult pusztító diadalútjára a pestis.

4.1.1.4. A kis jégkorszak

„A középkor szemszögéből nézve 1300 körül más klímaperiódus kezdődött, amelynek a fejlett középkor meleg periódusához már vajmi kevés köze volt, a 14. század második évtizedében pedig kezdetét vette a kis jégkorszak.” (Behringer, 2017. 118.) Ez volt az egyik első és már jelentős számú írásbeli

⁹⁷ 1337–1453 Anglia és Franciaország közötti 116 évig tartó konfliktus.

emléket felsorakoztató, hosszútávú klímaesemény, amelyet *Jean Groove* (1927–2001) gleccserkutató nagyjából 1340–1890 közé helyez. Kutatásai gleccsermagfúrások segítségével bizonyították, hogy a krioszféra⁹⁸ terjeszkedése, vagyis a lehűlési hullámok globálisak, még ha a különböző földrészen nem is egyidejűek voltak. Ugyanakkor a klímaváltozás egyrészt a féltekék pólusközei területeit borító jégtakaró méretében, másrészt a térítő menti szárazságban, valamint az Egyenlítő környéki csapadékösszeg növekedésében nyilvánult meg. Mindezek hatással voltak a megművelhető földterületek méretére és eloszlására, ezáltal pedig a termesztendő és a valóban be is takarítható haszonnövények mennyiségére, minőségére, de nem utolsósorban az állattenyésztésre is. E példán keresztül jól látható, hogy a környezet változásában nem vagy nem csak az extrém kilengések jelentik az alkalmazkodás nehézségeit, hanem leginkább az alapvető életkörülmények hosszútávú megváltozása. (*Behringer*, 2017. 121.)

A kis jégkorszak bekövetkeztének okait nem igazán ismerjük, mert erre vonatkozóan hiányosak a nemzetközi szinten is hozzáférhető és egyáltalán létező forrásanyagok. Legelfogadhatóbb magyarázatnak a naptevékenység enyhe visszaesésére gondolnak a kutatók. *Claus U. Hammer* dán geofizikus jégfúrásai a kora középkorhoz hasonló vulkanikus tevékenységből származó lerakódások nyomait igazolták az 1250–1500 közötti időszakban. „A különböző éghajlati adatokkal való összehasonlítás azt mutatja, hogy a gyakori és heves kitörések időszakai általában hideg éghajlati viszonyokkal állíthatók párhuzamba.” (*Hammer*, 1981. 3.) Szinte minden szerző megemlíti, hogy 1491 telén Velencében lovagi tornát rendeztek a Canal Grande jegén.

Bár a kisjégkorszak idején a globális átlaghőmérséklet csupán 1,5–2 fokkal volt alacsonyabb, mint a korábbi meleg periódusban, ez a lokális hatásokat egyáltalán nem mutatja be jól. Észak-Európában a Hanza-városokat összekötő kereskedelmi útvonal mentén jelentős városfejlődés indult meg a 12–13. században, melyet visszavetettek a 14. század rendszeres vihardagályai, teljes városokat mostak el Dániában, Hollandiában és Nagy-Britanniában. Ilyen település például a legendás Rungholdt, mely korábban Dánia egyik legjelentősebb kikötője volt, azonban 1362-ben elmosta a Marcellus-vihardagály a közel 4000 fős települést. A város elpusztulásához az is hozzájárult, hogy a 14. század eleji pestisjárvány során a lakosság megcsappant, és az elnéptelenedett területeken senki nem tartotta karban a korábban épített védőgátakat. (*Rosenlund*, 2021. 18–22.)

Az éghajlat megváltozásával a vegetációs határok ismét eltolódtak Európában. A fejlett középkor meleg időszaka alatt Skandinávia és Anglia déli területein – mint már említettem – megtermett a búza, és a szőlő is beérett.⁹⁹

⁹⁸ A krioszféra (cryosphere) a globális éghajlati rendszer egyik fontos eleme. A szárazföldi jeges és havas területek kontinentális jégtakarók, jégsapkák, gleccserek, havas és permafrosztos területek, valamint a tengerekben és az édesvizekben található jég. Befolyásolja a felszíni hőenergiát, a felhő és csapadék képződését, a hidrológiát, valamint a levegő és a víz mozgását a légkörben és az óceánokban egyaránt. A krioszféra egyben a Föld legjelentősebb édesvíztartaléka is.

⁹⁹ Ez a határvonal napjainkban ismét eltolódott, azonban még mindig nem éri el az 1300. év határvonalait. (*Behringer*, 2017. 128.)

A 14. század eleji heves és kitartó esőzések Észak-Európában jelentősen lerontották a termés mennyiségét és minőségét, ráadásul a szokatlan hideg miatt a Balti-tengeren korán jégbe fagytak a kereskedőhajók, így az utánpótlást sem lehetett biztosítani Európa déli területeiről. Ez a gabonaárak extrém inflációjához vezetett, mely tetőpontját 1316-ban érte el. (Jordan, 1996. 28–61.)

A lejjebb húzódó erdőhatár megváltoztatta a havasi legelők minőségét, ami kihatott a marhaállomány egészségére, tejhozamára és ennek révén a tej és tejtermékek minőségére, mennyiségére. Ebben az időben a sajtok sokkal inkább részei volt a mindennapi étkezéseknek, mint a hús, így ez az emberek tápanyagellátására – ezzel együtt egészségére – is befolyással bírt. (Behringer, 2017. 128.)

Túl a középkor határán, egy bő évszázaddal későbből nem csak Behringer professzor, hanem a *Blätter für deutsche und internationale Politik* című folyóirat történész újságírója is idézi Daniel Schaller (1550–1630), a stendali¹⁰⁰ Marienkirche evangélikus lelkésze 1595-ös feljegyzéseit¹⁰¹, amely szerint „A nap a hold és más csillagok sem ragyognak, fénylenek és hatnak oly erősen, mint annak előtte. Nincs igazi napfény, sem valódi tél vagy nyár. A gyümölcsök és a földben a növények nem lesznek oly érettek és oly egészségesek, mint annak előtte voltak. [...] A vizekben nem hemzsegnek a halak, mint régebben, az erdők és a mezők már nincsenek úgy tele vaddal és egyéb állatokkal, és a levegőben sem szálldos annyi madár.” (Dolderer, 2017; Behringer, 2017. 128.) És valóban. A nagy, hideg, havas telek megtizedelték a vadállományt, és a halak mája 2°C alatt már nem volt képes ellátni funkcióját. Éhínség idején az emberek nem törődtek többé a vadászati tilalmakkal sem¹⁰².

A szarvasmarha egyre kevésbé bírta északon, helyette át kellett térni a juhtenyésztésre. A tetemekkel és korhadékokkal sodródó rendszeres árvizek lerakódott hordaléka megfertőzte a legelőket, amitől a maradék állatállomány is megbetegedett.

Ezenkívül a fény folyamatos hiánya riasztóan hatott az emberek egészségére. Ma már tudjuk, hogy kedélyállapotunk szinten tartásához D-vitaminra, azaz napfényre van szükségünk. A virágzó középkor gondolkodói nem ismerték ennek élettani jelentőségét, azonban a gótika hatásaként összetett jelentőséget tulajdonítottak a fénynek. Ezzel kapcsolatosan Eco idézi és magyarázza Szent Bonaventura (1217–1274), a ferences rend második generálisának gondolatait és bibliai hasonlatát. „Ebben az értelemben minden szépségnek a fény a forrása, nemcsak azért, mert a fény a valóság minden felfogható fajtája közül a maxime delectabilis, hanem azért is, mert általa valósul

¹⁰⁰ Sachsen-Anhalt, Németország

¹⁰¹ Daniel Schaller ebben a traktátusában nem az 1600. esztendőre jósolja a világvégét, hanem 1630-ra. A sors iróniája, hogy 1630. január 4-én hunyt el. (Kämmerlings, 1999. 35.)

¹⁰² Ezek a középkorban még nem a vadgazdálkodást, hanem a tulajdonjog megővását szolgálták.

meg a színek, a fényességek, a föld és az ég különválása.” (Eco, 2007. 101.) Tehát a fény a teremtés része, ebben a vonatkozásában Isten akarata és az ember lételeme, az élet alapja.

4.1.2. A fekete halál – pestisjárvány 1346–1352

Európát megszabadította a hideg a maláriától, ami egészen Észak-Afrikáig húzódott vissza, ám teret adott más parazitáknak. Nem volt része a fürdő-kultúra a keresztény világnak, a lehüléssel pedig ennek természetes lehetőségei is háttérbe szorultak. Sem az infrastrukturális körülmények nem tették lehetővé, sem az egyház nem szorgalmazta a test ápolását, így alapvetően sem volt szokás rendszeresen mosakodni és ruhát mosni. A hideg miatt viszont rétegesen öltözködtek, szűk, rosszul fűtött és az alapvető tisztasági feltételeket is nélkülöző lakhelyeik voltak. Nem gondolnánk, de a kis jégkorszak és a pestis¹⁰³ elterjedése között meghatározó kapcsolat van. A pestist majd száz évvel korábban a tatárok hozták magukkal a mongol sztyeppékről, pontosabban a velük érkező patkányokon tenyésző bolhák terjesztették ezt a betegséget. Az éghajlat hidegre fordulása nem kedvezett a patkányoknak sem, ezért a bolhák új gazdatest után néztek, és az embereket találták a legmegfelelőbbnek. (Rosenlund, 2021. 131.)

Hideg volt az 1346-os esztendő. Csak valamikor júniusban kezdett el melegedni a hőmérséklet, majd szeptemberben ismét szokatlanul hideg lett, ilyen rövid idő alatt nem érett meg a gabona és a szőlő sem. A következő évben olyan sok volt a csapadék, hogy a gabona lábon rohadt el a földeken, a szőlőből pedig ismét nem lehetett bort csinálni.

Wolfgang Behringer szerint 1346–1352 között tombolt Európában az első nagy pestisjárvány, amely korabeli források szerint a lakosság legalább felének életét vette el. Jelen korunk tudományos vizsgálatai alapján a regionális halálozási arányok 10% és 60% közötti értékek lehettek. A mai Németország

¹⁰³ A pestis embereket és emlősállatokat fertőző, a *Yersinia pestis* baktérium által okozott betegség, mely jellemzően fertőzött rágcsálókról bolhacsípéssel terjed az emberre, de fertőzött állattal történő kontaktus útján is elkapható. A középkorban emberek millióinak halálát okozta Európában, manapság a modern antibiotikumokkal hatékonyan kezelhető. Azonnali kezelés nélkül azonban a *Yersinia* pestisfertőzés ma is súlyos betegséget és halált okozhat. A leggyakoribb forma a bubópestis, valamint többnyire ennek kezeletlen eseteiből kialakuló tüdőgyulladással járó pestis és véráramfertőzéssel párosuló variáns. Kórokozója fertőzött bolha csípésével jut az emberi szervezetbe. A baktériumok a csípés helyéhez közeli nyirokcsomóban szaporodnak, és ha a beteg nem kap megfelelő antibiotikumos kezelést, a szervezet többi részére is áttérjedhetnek. (Forrás: <https://egeszsegvonal.gov.hu/p-q/2256-pestis.html>)

déli területeit, Csehországot, Izlandot és Grönlandot megkímélte a járvány e hulláma, így Európa akkori lakosságának átlagosan 30%-a eshetett áldozatul. (Behringer, 2017. 144.) Kun Enikő szerint „Európa lakossága 1340-ben 73–74 millió körül mozgott. Ha az általánosan elfogadott 30–50%-os mortalitást vesszük figyelembe, akkor 24–36 millióan halhattak meg pestisben.” (Kun, 2004. 171.) Kun adatkezelésének hiányossága, hogy az 1300-ban érvényes demográfiai adatok megadásakor nem vette figyelembe az éhínség okozta halálozási rátát, azonban kalkulációja helytálló a népességszökkenés végeredményét illetően.

Visszatérve a fentebb írottakra, a hidegebbre forduló éghajlat változékonyságában állandósuló nehézségei mellett és az elpusztult állatállomány hiányában a mezőgazdaság nem volt képes alig két évtized alatt felzárkózni a régi állapotok szintjére. A fekete halál ilyen mértékű pusztításában jelentős szerepe volt az előző évtizedek nagy éhínségének is. Bár már ez alatt is sokat szenvedtek az emberek, megnövekedett a csecsemő- és gyermekhalandóság, valamint az idősebbek szervezete is nehezen bírta a megpróbáltatásokat. Sőt, sokan feláldozták közülük életüket a család többi tagjának túlélése érdekében. A halálozási arány mégsem volt olyan nagy mértékű, ami jelentősen megingathatta volna Európát. Aki túlélte az éhezést, annak szervezetében nyomokat hagyott a nélkülözés. A pestist terjesztő bolhák új célpontjai tehát e legyengült szervezetű, még mindig rosszul táplált, gyenge ellenállóképességű emberek lettek. (Behringer, 2017. 145.; Jordan, 1996. 185–186.) A „gyermekkorban elszenvedett éhség okozta stressz¹⁰⁴ egész életre szóló fogékonyságot alakít ki a betegségek iránt.” (Behringer, 2017. 145.) Ezért a gyermekszegénység legnagyobb problémája nem az, hogy a szegény gyermek szegény. Hanem az, hogy a magzati és kora gyermekkori fejlődés bizonyos szakaszai elmaradnak, vagy csak mérsékelten, korlátozott intenzitással következnek be a hiányos, gyenge vagy egyoldalú táplálkozás okozta elégtelen tápanyagbevitel miatt. Nem fejlődik megfelelően az immunrendszer, az idegrendszer, az agy és súlyos esetben – mint amilyen a középkor nagy éhínsége is volt – a létfontosságú szervek sem. (Goddard Blythe, 2009)

Guy de Chauliac (1300–1368), VII. Kelemen pápa kezelőorvosa írta le 1363-ban először *Inventarium sive chirurgia magna* című sebészeti és gyakorlati orvoslási útmutatójában szakszerűen a pestist.

Minden iszonyata ellenére nem a pestis volt a középkor egyetlen nagy halálozási arányú ragályos betegsége. Tisztaság hiányában jól érezték magukat és gyorsan szaporodtak a tetvek is, ezek pedig a tífusz egy veszélyes, kiütéses válfaját¹⁰⁵ terjesztették. Adott higiéniai körülmények között a

¹⁰⁴ A stressz – amit a német nyelv szívesen használ – itt inkább azt a sokkot, leállást jelenti, ami után a szervezet bizonyos fejlődési, növekedési és kialakulási folyamatokat nem képes újra felépíteni, ezzel hiánybetegségek, fejlődési rendellenességek, túlérzékenységek stb. alakulhatnak ki.

¹⁰⁵ Járványos, kiütéses tífusz (flekktífusz): kórokozója a *Rickettsia prowazekii* baktérium. A ruhatetű vagy a fejtetű a fertőzött ember megcsípésével fertőződik meg és viszi át a fertőzést másik emberre. A kórokozó a tetű csípését követően vakarózással kerül az emberi szervezetbe. A flekktífuszra jellemző általános tünetek a

kiütések elvakarása is súlyos fertőzésekhez, az pedig maradandó egészségkárosodáshoz vezethetett. Gyermek számára a veszélyt főleg a himlő, a kanyaró és a vérhas jelentette.

4.1.3. Bűnbakok keresése – hosszútávú társadalmi hatások

Mivel az emberek még nem ismerték az őket körülvevő világ jelenségeinek tudományos magyarázatait, így félelem szülte babonák, hiedelmek és képzetek uralták a társadalom felsőbb rétegeinek gondolkodását is. (Duby, 1984. 16.) Ok-okozati összefüggéseik magyarázatai az irracionalitás síkjára terelődtek, és mindenre bűnbakot kerestek. Valamit, valakit vagy valakit okolni, üldözni, gyűlölni és felelősségre vonni kellett a vélt isteni büntetésért.

René Girard (1923–2015) francia történész és társadalomfilozófus a kereszténység kritikai apológiáját elemző művében részletesen tárgyalja a magányos áldozat és mimetikus, azaz az utánzáson alapuló vagy azzal kapcsolatba hozható erőszak pszichológiáját. Mert szerinte minden bűnbakállítás ritualizált vagy nem ritualizált kollektív indulatátvitel. (Girard, 2013. 15. és 193.)

Girard szerint a „konfliktusok megakadályozásához mindenekelőtt tilakmakra van szükség” (Girard, 2013. 29.), azonban szélsőséges esetekben ezek kevésnek vagy elégtelennek bizonyulhattak a felgyülemlett feszültségek rendezésére a társadalom bizonyos csoportjai vagy egyéb vélt, illetve valós ellenséggel szemben. Antropológiai szempontból tekintve a kérdést – legalábbis átmenetileg – képes volt békét teremteni egy közösségben a magányos bűnbak állítása. „Az áldozat azok helyére lép, akik sok-sok szétszórt botrányban nemrég még egymás ellen fenekedtek, s akik most mind felsorakoztak egyetlen célpont előtt.” (Girard, 2013. 53.) Ő maradt a közösség egyetlen ellensége, akit el kellett üzni vagy el kellett pusztítani. Az aktus révén mindenki békére talált, és egyfajta nyugvópont, megtisztult állapot jött létre.

Nagy valószínűséggel a tömegben szinte senkinek sem volt alapos oka az áldozat tényleges elpusztítására. Azonban egy olyan társadalomban, ahol valamiért anarchia dúlt, ott a szabadjára engedett képzelet, az elfojtott indulatok, a nehezen viselt szenvedés és nélkülözés olyan agresszióban csúcsosodhatott ki, ahol egy-egy szerencsétlen áldozat a közösség egészének céltáblájává és gyűlöletének tárgyává válhatott. Ürügyül bármi szolgálhatott, és érdektelen volt az áldozat valódi bűnössége vagy ártatlansága. Volt már

bágyadtság, láz, fejfájás és rossz közérzet. A kiütések a hónaljtagon és a törzs felső részén jelennek meg. Később akár tüdőérintettség is kialakulhat, amely ritka esetben akár halált is okozhat. (Forrás: <https://egeszsegvonal.gov.hu/r/2296-rickettsia-fertozesek.html>)

szó az ördögről és a pokolról. Miért is kellett ezeket az áldozatokat a hit ellenségeivé és Krisztus tagadóivá torzítani? Mert különben a keresztény áldozati eszme ezt is, mint minden mártíromságot, Krisztus kereszthalálával rokonította és megszentelte volna. (Girard, 2013. 158–159.) Kifejezetten a bűnbakokra vonatkozóan írja René Girard „Az áldozatbehelyettesítések valódi forrása az erőszakvágy, amely akkor ébred az emberekben, amikor a düh hatalmába keríti őket, és az indulat valódi tárgya valamilyen okból érinthetetlen.” (Girard, 2013. 189.)

4.1.3.1. Az éhínség

Elterjedt a közhiedelemben, hogy a nagy éhínséget Szép Fülöp francia király okozta Jacques de Molay (1243–1314), a templomos lovagrend utolsó nagymesterének kivégzésével, a rend két évvel korábbi feloszlásával és óriási vagyonuk elkobzásával. (Howarth, 1986.) Majd ahogy súlyosbodtak a problémák, úgy irányult vagy inkább irányítódott egyre jobban egymás ellen az emberek gyűlölete. Jelen írásomban nem szeretnék elmélyedni az idegengyűlölet és a boszorkányüldözések történeti elemzésének magyarázatában, pusztán érzékeltetni szeretném e társadalmi jelenség témámhoz tartozó kapcsolatát. A fogyatékosok és fogyatékos személyek helyzetét vizsgálva felmerül egy párhuzamos társadalmi csoport, a kereszténységtől eltérő vallásúak és idegenek elfogadásának, elutasításának változása a klimatikus periódusok tükrében. Voltak olyan időpontok a történelemben, ahol ezek a határok összerosódtak, és a „másság” égisze alatt eggyé váltak. Ekkor az állítólagos normalitás kivetette magából az abnormalitást. A keresztényi normalitást, azaz az elfogadhatóság mércéjét a 13. századtól az inkvizítorok¹⁰⁶ rendje, a domonkosok¹⁰⁷ szabták meg. „A klíma romlásának időpontjában kritikus fázisba jutott el a zsidógyűlölet Nyugat-Európában. Az oltáriszentség ellen elkövetett vétkes és a rituális gyilkosságok vádját a Domonkos-rend szította.” (Behringer, 2017. 168.) Mielőtt általános előítéleteket plántálnék a domonkosokkal kapcsolatban, fontosnak tartom megjegyezni, hogy munkám korábbi fejezeteiben, a fogyatékosokkal kapcsolatos teológiai és filozófiai magyarázatok kifejezetten három domonkos szerzetes életművén alapulnak. Ők, Aquinói Szent Tamás, Nagy Szent Albert, azaz Albertus Magnus és Eckhart Mester, ha a fogyatékosok bűnnel való kapcsolatáról szóló általános

¹⁰⁶ Inkvizíció: a hit és az erkölcs tisztaságának védelmére létrehozott egyházi bírósági intézmény a középkorban. Inkvizítoroknak az inkvizíció klerikus bírait nevezzük. (<http://lexikon.katolikus.hu/I/inkviz%C3%ADci%C3%B3.html>)

¹⁰⁷ Szent Domonkos 1215-ben alapított prédikáló rendje / *Ordo Fratrum Praedicatorum*. Az evangélium szóbeli hirdetésére és az eretnekség felszámolására létrehozott rend jelentős szerepet játszott a középkori Európa történetében. Tagjai egyben az inkvizíció legfőbb irányítói, az eretneklejtőzés vezetői voltak, Szt. Domonkos alapján: „Ahol nincs fogadatja az áldásnak, ott csak az ütleget használ.” (Tonhaizer, 2003. 91.)

felfogást megváltoztatni nem is tudták, mégis új összefüggési keretbe helyezték és tudományosan indokolták eltérő álláspontjukat.

4.1.3.2. A lepra

Wolfgang Behringer egy rövid fejezetben kitér a problémára (Behringer, 2017. 168–170.), ahol példaként említi a pásztorok menetét, amikor a nagy éhínség alatt Észak-Franciaországból szegény és éhező emberek csoportja indult élelem reményében délnek. A menethez domonkos szerzetesek is csatlakoztak, akik prédikációikkal keresztes hadjáratához hasonló hangulatot szítottak a zsidók ellen. Azzal vádolták őket, hogy megmérgezték a kutakat, és el akarták pusztítani a keresztényeket. Ennek elemzését, majd az 1321-ben kezdődő zsidóüldözéssel kapcsolatos kérdését Malcolm Barber részletesen kifejtette 1981-ben a *History* című folyóirat hasábjain. Megállapította, hogy kezdetben csak a leprásokat okolták, de később, 1321 júniusában azt állították, hogy a leprások zsidók parancsára cselekedtek, akiket viszont a spanyolországi muszlimok vesztegettek meg, hogy Európa keresztény lakosságát megmérgezzék. (Barber, 1918. 1–17.; Kun, 2004. 183. lábjegyzet) Ezzel a középkori Európában először hozták összefüggésbe egymással a külső fenyegetés, tehát az iszlám, a kereszténytől eltérő vallásúak, a zsidók és egy halálos kimenetelű fertőző betegség, a lepra fogalmát. (Behringer, 2017. 169.) Alátámasztja ezt az Emmanuel Le Roy Ladurie által idézett mondat az 1310-es évek végén, az 1320-as évek elejének fejleményeiről: „Abban az időben, amikor a leprásokat megégették, Toulouse-ban laktam.” (Le Roy Ladurie, 1997. 205.) Megjegyzi még egy történet kapcsán, hogy a nép hisztérikusan viselkedett a leprásokkal szemben, az üldözések komoly méreteket öltöttek, és ez nem a hatalom, a felsőbb társadalmi osztályok döntésének következménye volt, hanem a népi gondolkodásban meggyökeresedett szexuális féltelmekből is adódott. (Le Roy Ladurie, 1997. 205.)¹⁰⁸

Michael Foucault (1926–1984) francia filozófus és történész *A bolondság története a klasszicizmus korában* (2004) című művét a lepra középkori történetével kezdte.

A középkor végére a lepra eltűnt a nyugati világból. Azonban a falvak szélén, a városok kapuinál hatalmas senkiföldje-szerű sávok keletkeztek, ahol a betegség már nem volt jelen, de amelyek még sokáig kietlenek és lakatlanok maradtak. Egyre több leprakórház – inkább a menhely fogalma jobban illett rájuk – létesült a kora középkortól a keresztes háborúk végéig, amelyekből a keresztény világban mintegy tizenkilencezret tartottak nyilván. Egyedül a párizsi egyházmegyében negyvenhárom intézmény működött, akkor, amikor a 12. században másfél millió lelket számláló Anglia és Skócia kétszázhusz leprakórházat tartott fenn. A németországi Lipplingen városa

¹⁰⁸ És ugyanitt a 18. számú lábjegyzet.

már korán gyógyíthatatlan betegek és bolondok¹⁰⁹ számára engedte át a leprakórházat. (Foucault, 2004. 12–14.)

A lepra hirtelen eltűnése Európából magyarázható az éghajlat megváltozásával, a keresztes hadjáratok megszűnésével és a szigorú elkülönítésekkel egyaránt. Kiürültek e létesítmények, és kiüresedtek azok a jelentéstartalmak is, melyek nem megszüntetni, pusztán a közösség egészséges tagjaitól távol tartani akarták ezt a bibliai alapokon büntetésnek vélt betegséget. Fennmaradtak azonban a képzetek és tartalmak, túlélve magát a kórt, mégis fertőzve a társadalmat tovább és fennmaradt a kirekesztés gyakorlata. A leprást kitaszították ugyan a társadalomból és az egyház tagjai közül, de léte Istenről tanúskodik, akinek egyszerre testesíti meg haragját és jóságát. Eltűnt a lepra, átíródtak és elveszítették erejüket a régi egyházi tanítások, de a struktúra, a kirekesztés gyakorlatának felszámolása máig gyermekcipőben jár. (Foucault, 2004. 14–15.)

4.1.3.3. A pestis

„VI. Kelemen pápa 1348. szeptember 26-án kelt írásában a pestist olyan betegségnek nevezte, amit Isten az emberekre küldött 'Dei iudicium'-ként. A bűnös emberi magatartás váltotta ki ezt a halálos büntetést, ezért elsődleges cél az erkölcs helyreállítása.” (Kun, 2004. 176.)

Kun Enikő 2004-es *A 'fekete halál' és kísérelése*¹¹⁰ című történeti tanulmányát összehasonlítva Behringer professzor teljesen más forrásokat használó kutatásával nem találtam ellentmondásokat.

Igazolhatóan a pestisjárvány miatti tömeghisztéria duzzasztotta nagyszabásúvá a flagelláns-mozgalmakat¹¹¹ és szította a lappangó zsidógyűlöletet, ami 1348-1349-ben érte el csúcspontját. Ismét előkerültek a 20 évvel azelőtti kűtmérgezési vádak és az emberek lelkesen álltak bosszút a zsidókon, hiszen azok nem lettek betegek, csak sokkal később kapták meg a pestist is, mert rituális szokásaik – ugyanúgy, ahogy a muszlimoknak – előírták az étel-ek, az edények, a lakókörnyezet tisztántartását, a test ápolását, és a rituális fürdő, a mikve használatát. (Kun, 2004. 183–184.)

¹⁰⁹ Foucault ezt a kifejezést használja és lábjegyzetben, Sujtó László, a könyv fordítója is indokolja ezt. (Foucault, 2004. 14.)

¹¹⁰ Szeretném észrevételezni, hogy a National Geographic, Online Kultúra rovata 2007. 10. 20. dátummal Bertus-Barcza Péter: *Az önostorozó mozgalmak* című cikkében változtatás nélkül közöl részleteket Kun Enikő tanulmányából a szerzőség megjelenítése és minden erre történő utalás nélkül. (Forrás: https://ng.24.hu/kultura/2007/10/20/az_onostorozo_mozgalmak/)

¹¹¹ *Flagellánsok*: A katolikus egyháztól független, a 13. században indult, vezeklő, önostorozó, bűnbánati mozgalom volt.

A zsidókon kívül más elkövetőkre is ráterelődött a gyanú, így koldusokat, leprásokat, sőt papokat is az inkvizíció elé állítottak. (Behringer, 2017. 169.) A pogromokra és az 1348-as nagy gyilkossági hullámra reagálva „VI. Kelemen pápa 1348. szeptember 26-án kiadott bullájában kizártnak és elképzelhetetlennek tartotta a zsidók bűnösségét. Hangsúlyozta, hogy a zsidók felelőssége a pestisfertőzésben nehezen elképzelhető, mivel ott is pusztított a pestis, ahol nem éltek zsidók. Másrészt az állítólagos »kútmérgezők« is megbetegedtek és meghaltak a járványban. A pápa megtiltotta a zsidók kirablását, a velük szembeni erőszak alkalmazását és a bírósági ítélet nélküli kivégzésüket.” (Kun, 2004. 184.) Még utána is sok mindenért okolták a zsidókat, kifosztották, üldözték, elűzték őket, de az időjárás és a betegségek már nem tartoztak ezek közé.

Alig egy évszázad telt el, még belül maradva a középkor időhatárán újabb bűnbakra, közellenségre lett szüksége az európai kultúrának. Johannes Nider, domonkos rendi szerzetes 1436 körül megjelent *Formicarius*¹¹² című teológiai műve (Nider, 2013) Európában elsőként fejtette ki a megrontás és ártás küldötteinek, azaz a boszorkányoknak mibenlétét. Majd 1486-tól a két német szintén domonkos rendi szerzetes, Jakob Sprenger és Heinrich Institoris: *Malleus Maleficarum / Boszorkányok pörölye*¹¹³ (2004) című inkvizítori kézikönyve már a boszorkányperek gyakorlati útmutatójaként szolgált. (Berzsenyi, 2020a. 145.; Dinzelbacher, 1996. 82.) Shulamith Shahar a boszorkányság rövid tárgyalásával zárja magyarul 2004-ben megjelent *A negyedik rend, nők a középkorban* című könyvét¹¹⁴.

Ennek kapcsán két fontos kérdésen is elgondolkodtam: Elsőként, hogy beemelve-e kutatásomba a boszorkányság és a fogyatékoság kapcsolatának elemzését? A második, hogy kitérjek-e részletesebben a nők korabeli történetére? Bármennyire is érdekesek és fontosak számomra e témák, nagy sajnálatomra pillanatnyilag el kellett vetnem részletesebb kutatásukat. Bár sok szempontból illeszthetőek a fogyatékoságtörténeti kutatásokkal, szerteágazó interdiszciplináris vonzatuk és a középkoron bőven túlmutató történeti ívük miatt messzire kellene kanyarodnom munkám jelenlegi vonalától. A boszorkányság, bár a késői középkor találmánya, már inkább majd az újkor világához tartozik.

¹¹² A *boszorkányok szemfényvesztései* címen jelentette meg magyarul a Gondolat Kiadói Kör 2013-ban.

¹¹³ Német nyelven, *Hexenhammer* címmel áll rendelkezésemre a teljes mű.

¹¹⁴ Erről részletesebben (Berzsenyi, 2020a. 144–145.)

4.2. Szűkebb és tágabb antropológiai terek, azaz az életkörülmények és az embervilág

Az eddigiekben bemutatam a középkor életvilágának a fogytékos személyekre befolyással bíró eszmetörténeti hátterét, majd társadalmát és az emberek viselkedési mintázatainak az eszmetörténet kapcsán igazolható ok-okozati összefüggéseit. Mindezek után szükségesnek látom bemutatni azt a környezetet, amelyben az emberi élet megvalósult. Fontos eleme ennek az éghajlat, hiszen ettől függött tápláléka, állatainak takarmánya, tehát a jóléte és egyben a jóléte is. Végigkísérhetünk egy a maihoz hasonló felmelegedést és természeti átalakulást, majd egy újabb lehűlést és az ezzel járó problémákat és veszélyeket egyaránt. Éhínség, járványok pusztították Európát, mert nem csak a környezeti változások, hanem az emberi tényezők is sokban tetézték a problémákat. Most az emberi életvilág azon részleteit próbálom feltárni, amelyek ennek mélyebb megértésében és a sérült, fogytékos személyek életére hatást, befolyást gyakorló részleteiben fellelhetők.

4.2.1. Öltözködés, táplálkozás, tisztaság

Legszűkebb, legközvetlenebb antropológiai terünk a testünk. Általános jóléte jelentősen meghatározza az embervilág, a táguló antropológiai terek minőségét és milyenségét. Úgy a lakhatás, mint a mindennapi élet, az élet változásainak és az egész életen át bejárt tér összességét.

4.2.1.1. Tisztálkodás, tisztaság

Le Roy Ladurie lakonikus rövidséggel jegyezi meg, hogy nemigen borotválkoztak, és néha mosakodtak, fürdésre pedig csak nagy ritkán kerítettek sort. Ezer veszély közepette keltek át a vizeken, gázlókon, de nem fürödtek és nem is úsztak. Oka lehetett ennek, hogy a kezdetleges fürdőket a leprások és ótvarosok számára tartották fenn, tehát rendes, egészséges ember nem járt oda. Arcukat és kezüket is csak elnagyoltan, ritkán mosták vagy törölték meg, azt is csak valami durva szövésű ruhába törölték. (*Le Roy Ladurie*, 1997. 198–200.)

Az ételek megmosása – bár nem kezelték őket vegyi anyagokkal, de trágyázni trágyáztak –, az edények és eszközök elmosogatása sem volt szokás. Hozzájárult ehhez közömbös viszonyuk a legyekkel, amik az istálló, a trágyadomb és a konyha között bármikor és bárhol megjelenhettek. Főleg a városokban, de ugyanilyen szabadon éltek a patkányok is, amelyeket nem szerettek, azonban sok mindent nem tehettek ellenük. Mentésítő jelleggel jöttek divatba az eredetileg patkányfogóként tartott ölebek is, ezzel a házaikon belül némileg tudták korlátozni a rágcsálók jelenlétét, de az utcákon, a szegények házaiban szabadon szaporodhattak. A patkányok bolháit által is terjesztett pestist így sem tudták megelőzni.

Illemhelyeik kezdetlegeseek voltak, és nem is érezték feltétlen szükségét használatának. Tisztában voltak ugyan a felhalmozódott emberi ürülék fertőzésveszélyével, azonban ezt csak az érintés, a testi kontaktus esetében vélték valósnak. A városokban és a közösségekben bár elengedhetetlenül szükséges, de a leglealacsonyított munka volt tisztításuk. Falvakban és városokban szinte mindenütt a régi, szikkasztós rendszerű kerti illemhely egyszerűsített formáival találkozhattunk, várakban a fal magasában építettek egy kiugrót, és rosszabb esetben onnét a vizesárokba pottyant bele az ürülék, jobb esetben és kéményszerű kürtön lejutva egy aknában gyűlt össze, amit évente legalább egyszer vödörrel kellett kimerni vagy kilapátolni.

Nagy valószínűség szerint *Marcellus* domonkos rendi prior¹¹⁵ írta meg 1276-ban¹¹⁶ IV. Béla király (1206–1270) lánya, *Árpádházi Szent Margit*¹¹⁷ (1242–1270) legendáját. A szerzőség meghatározásában ezt a hagyományt követem. A szintén domonkos rendi apácaként élő *Szent Margit* életének részletei is tartogattak kutatásom e fejezeteihez néhány adalékot. Bár sok minden jut és juthat még a későbbiekben is eszembe e sorokról, kicsit rendhagyóan, de úgy vélem, nincs szükség hozzáfűzött magyarázatokra. Ha e legendában leírt dolgoknak csak egy kis része igaz, már akkor is csak csodálkozhatunk, hogy Margit 28 éves koráig élt.

„... a szükségnek helyét, [...] nagy gyakorta megtisztítja vala, annyira, hogy mikoron ez alázatos szűz kijő vala a szükségszékből, az ő ruhái megfertőztetvén a nagy rútságokkal, ganéval, a szororok¹¹⁸ közül némelyek látván őtet ilyen szörnyen megfertőztetvén, elfutnak vala öelöle. [...] és nem láttatik vala ő lenni királynak leánya, de láttatik vala lenni valamely utálatos személynek.” (*Marcellus*, 1276. 6.)

¹¹⁵ Prior – Szerzetesi előjáró, házfőnök. Egy házfőnök alá több férfi és női rendház (kolostor és zárda) is tartozhat.

¹¹⁶ *Tarczai György* 1930-ban íródott *Az Árpádház szentjei* című munkájában csak egy 1276-ban megszerkesztett latin nyelvű, részletes jegyzőkönyvről beszél és *Ráskai Leára* domonkos rendi apáca fordítási vagy másolási munkájára hivatkozva a keletkezés dátumát 1510 körülre teszi. (*Tarczai*, 1930. 141., 150.)

¹¹⁷ Megjegyzendő, hogy a legendában *Marcellus* prior szentként emlegeti Margitot, holott csak 1942-ben avatták szentté, addig boldogként tartották nyilván. Az eljárást már halála után megkezdték, és ez az anyag szolgált perének alapdokumentumául.

¹¹⁸ *Soror* – latinul nővért jelent.

4.2.1.2. Élősködők

„Megfürödni pedig vagy az ő lábait megmosni bokáinak fölötté az ő szemérmességének, tiszta szüzességének miatta, ez őneki mindenestől idegen vala. Tizenennyolc esztendeig, miképpen mind a teljes konvent bizonysgot tett róla, soha az ő testét meg [nem] fürösztötte akármely nehéz kórságok után is, kiket gyakorta szenvedett vala.” (Marcellus, 1276. 5.)

„...sem az ő ruháját meg nem változtatja vala, akármely igen megnehezült is féregnek, tetűnek miatta: sem fejét meg nem mosta nagyszombatig. De maga az örök kegyelmes Úristen, az ő szerelmes jegyesét az ő ciliciumának¹¹⁹ és a férgeknek kemény gyötrelméről ezenképpen vigasztalá meg: [...], hogy Úristentől volt őneki megmutatván, hogy Szent Margit asszonynak ő férgei, tetűi az ő ruhájában láttatnak vala fordultatni mind fejérséges gyönggyé.” (Marcellus, 1276. 10.)

Általános iskolás koromban tanítóim kedvenc felszólítása a „Ne tetvészkedj!” volt. Bár valóban nem én voltam a leggyorsabb, aki összepakolt és felöltözött, most már tudom, hogy bizony nem tetvészkedtem! Mit is jelentett valójában a középkorban a tetvészkedés? *Le Roy Ladurie*, illetve az inkvizíciós jegyzőkönyv erre is részletesen kitér.

A tetvészést mindig a nő végezte, akinek nem feltétlenül kellett alacsonyabb rangúnak lennie, volt, hogy szeretetből, gondoskodásból, szíves-ségből, esetleg egyszerűen csak beszélgetés közben tették. Még csak a helyet és az időpontot sem feltétlenül határozták meg, történhetett bárhol, intim együttlét során az ágyban vagy a ház/ostal küszöbén mindenki szeme látára. De az ablakban, a tűzhelynél, a suszterpadon, az emeleti társalkodóban, kint a napon az alacsony házak tetején. Úgyes mozdulatokkal, kézzel szedték ki egymás hajából és a férfiak szakállából a tetveket. (*Le Roy Ladurie*, 198–200.)

Ez nem csak a társadalmi kapcsolatok és az információcsere okán volt fontos, hanem mert a tetvek különböző betegségeket is terjesztettek, valamint az elvakart sebek elfertőződhettek, ami a kor higiéniai szintjén súlyos betegségekhez vezetett. Ilyen volt a 108. lábjegyzetben leírt járványos vagy flekktífusz is. *Varjú Elemér* a honfoglaló magyarok hajviseletével kapcsolatban megjegyzi, hogy „A középkorban a nyugatiak – római hagyományt követve – a fő lekopasztását szabad emberhez nem illőnek, megvetésre méltónak tartották.” (Varjú, 1939)

A bolhákról és a bolhacsípés révén terjesztett pestisről már többször tettem említést. Négy évtizeddel a nagy pestisjárvány után, 1393-ban egy párizsi gazdag polgár a nálánál jóval fiatalabb feleségéhez¹²⁰ intézett intelmeiben

¹¹⁹ *Cilicium* – Vezeklőöv, amit többnyire a szerzetesek a ruhájuk alatt viselve szorosra húztak, ami állandó fájdalmat okozott.

¹²⁰ Az intelmek írója 60 éves volt, a felesége 15. Óvva majdani özvegyét, a saját halála utáni viselkedés és miheztartás legfontosabbnak gondolt pontjairól állította össze

is találunk erre vonatkozó figyelmeztetést. „És figyeljen arra, hogy a szobájukban és az ágyukban ne legyenek bolhák.” (idézi Borst, 2004. 71.)

4.2.1.3. Táplálkozás

Arno Borst az alábbiakban összefoglalt *Lebensformen im Mittelalter* (2004) című könyvének táplálkozásról szóló fejezetét sok szempontból megerősíti – bár túl a középkor időhatárán – Dr. Lakó Elemér bevezetése *Bornemisza Anna*¹²¹ 1680-ból származó szakácskönyvéhez (1983).

A szerzetesek számára egészen mást jelentett a táplálkozás, valahol mindig arról az édenkerti legendáról álmodoztak, amely szerint evés nélkül érzi magát jóllakottnak az ember. A földi világban a szervezetnek táplálékra van szüksége az életben maradáshoz és a munkabíráshoz, azonban igyekeztek féken tartani az animális ösztönöket, és mértékletességre törekedtek. Ebben a bencés szerzetesek sokkal szigorúbbak voltak, míg a ferences vidámság több vitalitást engedélyezett.

Az étkezéssel kapcsolatos erkölcsi normák hangsúlyozása leginkább az ingadozó minőségű és mennyiségű ellátottság miatt vált fontossá. Fakadt ez az egyenetlen terméshozamból, az éghajlati változásokból, a tárolási nehézségekből és kutatásom eddigi részében felsorolt egyéb okokból egyaránt. Ha az emberek – nem csak a szegényebb társadalmi rétegekben – élelemhez jutottak, akkor annyit ettek, amennyit bírtak, mert soha nem lehettek biztosak a következő étkezés lehetőségében. Lelkükben és a valóságban is valóban egyik napról a másikra éltek.

A felmelegedéssel, a művelhető területek bővülésével a megtermelhető gabona mennyisége a 13. századra már lehetővé tette a kenyér általános elterjedését és alapvető élelmiszerré válását, ami a 10. századig egyáltalán nem volt jellemző. Ugyanez igaz az egyébként gyengébb minőségű borra is. E két alapélelmiszer széleskörű elterjedéséhez hozzájárult még a malmok és prés-házak technikai fejlődése, az utak és piacok könnyebb elérhetősége, a közbiztonság javulása és a gazdaság élénkülése. Mindazonáltal még a tehetősebb házakban is a különböző főzött vagy áztatott, gabonából, zöldségből, gyümölcsből készült kásák alkották az alapvető étrendet. Élesen kimutathatóak a társadalmi egyenlőtlenségek e téren is. A hús a nemesek előjoga maradt, akiknek bőséggel voltak vágóállataik, és joguk volt a vadászathoz, míg a parasztok csak egy évben egyszer vágtak disznót. Ritkábban szárnyasokat, nyulat, mókust vagy egyéb kisállatokat ettek, de fő táplálékuk növényi élelmiszerekből és tejtermékekből állt. Fogalmuk sem volt a vitaminokról. Nyers gyümölcsöt a vallásban gyökerező elvi okok miatt nem fogyaszt-

írását. Borst külön megjegyzi, hogy mindketten tudtak írni és olvasni. (Borst, 2004. 71.)

¹²¹ *Bornemisza Anna* (1630–1688) I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem felesége volt.

tottak, főleg almát¹²² nem, mert Éva azzal vette rá a bűnre Ádámot. Össze-tevőit tekintve a középkori étrend idényhez kapcsolódóan vegyes volt, bár a növényi alapú táplálék mennyisége jóval meghaladta az állati eredetű élelmiszereket. Függetlenül attól, hogy a rendelkezésre álló élelem mennyisége több lett, minőségi változás nem következett be. Tehát aki jól akart lakni, annak sokat kellett ennie, a gazdagok sem ettek jobbat, csak sokkal többször és sokkal többet. Szívesen tesszük felelőssé az éhínségeket és a járványokat a középkori népesség egészségét illetően, azonban a szakemberek szerint az állandó egyoldalú táplálkozási szokások legalább olyan veszélyesek voltak. Nem tették ellenállóvá az emberek szervezetét a fertőzések, a betegségek ellen, nem képezték elég tartalékot a gyakori sebek gyógyulásához és a szervezet regenerálódásához, mert nem voltak vitaminokban és valós tápanyagokban gazdagok. A gyengébb vagy bizonyos tápanyagokat nehezebben felvenni képes gyermekek szervezetében könnyebben alakulhattak ki fejlődési rendellenességek, szervi problémák. Hozzájárultak ehhez a fentiekben leírt étkezéshigiéniai körülmények is.

A valóban gazdagok palotáiban sokszor hódoltak a gasztronómiai élvezeteknek, szívesen használtak keleti fűszereket, különleges szószokat és válogatott borokat. Ezeken a lakomákon jött divatba a külön ön- vagy fatányér és külön ivópohár vagy önkupa, egyébként többnyire közös tálakból szedte az ételt mindenki magának és sok helyen közös kupákból is ittak. – Még Európa királyi udvaraiban sem volt szokás étkezés előtt kezét mosni. Utána körbehordoztak egy vízzel teli tálat, amiben mindenki lemoshatta kezéről az étkezés maradványait. Ennek állaga, tartalma meglehetősen kétes lehetett, ez derül ki legalább is a Szent Margit legendából. „... a mosdóvíznek moslékát akarná kivinni a refektóriumból ...” (Marcellus, 1276. 6.)

Hűtés nélkül tárolták a húst a vágástól a feldolgozásig, amit igyekeztek rövid időn belül megtenni. Erősen fűszerezték, illatosították az ételeket, így elnyomható volt az esetlegesen nem teljesen friss hús szaga és íze egyaránt. Tavak, patakok, folyók szinte minden település környékén voltak, sok helyen igyekeztek halastavakat is létesíteni, ez rekesztéssel, duzzasztással nem okozott különösebb nehézséget. Böjti napokon és időszakban a halfogyasztás engedélyezett volt, mert nem számított húsnak. Ettek főtt rákot is. (Lakó, 1983. 5–31.; Borst, 2004. 194–197.; Marcellus, 1276. 6.)

A kolduló barátok mindennapi betevőjüket is kéregetéssel szerezték vagy adományként kapták, ezért Szent Ferenc rendi szabályzata elfogadhatónak tartotta a pazar lakomák fogásait, annak maradvékát is. Sokszor maradt meg bőségesen étel, hiszen nem ritkán negyven fogás is az asztalra kerülhetett, ilyenkor a szolganép is jóllakhatott, sőt a háztartáson kívüli koldusoknak is jutott. Mindenki megpróbált a lehető legrövidebb idő alatt a legtöbbet megenni az elé kerülő élelemből, mert az volt az övé, az volt a biztos, amit az adott pillanatban magába gyömöszölhetett. A jóllakottak pedig minden szinten kigúnyolták az éhezőket. (Borst, 2004. 196.)

¹²² A Biblia a jó és rossz tudás fájának gyümölcseről ír. (Ter 3,1–6) Létezik ugyan az *alma* szó a héberben, de fiatal nőt jelent, amit sokszor szűznek fordítanak.

A beteg vagy betegségre hajlamos, gyenge testalkatú, valamilyen sérültséggel rendelkező gyermekek és felnőttek számára ez a fajta táplálkozás kifejezetten káros lehetett. Táplálékbevitelük esetlegessége és/vagy kiegyensúlyozatlansága, az ételek egysíkúsága és azok elfogyasztásának, valamint tisztaságának körülményei számos betegséget, fertőzést okoztak, illetve súlyosbíthatták a meglévő problémákat.

Fontos megemlíteni a táplálkozás terén a böjtölés kötelezettségét, ami legitimálva a nélkülözést az erények szintjére emelte, de segítette a tartalékok jobb beosztását a család, a közösség számára. Az egyházi ünnepekhez kapcsolódó étkezési szabályok inkább a paraszti világ szokásait és lehetőségeit fedték le. Nem tartott volna ki nyárelőig a késő őszi disznóvágásból származó húsmennyiség a minden pénteki heti böjti napok, valamint a nagyböjt 40 napja nélkül, amibe az időszak vasárnapjai nem számítottak bele. Az egyház nem tette kötelezővé a böjtöt a koldusoknak, a betegnek, a gyermeket váró vagy gyermekágyas nőknek, a kisgyermeknek és az öregeknek.¹²³ (Rácz és Pásztor 2013)

4.2.1.4. Öltözködés, ruházat

Jacques Fournier (1285–1342) ciszterci rendi szerzetest először püspökké szentelték, majd 1334-től *XII. Benedek* néven az egyház 197. és egyben a harmadik avignoni pápája volt. Inkvizítorként ő vezette a *Le Roy Ladurie* által feldolgozott jegyzőkönyveket a *mantaillou*-i eretnek kathar parasztokról. Ezekből még az is kiderült, hogy ruhátlanul aludtak. Inget, rövid pantallót vagy combnadrágot hordtak, és néha előfordult, hogy tiszta fehérneműt vettek fel. Váltották is, és mosták is kevés ruhájukat, „csak azt nem tudjuk, milyen gyakorisággal” ironizált leírásában *Emmanuel Le Roy Ladurie*. (1997. 201.)

Notker Balbulus (840–912) Sankt Gallen-i bencés szerzetes 884 és 887 között írta meg *Nagy Károly* tetteiről latin nyelvű *Gesta Karoli* krónikáját. *Arno Borst* többek között rá hivatkozva elemzi a középkor öltözködési szokásait. (Borst, 2004. 198–210.)

Fő funkciójában a ruhának meg kellett védenie viselőjét a környezeti hatások ártalmaitól. Mivel a férfiak többet tartózkodtak a házon kívül, mint a nők, a hideg évszakokban ők viseltek bőrből vagy szőrös bőrből készült ruházatot. Alsó ruháikat lenvászonból varrták, a felső ingeket, tunikákat, köpenyeket sok helyen kendervászonból, ami kevésbé finomrostú, de készítettek posztót, szőttek gyapjuszövetet is, és kötöttek gyapjúfonalból. (Kozma, 2004. 24–26.) Megmaradtak az egyszerű és olcsó szürke, barna, kék színeknél. A parasztokkal ellentétben a gazdagok szívesen hordtak drága, színes

¹²³ Ezek a szabályok máig érvényesek.

selymeket, brokátokat és különböző finom prémeket, mert mint Szent Márton legendájánál is írtam, a ruházattal viselkedési mód is együtt járt, és meghatározta a személy helyét a társadalomban. Bár a ruha kifejezte a kiválasztottságot, mégsem helyettesítette az etikett szabályainak ismeretét. (Borst, 2004. 198–210.)

A parasztok, iparosok, katonák ruházata inkább funkcionális volt, míg az arisztokráciáé divatok értelmetlen és bonyolult sorát követte le a századok során, szimbolizálva a dologtalanság felsőbbrendűségét és a vagyoni helyzetüket. Az egyházi személyek viselete marginálisan megoszlott e kettő között, mert a szerzetesek egyszerű, egyforma csuhát hordtak¹²⁴ – teszik ezt ma is, megőrizve a középkori ruházat tiszteletét és hagyományát. Ugyanakkor a világi papság ruházata az arisztokrácia fényűzését követte azzal a különbséggel, hogy a viseletek nem hódoltak a változó divat szeszélyeinek. Így a hagyományok tiszteletét minden modernizáció ellenére a mai napig nyomon lehet követni ez esetben is. Tanulmányomban nincs további lehetőségem elmélyedni a szerzetesi és papi viseletek összetett jelentéstartalmának elemzésében, pusztán jelezni szeretném ennek meglétét és fontosságát. (Rácz és Pásztor, 2013.)

Annyi bizonyos, hogy az emberek akár szegények, akár gazdagok voltak, rendszeresen áztak és fáztak, koruk lehetőségeinek birtokában kiteve számos betegség, szövődmény és károsodás testet és lelket romboló hatásának. A szegények inkább több vékonyabb rétegű ruhát húztak egymásra, ebben tudtak dolgozni, mozogni. Nagyobb, nehezebb ruhadarabokat és vastag szőrméket inkább a gazdagok viseltek. (Borst, 2004. 198–210.)

4.2.2. Lakhatás

Bővítve, tágítva antropológiai terünket: a lakás, a ház a következő legfontosabb egység, amely az állandóság és a biztonság lehetőségével kínálja az állandó visszatérés, a hazaérkezés lehetőségét. A középkor ezer éve alatt jelentősen megváltoztak az emberek lakóköörülményei. Ez a parasztok félig földbe vájt kunyhóitól az aprócska parasztházakig; a városi polgárok pici alapterületű, sűrűn épített, de többemeletes házain keresztül, a lakótornyoktól a reneszánsz palotákig mindent felölel. (Tomory, 2014. 103–115.)

A lakhatási szokásokról és lehetőségekről megállapítható, hogy nem létezett a mai felfogásunk szerinti magánélet, privát szféra. A ház központi helyiségében, az *oikoszban* történt minden. Itt főztek, ettek, aludtak, éltek házasságot, születtek és haltak meg. (Nave-Herz, 2004. 47.) A születéstől a

¹²⁴ Bár Szent Margit legendájából kiderül, hogy ez is rangjuk és vezeklő gyakorlatuk szerint többféle minőségű anyagból készülhetett.

haláláig nyilvános volt az életük, szinte soha nem voltak egyedül, és az emberek közötti fizikai távolságok is sokkal kisebbek, a terek sokkalta szűkebbek voltak. *Anton Blok* így foglalja ezt össze *Kulisszák mögött* című tanulmányában: „A társadalmi élet formái és az ennek megfelelő letelepedési, valamint a lakóépületek építészeti kialakítása lehetetlenné tette az elkülönülést.” (*Blok*, 1979. 175.) Ez pontosan annyira érvényes volt a parasztok ma már nyomorúságosnak tartott viskóira, mint e kor legfényesebb palotáira.

Sem vidéken a parasztok, sem a városokban a kézművesek munkahelyiségei, műhelyei sem különültek el a lakóhelyiségektől, ahogy a munkaidő sem választódott el a pihenés idejétől. De még a főurak esetében is összefolyt a hivatali és a magánélet. (*Egen*, 2020. 78.)

Vonzónak tűnt a gondolat, hogy a magyar falu történetére alapozva mutassam be a középkori paraszti élet sajátosságait, azonban ennek annyira összetett és szerteágazó irodalma van, aminek áttekintése és feldolgozása meghaladja kutatásom kereteit és határait. Valamint nem általánosan jellemző a római kultúra nyomain és a teljes középkor fejlődési szakaszain átfogóan végighaladó Európára sem.

Le Roy Ladurie kutatása szerint a parasztcsalád házuk állandóságában s az egy fedél alatt lakó emberek közösségében és mindennapi életében testesült meg. Ezt az entitást a vidék nyelvén *ostalnak*, az inkvizíció jegyzőkönyveinek latinságával *hospiciumnak*, de többnyire csak *domusnak* nevezték. Az *ostal*, a *domus* vagy a *hospice* szavak megkülönböztethetetlen és megmagyarázhatatlan módon jelentettek egyszerre családot és házat is¹²⁵. A hús-vér család és a fából, kőből vagy vályogból épült ház egyazon fogalmat jelentett.

Egy olyan faluban, mint *Mountaillou*, ahol parasztok és pásztorok éltek, a ház fontos helyet foglalt el a társadalmi, családi és kulturális életben egyaránt. Ez a falu 1300–1310 között – tehát a nagy éhínség előtti években – mintegy 200 lakost számlált. Kinek-kinek a gazdagsága háza méretétől és kiegészítő építményeitől függött. A kutatás leírása alapján foglalom össze, hogyan is nézhetett ki egy ilyen ház, kik, hogyan és mennyien laktak benne: Lakói egy házaspár gyermekeikkel, valamint esetleg az egyedül maradt vagy öreg szülők, férjhez még nem ment lánytestvérek, meg nem nősült fivérek, esetleg oldalági rokonok és férficselédek mellett a háznép még tovább bővíthet egy vagy több szolgálóval is. Azonban ezen szolgálók némelyike egyszerűen csak a család valamely tagjának törvénytelen gyermeke volt. Hozzávetőlegesen házanként 8-12 fő lakhatott.

Valószínűleg eredetileg az épületek padlószintje néhány lépcsőfokkal a külső talajszint alatt helyezkedett el, de már nem a klasszikus földbevéajt viskókat képviselték. A *domus* középső és egyben legfontosabb helyiségeként szolgált a konyha vagy ottani nevén a *foganha*. Gerendáiról „a macskák fogaitól biztos távolságban” (*Le Roy Ladurie*, 1997. 66.) lógtak le a sonkák. Itt égett a tűz, amelyet esetenként tűzvédelmi megfontolásból gondosan lefedtek, körülötte a konyhai felszerelések: cseréplábasok, nyeles serpenyők,

¹²⁵ Ez a lakóhelyi vagy ökológiai alapegység, amelyben az ökológia leginkább a görög ház, lakhely jelentésű *oikosz* szóból származik.

főzőüstök, néha még díszes tálak is. Kicsivel mellette volt a családi hierarchiát is képviselő étkezőasztal padokkal, ahol a felnőtt férfiak és a férfi vendégek foglalhattak helyet, mert a nők, gyermekek, fiatalok és szolgálók helye a tűzhely melletti padon vagy a földön volt. Akár aludni is lehetett konyhában, ehhez azonban inkább az ezt körülvevő szobákba húzódtak vissza, ahol egyszerű deszkából ácsolt ágyaik voltak. Illetve a szülők a konyhából ajtóval nyíló pincében alutak, mert a vagyonukat képviselő értékek egy részét, mint a bor és a só itt tárolták. Nem volt üveglablak a szobákon, csak a fatáblákat húzták be éjszakára, és tartották zárva a téli hidegben. Építőanyagát tekintve a konyhát kőből rakták, és szabadterű tűzhely – fűtési lehetőség – csak itt volt, a többi helyiség könnyű szerkezettel fából, vályogból épült. Módosabb házakban a konyha fölé építettek egy *solier*nek nevezett helyiséget, ahová létrán lehetett feljutni, – talán a magyar parasztság tiszta szobájának a megfelelője lehetett.

Akiknek nem volt elég nagy a telkük, nem volt elég állatuk, és nem voltak elég tehetősek, azok bizony a téli hidegben jószágaikkal is megosztották házuk belső terét. Emberek és disznók egy helyiségben háltak, volt, aki öszvérét, szamarát, ökreit vitte be a házába, vagy odabent nevelték fel a kis bárányokat. A szegény pásztor is házából engedte ki reggelente a juhokat. Még a beteg családtagok mellé is beengedték az állatokat, kihasználva természetes testmelegüket a ház belső terének fűtésére. (*Le Roy Ladurie*, 1997. 50–71.) A döngölt padlót szalmával szórták fel az állatok alatt, és reggelente kisöpörték a házat. A pásztorok nyári szállása csak az eső elől védte őket, téli szállásuk már valamivel kényelmesebb volt főzősarokkal, külön hellyel a ruháik tárolására, sőt az alváshoz is. (*Le Roy Ladurie*, 1997. 148.)

Bár a trágya és az állatokon élősködő rovarok sem tettek jót az emberek egészségének, alapvetően sokkal kevesebb veszélyt hordoztak magukban, mint a városok zsúfolt, fertőzött, füstös levegője kiegészülve az utcákra öntött vegyes eredetű szennnyel és a mindenütt jelen lévő patkányokkal.

Ez a bizonyos falusi életvilág, ha szűkölködve is, de fel tudta vállalni a család beteg, sérült, fogyatékos tagjainak ellátását, meg tudta oldani foglalkoztatását, gondozását. Ugyanez már városi körülmények között sokkal nehezebben volt megoldható, ahol a még szűkebb lakókörnyezet és a behatárolt tevékenységek lehetősége kiegészült a fentiekben leírt egészségtelen környezettel.

Az arisztokrata családok váraiban volt hely és lehetőség a sérült és fogyatékos családtagok ápolására, gondozására, a körülmények azonban valahol a vidéki és a városi helyzet között lehettek. Kényelmi szinten hasonlított a városi házak biztonságára, de megvolt a vidék jó levegője, a lehetőségek szélesebb skálája és a nagycsaládi forma jellege.

A középkori ember számos tekintetben különbözött korunk emberétől. Az érzékszervi érzékelés sem volt annyira kifinomult, például az emberi ürülék és izzadság szaga keveredett az istállószaggal. Ez ugyanúgy érvényes volt a paraszti világban, mint a lassan kialakuló városok utcáin és házaiban, de a főúri várakban is. Úgy a közlekedéshez és munkavégzéshez, mint a minden-

napi étkezéshez szükségük volt az állatokra, amelyeket lakókörnyezetükben vagy ahhoz nagyon közel tartottak. Bár ritkán ettek húst, az élelem előállítása nem nélkülözhetette az állatok rendszeres leölését, megtisztítását, kibelezését és elkészítését. A többi tevékenységgel együtt ez is a gyermekek jelenlétében zajlott, így születésüktől hozzáedzódhattak a szagokhoz és a látványhoz egyaránt. A ma embere mindent mindenhol büdösnek érezne és koszosnak látna.

4.2.3. A környező világ

A természettel való viszonyában az erdő története mutatja meg leginkább az ember környezeti körülményeit, amely a klímaváltozás, az állatok vándorlása, a növényvilág terjeszkedése és az emberi beavatkozások hatására hosszú évezredek óta ki van téve a folyamatos átalakulásnak és változásnak. (Küster, 2001. 10.) Ezen kívül a fafelhasználás tükrözi a technikai fejlődés változását és a középkor lassú, Istentől rendelt világának felgyorsulását. Ez a váltás nem kedvezett a fogatékos személyek lehetőségeinek, akik, ha munkájukkal fenn is tudták tartani magukat, akkor is lassabban, saját módszereikkel, adott esetben a technikai változásokat nehezebben követve, ezért kevésbé jó termékekkel tudtak versenyben maradni a kereslet-kínálati piacon. Mint láttuk, falusi környezetben ez nem jelentett annyira radikális és gyors változást, azonban a városi élet kikövetelte a haladást. A fejlődés, a gyorsulás, a természettől való eltávolodás úgy fizikailag, mint anyagilag megnehezítette vagy ellehetetlenítette a sérült személyek részvételét.

Az 5-10. század közötti koraközépkori Európa szinte összefüggő erdőségei valóban mélyek és sötétek voltak. Tavasszal, lombfakadás után az aljnövényzetig csak kevés fény jutott le, annak ellenére, hogy az oklevelek bizonyossága szerint az erdők ritkítása néhol már a vaskorban elkezdődött. Azt az ősréngetet, ami annyira lenyűgözte a rómaiakat, a koraközépkorban csak itt-ott, a szélein érintették az emberi települések. Ezek az apró *kultúrszigetek* csak olyan mezőkön tudtak kialakulni, amiket nem szőttek át a fák hatalmas gyökerei. Nem a mesterséges határvonalak, hanem az erdők választották el az embereket egymástól, akik féltek a végtelen és sötét vadontól, az erdők, mocsarak, lápok világától, amelyet *terra incultana* neveztek a megművelt földekkel, a *terra culta*val szemben. E területek történeti változásainak meghatározásában a fa és az ember viszonyának vizsgálata lesz segítségünkre, mert a korabeli eszközökkel csak hihetetlenül kemény munkával lehetett a tájképet megváltoztatni. A felett középkor időszakában, 1300 körül tetőzött az a szükségleti állapot, amely a növekvő népesség, a városfejlődés, és a technikai haladás révén egyre több fát vágott ki és használt fel. A környezetbe való tervezett beavatkozás, a területfejlesztés is a felett közép-

korban jelent meg és terjedt el széles körben az európai történelemben. A vadonból azt a haszonerdőt létrehozva, amelynek megóvásáról, fenntartásáról már a 14-15. századi hanyatlás idején a közösségeknek – városoknak, püspökségeknek, nagybirtokoknak – kellett gondoskodniuk. (Behringer, 2017. 108.; Schubert, 2019. 36–38.)

A fizikai környezet is része volt az identitásnak, ami a természetközeli élet sajátosságaihoz tartozott, mert hosszú időtávlatban is megtarthatta összetett jelentéstartalmát és egy közösségen, kultúrán belül mindenki számára ugyanazt jelenthette. Az állandóságot, az embereket körülvevő világot, az ismerős tájat, növényeket, fákat, tárgyakat és egyúttal a családi tűzhely melegét. (Tomory, 2014) A virágzó középkor végének túlzott fakitermelése hozta meg az erdők fontosságának felismerését, hiszen gazdaságilag hasznosak, élőhelyet biztosítanak és megőrzik egy terület ökológiai egyensúlyát, befolyásolják a tájjellegét.

Európa szinte áthatolhatatlan koraközépkori erdőségei a felmelegedés hatására változóban voltak és csak arra vártak, hogy a legeltetés megritkítsa az aljnövényzetet és szorgos emberi kezek lakhatóvá tegyék őket. (Borst, 2004. 150.) Első pillantásra az erdő talán valóban ellenségesnek és félelmetesnek tűnik, azonban nem létezhetett nélküle az emberi élet. Évezredek óta a fa volt az elsődleges nyersanyag és energiahordozó. Fából készültek az épületek, a szerszámok, a tároló alkalmatosságok, a vízi és szárazföldi közlekedési eszközök. Fával főztek és fűtöttek. Ha bármi más anyagot szerettek volna megmunkálni, ahhoz is fára volt szükségük, mert fa fűtötte a fémolvasztó kemencéket, a kovácsok műhelyeit, a fazekasok fával égették ki az agyagtárgyakat, de fatüzelésű kemencékben olvasztották az üveget is. (Küstler, 2001. 16.; Schubert, 2019. 38.)

Azonban nem csak a faanyag miatt volt szükség erdőkre, a lakosság élelmezésében is nagy szerepet játszottak, mégsem a vadászat tette az erdőt nélkülözhetetlenné a túléléshez, ez csak az nemesség szórakozása volt, hanem az állattartás. Évszázadokon át a makkoltatás jelentette a sertésitenyésztés alapját, azaz kihajtották a disznót az erdőre és mikor beköszöntött a tél levágták, hogy legyen mit enniük. De nem csak a sertéseket hajtották ki, hanem az istállózó állattenyésztés megjelenése előtt az összes háziállatot: juhokat, kecskéket, szarvasmarhát egyaránt. (Küstler, 2017. 15.; 2001. 16.)

Az erdők jelenléte és a termés minősége szoros összefüggésben állt. Részen azért, mert az erdők ökoszisztémája a környező szántó- és termőföldeket is ellátta szervesanyaggal és lokális klímabefolyásoló és szélvédő szerepük csökkentette a talajeróziót. Emellett az erdő adta élelmiszerforrások fontos védőhálót biztosíthattak rossz termés esetén, itt gyűjtötték a gyógynövényeket és azokat a bogyókat, amelyekkel kiegészítették egyoldalú és szegényes táplálkozásukat.

A sóban tárolás szintén az ókor óta a hús tartósításának egyik alapvető lehetősége. Ehhez háztartásonként legalább egy fadézsányi (minimum 100 kg) sóra volt szükség. Az ember létfenntartásához elengedhetetlenül szükséges a só, ami a természetben sokféle formában megtalálható, de két

legalapvetőbb formája a vízben oldott só és a kősó. Az előbbi lepárlással, az utóbbit bányászással nyerték ki. A közép-európai erdők nélkül nem lett volna lehetséges a nagy mennyiségű és életfontosságú só előállítása a késő középkorban. Az ekkoriban gyakran több mint 200 m²-es vastag vaskádák megmelegítésének hatalmas energiaigénye volt. Csak a 16. század végén jelentek meg az olyan típusú sólepárló művek, amelyek enyhítették a tüzelőanyag iránti igényt. (Schubert, 2019. 58.)

Még a méhészet sem létezhetett az erdő odvas fái nélkül, amiből koratavasszal kivették a méhviasztömböket, hogy templomi gyertyákat készítsenek belőlük. Mert ezekhez nem illett a szokásos bűzös faggyúgyertyákat vagy fenyőforgácsokat használni. Sokáig a méz volt az egyetlen édesítőszer, de a koraközépkorban, az európai szőlőművelés elterjedése előtt a méz volt a mézbor alapanyaga is.

Lehetetlen lenne felsorolni az erdőhasználat összes korabeli formáját: szükség esetén az erdőből hordtak lombtrágyát a földekre, de fenyőgyantából nyerték a középkor univerzális szigetelőanyagát és ragasztóját a kátrányt. Szállításához, rögzítéshez hántolt kéregből vertek kötelet. A skriptóriumok másoló szerzetesei tudták, hogy tintát nem csak koromból lehetett keverni, hanem a tölgyfa kétféle gubacsából is. Később a szénégetők és mészégetők is az erdőben dolgoztak és meghatározott fákat használtak nélkülözhetetlen munkájukhoz.

Ahol az erdőhasználat ilyen sokféle és összetett volt, ott felmerül a kérdés, hogy mi is az erdő valójában. Az akkori ember számára a 12. század előtt egyáltalán nem létezett önálló erdő, mint tapasztalható tájképződmény. Volt a belátható világ: rétek, emberlakta területek, folyók, meg volt a terra inculta, ahol egy kitartó mókus akár a Fekete-tengertől az Atlanti óceánig vándorolhatott volna anélkül, hogy le kelljen jönnie a fák koronaszintjéről a földre. (Schubert, 2019. 41–42.) Ernst Schubert úgy fogalmaz *Mindennapok a középkorban* című könyvében, hogy „a koraközépkor embere nem láthatta a fától az erdőt”. (Schubert, 2019. 41.)

Még visszatérnék néhány gondolat erejéig a katedrálisok korához, és az ezzel elinduló ipari fejlődéshez. Nagyságrendileg a 13. század elejéig az erdőirtások révén szinte korlátlan mennyiségben állt rendelkezésre faanyag. A templomok állványzatának és tetőszerkezetének megépítéséhez is vastag fatörzsek tömegére volt szükség, ezeket az erős tölgy- vagy fenyőtörzseket gyakran messziről szállították. A tetőt is többnyire fazsindely borította, de ahol tűzveszély miatt áttértek a cserépfedésre, ott az agyag kiégetéséhez használtak el legalább ugyanannyi fát. Nagy mennyiségű értékes és hasznos faanyagot építettek be, mert a burkolatok, belsőépítészeti elemek és bútorszatok továbbra is sok fát emésztettek fel. Jelentős mennyiségű eltérő faanyagokra és szintén folyamatos ellátásra volt szükség az építkezésekhez szükséges szállító alkalmatosságokhoz, emelő gépekhez, a mesteremberek munkájához használt szerszámaihoz, és mindennapi életéhez egyaránt. Egy katedrális építéséhez bizony különböző faanyag típusokra és hatalmas erdőkre volt szükség. Sokban könnyítette a szállítást, ha a város egy folyó közelében

helyezkedett el. Az Alpokból Velencéig és a Fekete Erdőből Hollandiáig úszatták a rönköket a speciális építkezésekhez és a hajóépítéshez. A rönkúsztatás is külön szakma volt. Bár a szálfák szállítási módját már régóta alkalmazta az emberiség, azonban először csak a fejlett középkor keresleti és kínálati lehetőségei teremtették meg ennek ipari méreteit. (Küster, 2017. 16.) A későközépkorban kiváló és jól dokumentált példa erre a müncheni főszékesegyház, a *Frauenkirche*, amelynek építéséhez 1468–1488 között körülbelül 20 000 válogatott fatörzset használtak fel, azaz 20 éven keresztül átlagosan évente 1000 darabot kellett leúsztatni az Isar folyón. (Schubert, 2019. 54.)

Két dolgot kell itt figyelembe vennünk: az egyik a faanyag mennyisége és típusa, a másik a megmunkálás minősége és célszerűsége, azaz az anyagtakarékosság.

Nagyon sokáig szinte korlátlanul állt rendelkezésre a fa és az emberi munkaerő. Ám ahogy a városfejlődéssel egyenes arányban fogyni kezdett a fa, úgy társított lassan értéket a polgári öntudatra ébredés az emberi munkához is. (Weber, 1995. 79. és 116.) Az időbeni egybeesést természetesen nem a fa, hanem a polgárság megerősödése és gondolkodásmódjának, kultúrájának változása okozta. Erről még részletesen lesz szó a későbbiekben.

Csak a 14. században jelentek meg a fűrészmalomok, mindaddig a faanyagot – a deszkákat is – baltával, bárdal faragták és simították el. Bár már a bronzkorban feltalálták, és a rómaiak vasból készült fűrészlappal ellátott keretes szerszámként használták a fűrész, mégis a balta, illetve a bárd maradt a középkori erdőművelés és ácsmesterség alapvető szerszáma. A fűrészmalom már a fejlett középkori kovácsipar újítása és forradalmi találmánya volt. Megjelent a pontosság, a gyorsaság és ezzel együtt az óriási kereslet az előre méretre igazított munkafa iránt. Mindemellett a fűrészmalom sokkal kisebb anyagvesztéssel dolgozott, ami már egyfajta utat mutatott a hatékonyabb és anyagtakarékosabb feldolgozás irányába. (Schubert, 2019. 55–56.) Bár minden téren növelte a termelékenységet, gyorsabbá, pontosabbá tette a munkát, a vasszerszámok elterjedése mégis jelentősen pusztította az erdőt.

A vasérc feldolgozásában már a 13. század közepén jelentős javulás következett be, amikor a nyitott kemencéket zárt kovácsművekkel váltották fel. A fa iránti igény hatalmas volt: 1 tonna nyersvas előállításához 4 tonna ércre és kb. 8 tonna faszénre (azaz kb. 30 tonna / 100m³ fára) volt szükség. Szénégetők boksáival voltak tele az erdők, azonban 40 nap alatt egyetlen faszénégető telep 1 kilométeres körzetben irtotta ki a fákat. Ezek a boksák 8–12 napig égtek és 80–250m³ faszénre tudtak előállítani velük rakásonként. (Schubert, 2019. 59.)

Szoros összefüggésben az erdővel, a 13. századtól kezdve megállíthatatlanul fejlődő és egyre szélesebb körben terjedő technika és ipar 100–150 éven belül – ugyan változó felelősségtudattal –, de már egyre sürgetőbb környezetvédelmi kihívások elé állította a késő középkori Európa jelentős részét.

A faanyag hiányától való félelem hatására számos városban faültetésre kötelezték a lakókat, majd egész erdők telepítését is megkezdték. Ennek első híres iskolapéldája a Németországban 1368-ban fenyőerdőt telepítő nürnbergi *Peter Stromer* volt. Nürnberget szinte minden szakirodalom megemlíti, mert a városi tanács már idejekorán észlelte az erdőgazdálkodás fontosságát és példa értékű intézkedéseket foganatosított. A város kapui előtti birodalmi erdőket az 1294-es erdőgazdálkodási rendeletével következetesen védte a kizsákmányolástól. (Küster, 2017. 16.; Schubert, 2019. 60.) Ennek kapcsán *Erdőgazdálkodás a középkorban* című tanulmányában Szabó Péter megjegyzi, hogy a lombhullató fák jelentős része a kivágott tönkről sokszori kivágás után is újra kihajt, míg a tűlevelűek esetében ez az önmegújító képesség nem létezik. (Szabó, 2006. 85–86.) Ő is és *Hansjörg Küster* is részletesen magyarázza a különböző erdőtípusokat és azok használatát a középkorban. Ilyenek az alacsony erdők, amik látványukban alig különböznek a cserjéstől. Ezekből vitték néhány éves időközökben a tűzifát és az olvasztáshoz, égetéshez használatos faanyagot. A közepes vagy közönséges erdőkben néhány törzset, főleg a tölgyeket hagyták magasra nőni és lombkoronájukat eltérőbélyesedni. Ezek életükben a makkoltatást, kivágva pedig építési anyagként szolgálták a közösséget, míg a közönséges erdő többi fája továbbra is a tűzifa igényt elégítette ki. A legértékesebb a vadászatra alkalmas erdő volt, kevés aljnövényzettel és magas törzsű fákkal. (Szabó, 2006. 100.; Küster, 2017. 15–16.)

A késő középkorban a szegény ember már inkább a tűzifáért aggódott, mint a napi kenyérért.

Számos kézműves szakma, mint a kovácsok, sörfőzők, pékek, gyertyaöntők stb. számára létfontosságú volt a rendszeres tűzifa- vagy faszénellátás. Egy átlagos háztartás 4–6 m³ tűzifát használt el évente úgy, hogy még az arisztokrácia világában is csak néhány helyiséget fűtöttek télen. De minden főzéshez ezt használták. Ha nem is beszélhetünk kiemelkedő higiéniai körülményekről, azért néha a mosáshoz, mosakodáshoz is így melegítettek vizet.

A tűzifaigényt a 15. század óta nagyon sok helyen korlátozták, igyekezve a hasznos faanyagot a lehető legjobban megkímélni. Például erre a célra csak, a szél- és hóviharok által kidőlt fákat, bozótot, felesleges sarjhajtásokat és rőzsét, azaz a száraz, lehullott ágakat volt szabad felhasználni. Ez utóbbit többnyire a gyermekek és a szegények – és az ebbe a társadalmi csoportba tartozó fogyatékos személyek – gyűjtötték, ami nehéz és fárasztó munka volt, mert az erdők messze voltak a városoktól. Ha ránézünk a korabeli képekre, térképekre, akkor a látkép horizontján jelennek csak meg az erdők, vagy fával jelzett területek. (Schubert, 2019. 56.)

Kétség sem fér hozzá, hogy a középkor technikai fejlődése egyértelműen az erdők és a fák kárára történt. Ebben a folyamatban az erdő- és vízgazdálkodás közötti összefüggést is idejekorán felismerték. A fás területek ritkulása, a különböző típusú erdők kiirtása megváltoztatta többek között a talaj vízháztartását, a talajvíz szintjét, a folyók árterét, a hordalékot, és gyorsí-

totta a talajeróziót. Így jelentős hatást gyakorolt a távolabbi mezőgazdasági területek termelésére, azaz az élelmiszerellátásra is. (Schubert, 2019. 59.) Talán nem áll messze az igazságtól, hogy az urbanizáció invazív módon változtatta meg a középkor teljes életvilágát és ökológiáját még akkor is, ha a lakosság jelentős hányada megmaradt a vidéki, földművelő életformánál.

Egy középkori város léte, építése és fenntartása, valamint az ipari és kézműves termelés biztosítása alapvetően a fa, azaz az erdő függvényében zajlott. Az erdőből származó erőforrások nemcsak az építkezéseket, helyreállításokat, bővítéseket és a termékek közvetlen vagy közvetett előállítását tették lehetővé, hanem az élet számos más területén is alapvető szükségleteket elégítettek ki. Ugyanúgy fontosak voltak a levegő tisztításában, mint a szelek és viharok erejének mérséklésében vagy a fentiekben leírt bármely más hatásuk miatt az embervilág számára. Az erdő és a városi fejlődés közötti összefüggés rámutat arra, hogy az urbanizáció és a gazdasági növekedés nem történhetett volna meg az erdők és azok fenntartható használatának figyelembevétele nélkül. (Schubert, 2019. 55.) Bár a barnaszenet a 13. században már ismerték, de valójában a kőszén újkori kitermelése előtt nagyon sokáig a fa volt az egyetlen energiahordozó. (Küster, 2001. 16.)

Így a fa évezredek óta az emberiség legfontosabb – vagy tán egyedüli – alapanyaga, erőforrása és tulajdonképpen éltető eleme volt. Ezt a fát az erdő adta. Az erdő pedig, főleg az akkori átlagéletkorhoz viszonyítva egy lassú életciklusú, összetett, pontosan soha többé nem reprodukálható ökológiai rendszer, helyreállása minden nagyobb beavatkozás után hosszadalmas folyamat.

4.3. Az idő

Az idő ókori és a kereszténység későbbi filozófiai gondolkodását is meghatározó értelmezéséről már írtam. Első tanulmányom 2015-ben *Isteni idővilágok* címmel jelent meg Németh András professzor úr születésnapjára kötetenek zárszavaként. (Berzsenyi és Szécsi, 2015. 380–387.) Ennek egy bővített és átdolgozott változata a doktori disszertációmban is olvasható.¹²⁶ Most ezt a résztémát szeretném kutatásom folytatásával tovább vinni és kibővíteni a középkor időfogalmának jelentős átalakulása felé, amely jelen életvilágunkra is meghatározó maradt.

¹²⁶ Erről részletesen (Berzsenyi, 2020a. 43–44.)

A középkori időértelmezés rugalmassága lehetővé tette, hogy a társadalom többsége saját belátása szerint alakítsa napjait. Nagy valószínűséggel így a fogyatékos személyek is sokáig hozzájárulhattak a közös munkafolyamatokhoz, hiszen egyéni képességeiknek és időbeosztásuknak megfelelően dolgozhattak. Munkájukat lakókörnyezetükben vagy ahhoz nagyon közel végezték, ezért nem okozott számukra nehézséget a helyváltoztatás, a környezeti körülmények változásának nehézsége és az idegen személyek jelenléte. Tehát a mozgásszervi sérültség nem okozott túlzott idővesztést, látás- vagy hallássérüléssel nem jelentett veszélyt a helyismeret hiánya, bármilyen testi vagy értelmi fogyatékoság esetén nem fenyegetett a kigúnyolás, a testi bántalmazás, esetleg a meglopás, kirablás veszélye. Mindenki azt a feladatot végezte és úgy, ahogyan arra képes volt. Körülményeik igen, de munkafeladataik nem állították nagy kihívások elé az emberek többségét. *Christina Lee* (2013) tanulmánya szerint nehéz életfeltételeik ellenére általában megvolt az akarat, és megtalálták a lehetőségét is az érintettek megsegítésének. Ugyanakkor egyáltalán nem lehetünk benne biztosak, hogy a feltárt csontmaradványok révén rekonstruálható sérültségek valóban megélt fogyatékoságot jelentettek az érintett személyek számára. Nagy valószínűséggel a közösség hatékonyság szerint felosztott feladataiban akadályoztatásuk ellenére is ki tudták venni részüket, mert az iparosodás előtti társadalmakban számos tevékenységnek nem volt feltétele a test teljes épsége. Ebben a kontextusban a betegség, a sérültség és a fogyatékoság csupán az egyén életére vonatkozóan játszhatott szerepet. (*Lee*, 2013. 293–297.)

4.3.1. A kora középkori időfelosztás

Az 5-6. század folyamán a városkultúrával együtt többnyire megsemmisültek vagy eltűntek azok a bonyolult időmérő szerkezetek, amelyek a Római Birodalom polgári-katonai világából származtak. Az időnek, mint a napi élet beosztási egységének, nem volt jelentősége. A nap napkeltétől napnyugtáig tartott, és a hosszú téli éjszakákat is két részre osztották, az első és a második álm idejére. (*Le Roy Ladurie*, 1997. 400.)

A kora középkori Európa szegény volt, nehezen küzdött meg az elemekkel, az ókor virágzó emlékét befedték az erdők és a létért folyó küzdelem. (*Behringer*, 2017. 94–96.) A Szentírás és a zsidóság hagyományait követve (Dán 6,11; Zsolt 55,18; ApCsel 2,15; 3,1; 10,3., 9., 30; 16, 25) a papság, a szerzetesek és apácák, azaz a klérus számára volt kötelező a napi imádságok idejének pontos betartása. Ők alkalmaztak különböző típusú órákat: napórát, ami nem mutatta az időt sem éjszaka, sem borult időben; vízórát, ami a hideg és hosszú téli hónapokban rendre befagyott; a gyertyák tartóit pedig hiába rovátkázták be nagy gondossággal, vagy gyorsabban, vagy lassabban égtek le. Mai foglalkozásunk szerint pontosak a legritkább esetben lehettek, a

homokórát pedig csak az újkorban találták fel. Így a legszükségesebb és legpontosabb időmérés is relatívnak számított. (Csukovits, 2016. 21.)

Először csak az úgynevezett kánoni idő létezett, ezek voltak a *hórák*, azaz kánoni órák, az imádság órái. Az örökül maradt antik időbeosztás szerint a nappali és éjszakai időszakot egyaránt 12-12 kánoni órára osztották fel, ezeknek az óráknak a hossza az évszakok szerinti természetes ütemben változott. „Egységes időmérésről ilyen körülmények közt nem is lehetett szó.” (Csukovits, 2016. 21.) A kánoni, azaz imaidő a szerzetesi közösségek és a klérus számára máig mind az Egyházi Törvénykönyv, mind a Katolikus Egyház Katekizmusa alapján kötelezően szabályozott. Így a kolostorok és templomok harangjai ezeket az időpontokat jelezték. A reggeli ima, a *Prima* 5 órakor kezdődött, utána 6-kor volt *Laudes*¹²⁷, és ehhez igazították a többi, általában 3 óránként esedékes napközi imádságokat. A *Tertia* 9-kor, a *Sexta* 12-kor és a *Nona* 14–15 órakor, ezek voltak a kis órák, mert ilyenkor más tevékenységeket is végeztek a szerzetesi közösségekben, miközben megálltak imádkozni. A *Vespera*, vagy magyarul vecsernye már a hosszú, vacsora előtti esti ima, amit többnyire 17–18 órakor mondtak. A *Completorium* 20–21 óra körül a nap zárásaként elmondott hálaadó ima, utána nyugovóra tértek, és még éjszaka egyszer, 2 óra tájban felkeltek¹²⁸ imádkozni, ez volt a *Matutinum*.

A hét imádság evangéliumi parancsolat is, és egyben megőrzi a teremtés hét napjának, a teljes egész számmisztikájának lényegét. (Rácz és Pásztor 2013.; Tarczai, 1930. 140.)

A munkaidő egy földművelésből élő világ rendjéhez és ritmusához alakult, ahol a precizitás mértéke más jellegű volt, a sietség nem vezetett eredményre, valamint a termelékenység sem játszott különösebb szerepet. A munkaidő mértékegysége a nap volt, napkeltétől napnyugtáig tartott az évszakok változó rendje szerint. Megtermelték, amire szükségük volt, imádkoztak, hogy az időjárás segítségükre legyen, de nem volt cél a felesleg felhalmozása, hiszen nem is tudták volna megfelelően elraktározni, tárolni, a kártevőktől és illetéktelenektől megvédeni.

4.3.2. Változások a virágzó középkorban

A kialakuló kézműipar, a városi munka már nem tudott és nem is akart a *hórák* szerint élni. Nem tudták letenni a szerszámaikat, megszakítani egy munkafolyamatot az imádság érdekében. Fontos volt a határidő, itt már értelme lett az igyekezetnek, és megoldható volt az árukészlet tárolása.

¹²⁷ A *Laudes*/reggeli dicséretet nem tartozott a *hórák*hoz, de sok esetben összevonták a *Primával*.

¹²⁸ Az első álmot után, a második álmot ideje előtt.

Bármilyen erősen kötődött a középkori ember az egyházhoz és szabályaihoz, mégis szükségessé vált a laikusok számára egy ettől elkülönülő, polgári idő. Többféle megoldással próbálkoztak, *Jacques Le Goff* kitér az imaidők elcsúsztatására is: A városi építkezéseken már szintén lehetetlen volt tartani a órák szerinti leállást, gyakorlati okokból elcsúsztatták őket, és kialakulhatott a kétszer fél napos munkarend. A városi harangok ennek megfelelően reggel, délben, kb. egy órával dél után és kora este szólaltak meg. Jelezve a munka kezdetét, az ebédszünet elejét és végét, valamint a munkaidő befejeztét. (*Le Goff*, 1987. 29–30.; *Le Roy Ladurie*, 1997. 399–401.)

A 13. század végén már maguk a munkások kérték a munkanap meghosszabbítását, valószínűleg még volt idejük és energiájuk többet dolgozni, amelyért értelemszerűen több bért is vártak el. Az elpazarolt időt már Máté Evangéliumának (Mt. 25,14–30) alapján a bibliai eltékozolt talentumokkal magyarázták, a társadalmi tanítások is változóban voltak.

A hatékonyság szükségessége váltotta volna ki a 14. század válságát?

Át kellett állnia Európának az agrárvilág egyházi értelmezéséről és irányításáról az iparosodás, a városiasodás felé vezető útra. (*Le Goff*, 1987. 31.) Míg 1050 körül 46 millió ember élhetett Európában, addig a kedvező éghajlati változások és a technikai fejlődés eredményezte demográfiai robbanás 1300 tájára már 73 milliós lélekszámmal büszkélkedhetett.

„A megnövekedett embertömegeknek élelemre, ruházatra, lakhelyre és szellemi támogatásra volt szüksége, amit falusi szinten már nem lehetett biztosítani.” (*Behringer*, 2017. 109.)

4.3.2.1. Mechanikus ütőórák

Végül az idő kérdését is a technikai fejlődés oldotta meg. Ahogy nem tudjuk pontosan a kerék feltalálásának időpontját és a feltalálójának személyét, úgy az első mechanikus óra megalkotóját sem ismerjük. E találmány szerint gátszerkezet fékezte az órát hajtó kerekes szerkezetet, szabályozva ezzel lassú, egyenletes járását. Energiáját egy felhúzható súlyból nyerte. Eddigi ismereteink szerint 1307-ben az itáliai Orvieto városában építették és állították üzembe az első kerekes órát, majd nagyon rövid idő alatt státusszimbólummá vált. „A nyilvános ütőórák Itáliából terjedtek el a nagyvárosokba és Európa fejedelmi udvaraiba.” (*Csukovits*, 2016. 23.) Alig kétszáz év leforgása alatt, a 16. század hajnalán Európában már mintegy 800 mechanikus, kerekes szerkezetű ütőórát tartottak számon, ezek túlnyomó többsége toronyóra volt. (*Csukovits*, 2016. 23.; *Le Goff*, 1987. 35.)

Mindenki leolvashatta az időt, ellenőrizhette a harangok jelzéseit. Már nem volt kiváltság többé rendelkezni az emberek életideje, munkaideje felett. ... Belecsempészve némi ironiát a történetbe, azt azért tudnunk kell, hogy természetesen ezek az órák még nem a világhálón keresztül voltak összehangolva. Képzeljük el, ahogy minden ilyen időmérő eszközzel rendelkező

városnak megvolt a saját, igazi helyi ideje, valamint előfordult például, hogy egy nagyobb városon belül is a különböző tornyok órái némi eltéréssel ütötték el a deket, amiből természetesen további konfliktusok keletkeztek. (Le Goff, 1987. 36.)

Egyetlen történeti diszciplína sem képes önmagában magyarázni a középkorból az újkorba való átmenetet, ez egy összetett, sok szempontú folyamat volt, melynek része a nap 24 óráját pontosan mérő kerek óraszerkezet feltalálása és az ezzel járó függetlenedés a kánoni időtől. (Török, 2014. 37.) Ritmust váltott az egyház képviselte állandóság, átadva helyét azon változásoknak, amelyeket már a gazdasági elvárások hívtak életre. A pontosság, az idő betartása erénnyé vált, az időpazarlás bűnné. Míg a kánoni idő lassú és állandó világában az idő volt az emberért, addig a változások megfordították a fontossági sorrendet és az embert rendelték az idő fogságába.

4.4. A munka és a hivatás

Munkának minősül minden olyan tevékenység, amit az embernek külső vagy belső kényszer hatására kell elvégeznie. Akár gondoskodva önmagáról, a reábizottakról, vagy megfelelni olyan külső erőknek, melyek ellentmondást nem tűrő módon hatnak rá. Nem csak a fizikai tevékenység számít munkának, hanem mindennemű szellemi fáradozás is. (Giesswein, 1929. 128–130.)

Az ókori társadalmak jelentős részében tisztelete volt a munkának, egyértelműen a görög-római kultúra hagyatéka a munka értékének és a munka elvégzőjének teljes degradációja. A rabszolgatartó társadalomnak az a szintje, ahol dolgozni a legalantasabb tevékenységnek számított. „A görögben a munka, fáradság, szegénység, gyötrelmek fogalmakat egyszármazású szókkal fejezték ki [...], a latinban labor megerőltetést, munkát, gyötrelmet és fájdalmat jelent; és e magyar szó: munka melyet a szlávból vettünk kölcsön, úgy az ószláv, mint a modern szláv nyelvekben [...] kint, fájdalmat jelent.” (Giesswein, 1929. 130.)

4.4.1. A munka

4.4.1.1. A munka teológiai értelmezése

Az ábrahámi vallások tanítása szerint Isten csupán szavai erejével a semmi-
ből teremtette meg ezt a világot, azaz önmaga volt a Mozdulatlan Mozdató.
Fontos ez a tevékenység nélküli tett és a kimondott szó hatalma, ennek je-
lentőségéről már a rendi társadalom felépítését tárgyaló fejezetben tettem
említést.

Ahogy János Evangéliuma is így kezdődik: *„Kezdetben volt az Ige, és az
Ige Istennél volt, és az Ige Isten volt.”* (Jn 1,1) Az „Ige”¹²⁹ nagy kezdőbetűvel
a magyar teológiai nyelvhasználatban Isten szavát jelenti. Azaz a teremtés
előtt, amikor még nem volt semmi, akkor először csak az Isten által kimon-
dott szó volt (Ter 1,1–3)¹³⁰, mely az ő kizárólagos gondolata és akarata volt.
Mivel a kimondott szó annak kigondolóját és kimondóját is jelenti egyben,
így Isten és az ő szava egy és oszthatatlan egységet képvisel.

Az Ószövetség már magára a teremtésre is olyan óhéber szavakat hasz-
nált, amellyel egyébként az ember alkotó tevékenységét is jelölte, például
Isten alapot készít a mindenségnek, megszilárdítja, fölépíti, megalkotja,
megformálja, létbe szólítja a világot. Azonban megjelent olyan kifejezés is,
amely csak az isteni teremtés szó- és akaratbéli aktusát jelentette, és sem-
milyen emberi tevékenységre nem használható, ez a teremteni/*bara* ige.
(Rácz és Pásztor, 2013.)

Amikor Isten megalkotta ezt a világot és az embert, akkor feladatot adott
neki: *„Isten újra szólt: »Teremtsünk embert képmásunkra, magunkhoz hason-
lóvá. Ők uralkodjanak a tenger halai, az ég madarai, a háziállatok, a mezei
vadak és az összes csúszómászó fölött, amely a földön mozog.« [...] Isten meg-
áldotta őket, Isten szólt hozzájuk: »Legyetek termékenyek, szaporodjatok, tölt-
sétek be a földet és vonjátok uralmatok alá. Uralkodjatok a tenger halai, az
ég madarai és minden állat fölött, amely a földön mozog.« Azután ezt mondta
Isten: »Nézzétek, nektek adok minden növényt az egész földön, amely magot
terem és minden fát, amely magot rejtő gyümölcsöt érlel, hogy táplálékokot
legyen. A mező vadjainak, az ég madarainak s mindennek, ami a földön mo-
zog és lélegzik, minden zöld növényt táplálékul adok.« Úgy is történt.”* (Ter
1,26–30)

¹²⁹ Az evangélium eredetileg ógörög nyelven íródott, ebben a „logosz = λόγος”, latin
fordításban a „verbum” kifejezés szerepel. (pl. verbális = szóbeli) Mai nyelvhasz-
nálatban a logoszt tannak fordítjuk.

¹³⁰ *„Kezdetkor teremtette Isten az eget és a földet. A föld puszta volt és üres, sötétség
borította a mélységeket, és Isten lelke lebegett a vizek fölött. Isten szólt: »Legyen
...»* (Ter 1,1–3)

„Az Úristen vette az embert és Éden kertjébe helyezte, hogy művelje és őrizze.” (Ter 2,15)

Fogalomtörténeti szempontokat is figyelme véve, megpróbálva létrehozni a fogalmi tisztázásokat, meg kell határozni a munka és a hivatás definícióit. Érdeemes a munka fogalmával kezdeni, mert ez a régebbi és az általánosabb kifejezés, valamint e nélkül a hivatás fogalmának sincs igazán értelme.

A munka a Biblia szerint az ember feladata ezen a világon. Nem lealacsonyító, mint az ókori görögök felfogásában, hanem Istentől rendelt feladat (Ter 1,28). Az ószövetségi ember az édenkerti állapotot sem munka nélkül képzelte el (Ter 2,15). Még az írástudóknak¹³¹ is ki kellett tanulniuk egy kézműves mesterséget. Ez a kötelezettség értékes módon küszöbölte ki a tanult társadalmi réteg és a dolgozó néprétegek közötti feszültségek lehetőségét. (Hauck, 1993. 588.) Munkafeladatát teljesítve az ember függ Istentől, mert nélküle minden fáradozás hiábavaló. Mivel Isten megáldja az ember munkáját, ezért megilleti az első termés és a tized állatból, gabonából egyaránt. A társadalmi igazságosság és a mózesi törvények értelmében a kapott áldás mértékéhez mérten önkéntes ajándékot kell az embernek felajánlania Istennek. Az ember feladata, hogy élete során, folyamatos tevékenysége által vigye tovább Isten teremő művét.

Az Újszövetség szerint Jézus nem tanított külön a munkáról, de mivel majdnem egész életét ácsként, majd tanítóként töltötte, ezzel minden emberi munkát megszentelt, és egyértelműen igazolta a munkának azt az emelkedett értelmezését, amelyet az Ószövetség nyújt. A munka keresztény értelmezésére csak Pál apostolnak a kolosszei és az efezusi hívekhez írott leveleiben találunk utalásokat¹³²: az Isten szolgálata, nem az embereké. Az ilyen értelemben végzett munka kedves az Isten előtt, tettei elkísérik az embert, aki egyszer majd elnyeri jutalmát az örök életben. (Haag, 1989. 1293–1294.) Egyszerűen az élet részeként fogták fel a munkát, amely elengedhetetlen természetű alapja a hívő ember életének. Erkölcileg nem társítottak hozzá értéket, ahogyan az étkezéshez vagy az alváshoz sem. Nem tekintették még erkölcsi értéknek, és nem számították etikai tényezőnek. (Hauck, 1993. 588.; Weber, 1995. 79. és 116.)

4.4.1.2. A munka társadalmi megbecsülése, értéke

„Ahogy a munka értéke növekedni kezdett, úgy csökkent a koldusok iránti elfogadás.” (Meier, 2005. 39.)

Szükséges tehát a munka és ember kapcsolatának kortörténeti elemzése, a társadalmi hasznosság elve szerint vizsgálva a részvétel lehőségeit, mivel

¹³¹ Az ókori zsidóság értelmiségi rétege.

¹³² Kol 3,22–4,1; Ef 6,5–9

csak ennek jellemzőit megismerve határozhatók meg a kirekesztés és elfogadás lehetséges útjai.

A középkor 5–15. századig tartó történetének fontos és sorsfordító pontját rögzíti Frank Meier középkortörténész fenti mondata. Akkor most hogyan is vélekedünk történetünk eme ezer esztendejéről? Már könyvének címe is provokatív: *Csalók, utcalányok, patkányfogók*¹³³ – *kirekesztettek a középkorban*, az idézet pedig a *Koldusok, gazfickók, naplopók* címet viselő fejezetben olvasható. (Meier, 2005. 18–41.)

Csak valamikor a 13. században kezdett kialakulni az a kép, amely elindította az európai kultúrát a munka értékének és tiszteletének útján. Ennek nyomán változott meg a városi élet, a kézművesség becsülete, elkezdődhetett a polgárság megerősödése, valamint fontossá válhatott a szakmák tanulása, később pedig majd mindezek alapjain a szakmai képzés.

A munka nem mindig jelentett kenyérkeresetet és becsületes életet.

A középkorban, az ipari termelési módszerek elterjedése előtt, különösen a munkaidő és a munkanap kapitalista strukturálását megelőzően, sokkal inkább az egyén belátására volt bízva, hogy hogyan tölti napjait, és miként szerez megélhetést.

Máig döntő szempontot képvisel a munka kérdése a fogyatékoság megítélésében, mivel egy ember fogyatékoságát elsősorban társadalmi részvételének, azaz képességei kamatoztatásának szintjén határozza meg. Egy személy korlátozottsága és az a mérték, amely szerint munkaképtelennek, tehát alkalmatlannak tekintik a foglalkoztatásra, a fogyatékoság fő mutatója és meghatározója társadalmunkban. Nagyságrendileg a 14. századtól napjainkig tartja magát az a szemlélet, amelynek értelmében az egyén értékteremtőként, termelőként tekint önmagára, ezért a fogyatékoság (vagy betegség) és a tehetetlenség egyenértékű meghatározókká váltak. A fogyatékoság jogi és medikális modellje lényegében a képesség korlátozottsága vagy hiánya, azaz a képtelenség felett ítélik, és rehabilitálni próbálja az egyént. Megoldást a szociális modell keres a másság megjelenésének változásaiban. A történelem során ez határozta meg a könyörületességre való jogosultságot, ahogyan ma is a segélyezési szinteket.

A kora középkorban „a munka nem volt érték, nem is volt szó rá. Ha mentalitástörténeti gyűjtést próbálnánk kezdeni, akkor csak a csenddel, a hallgatással, a felejtéssel és a történeti sötétséggel találunk szemben magunkat.” (Le Goff, 1987. 57.)

Akik imádkoztak, akik harcoltak és akik dolgoztak, más és más módon viszonyultak a munkához. A szerzetesek számára volt a napnak az imádságon kívül egy olyan szakasza is, amelyben fizikai munkát végeztek. A kolduskultúra tárgyalásánál részleteztem a valós és az önként vállalt szegénység közti különbséget. Kutatásom számára fontos ennek jelentős és erősen meghatározó különbsége. (Oexle, 1981. 81.)

¹³³ A *Rattenfänger* jelentéstartalma szerint szélhámosnak is fordítható.

Le Goff, *Oexle* és más kutatók szerint munkával kapcsolatos vagy arra utaló szövegemlékeket az 5–9. század közötti időszakban szinte csak a szerzetesrendek reguláival összefüggésben olvashatunk. Többször felmerült a kérdés, hogy egy szerzetes dolgozhat-e. A szerzetesrenden belül is különböző rangban voltak a testvérek, ez többnyire származásuktól, a rendbe hozott vagyonuktól, azaz a család adományaitól és tanultságuktól, műveltségüktől is függött.

Két elmélet állt itt szemben egymással: egyik oldalon az ekkor már csak az idő mélyéből fennmaradt és eltorzított zsidó hagyomány összeolvadása az antik szellemiség keresztény olvasatával. Azaz a munka büntetés, amely Ádám és Éva bűnének, az áteredő bűnnek következménye, és ami miatt kiűzte Isten az embert a paradicsomból. „Az embernek ezt mondta: „Mivel hallgattál az asszony szavára és ettél a fáról, jóllehet megtiltottam, hogy egyél róla, a föld átkozott lesz miattad. Fáradsággal szerzed meg rajta táplálékodat életed minden napján. Töviset és bojtortjánt terem számodra. A mező fűvét kell enned. Arcod verítékével eszed kenyeredet, amíg vissza nem térsz a földbe, amiből lettél. Mert por vagy és a porba térsz vissza.” (Ter 3,17–19) A kiváltáságosok, a klérus és az arisztokrácia, tehát akik imádkoztak és akik harcoltak, mentesültek a büntetés alól, mert nekik Isten országát kellett itt a földön fenntartaniuk és megvédeniük. Ehhez jól kapcsolható a barbár világ életerős, Európa szellemiségének fejlődését – minden keresztényivé alakítása ellenére – erősen meghatározó rendje. A harcos kiváltáságos, mert a vagyonszerzés nem munkával, hanem hadizsákmány által volt lehetséges. (*Le Goff*, 1987. 61.; *Berzsenyi*, 2022. 19.)

A másik oldalon ennek ellentételezése *Nursiai Szent Benedek* (480–547), a bencés rend alapítójának regulája, a *Regula Benedicti* (*Nursiai*, 2004), amely az evangéliumok alapján a názáreti Jézus életét vette alapul. Szerzetesi jelszava az imádkozzál és dolgozzál/*Ora et Labora* lett, ahogy Jézus is ácsmester volt, aki dolgozott, majd tanított, ami szintén munkának számított. Követői, az apostolok is munkások voltak, halászok, egyszerű emberek. Jézus ezzel megszentelte a munkát, példát mutatott és egy új irányt, amelyre már nem érvényes az áteredő bűn, hiszen pont ő maga váltotta meg a világot. Pál apostol a tesszalóniki hívekhez írott második levelében az „*aki nem dolgozik, ne is egyék*” (2Tesz 3,10) formában szállóigévé vált mondatával pedig véglegesen feloldotta ezt a szentírási dilemmát. (*Török*, 2009. 52.)

Mindkét elmélet évszázadokra nyúlik vissza, és a kultúrák egymásba olvadásából keletkezett. A kora középkor emberét nem bizonytalanították el az ellentmondások, hiszen a világ rendjét Isten szabályozta, a törvényeket ő rendelte, kételkedni bűn volt, és az embernek nem volt más feladata, mint hittel elfogadni, megtartani azt. Az egyébként is szűk értelmiségi réteg leginkább a klérus tagjaiból került ki, nem csoda, hogy hitük és hatalmuk védelmének érdekében a végletekig elkötelezett módon óvták a múltat. Elleneztek minden újítást és fejlesztést az élet minden területén, ördögtől valónak vagy pogány behatásnak bélyegezték és megtiltották, elpusztították – sok esetben a készítőjével, feltalálójával együtt. (*Le Goff*, 1987. 58–62.)

4.4.1.3. A kézművesség, azaz az artes mechanicae

A 8-10. század közötti Karoling reneszánsz által elindított meghatározó kulturális fejlődéssel együtt megjelent a munkának egy bizonyos felértékelődése is, amelyhez a középkori társadalom háromosztatú ideológiája már eleve meghatározta a munkához való viszonyt. De tudnunk kell, hogy már a *laboratores*/dolgozók megemlézése is egyfajta elismerést jelentett. Leírták a dolgozó népréteg létezését, ezzel elismerték őket, beemelték a társadalomba. Megjelentek az évszakok és hónapok szerinti kézműves, majd később a mezőgazdasági munkákat ábrázoló képciklusok, és felosztották a tudományokat is a társadalmi rangsor konkrét rendszeréhez igazítva *artes liberales* és *artes mechanicae* szerint.

Bár ez a rangsorolás törvényileg inkább a társadalomban és a gazdasági szerepvállalásban meghatározható (építőmester, céhmester) helyzet alapján történt, és feltétel nélkül alkalmazkodott a szent rendhez/*ordo*. Középpontba minden munka alapjaként a földművelést helyezték, ezzel együtt a kézműves szakmák tudományos státuszt nyerhettek az *artes mechanicae* rendszerében. (Le Goff, 1987. 58–73.)

Értekezésemben részletesen bemutattam a középkori klímaoptimum, a 950–1300 közötti éghajlatváltozás fejlődést segítő hatásait, ezzel a népesség növekedését és a városfejlődést. Mindezzel legitimitást kapott a kézműipar. Szükség lett rá, helye lett, teret nyert, és a szó szoros értelmében lassan hatalmat is.

A görög *techné* jelentéstartalmáról Jean-Pierre Vernant (1914–2007) francia antropológus-történészre hivatkozva azt írja Le Goff, hogy valahol a munka és a technikai tudás között foglat helyet. Azaz tudója, művelője értett az adott munkához, de megvolt a tehetsége és a lehetőségei, hogy már inkább a munka körülményeinek és eszközeinek jobbításával, egyszerűsítésével foglalkozzon. A *techné* messze túlmutatott a kétkezi munkán/*opus manuum*, talán mintha a megszemélyesített szakmai és elméleti tudás lenne, amely párosulva a tehetséggel és a lehetőséggel hozott újat a világba. (Le Goff, 1987. 62.; Eco, 2007. 206–208.) Huizinga úgy fogalmaz *A középkor alkonyában*, hogy valójában a művészetek alkalmazott művészetek voltak, így a gyakorlati életben nem tettek különbséget a művészek és a kézművesek között. Szent Bonaventura gondolatait hozza példának, mely szerint a kézművesség alkotó tevékenysége a teremtetés isteni szavának egyfajta földi leképezése és megtestesülése lett. (Huizinga, 1996. 157.; 188.)

Ha lassan is, de a 13. századra megjelent a szakszerű kézműves munka értéke, már jóval azt megelőzően, hogy a 16. században vallásetikai szintre emelte volna a protestantizmus. (Metzler, 2013b. 90–93.; Török, 2009. 53–56.; Berzsenyi, 2022. 20–22.)

4.4.1.4. William Taylor nézete a munka és a fogyatékoság viszonyáról

Pusztán érdekességként szeretném e témához megemlíteni, hogy *William Taylor* (†1423) angol reformátor 1406-os *Szegénység, munka és jótékonyosság* című prédikációjában már megjelent a protestantizmus száz évvel későbbi etikájának szelleme. Erényként említette a fizikai munkát, és arról tanított, hogy az evangéliumokban Jézus csodálatos gyógyításai is újra képessé tették a fogyatékos személyeket – sántákat, vakokat, bénákat stb. – a társadalmi szerepvállalásra és szükségleteik munkával történő újbóli megteremtésére. „*Annak jeléül, hogy Krisztus megvetette a koldulást, nem csak a lelket gyógyította meg, hanem testüket is, hogy fizikai munkájuk által hozzájuthassanak mindahhoz, amire szükségük támad.*” (idézi Crassons, 2004. 79.) A munkát önmagában a fogyatékoság gyógyító eszközeként is értelmezte, és lenyűgöző érveléssel bizonyította, hogy Krisztus elsősorban azért gyógyított, hogy ezek az emberek ne kiszolgáltatott áldozatok legyenek életük hátralevő részében, hanem hasznos tagjai a társadalomnak. (Crassons, 2004. 79.)

Az iparosodás a textilipar térhódításával kezdődött, és ebben az ágazatban fejlődtek ki a szabályzóknak azok a rendszerei, amelyek mentén a későbbi iparosodási folyamatok is igyekeztek meghatározni önmagukat.

4.4.2. A hivatás

E rövid bekezdés erejéig szeretném kihasználni a középkor végdátumának korábbi eltéréseit és kicsit kitekinteni az 1500-as évek közepéig. A mai ember számára az előzőekben leírt önfeláldozó, vezeklő, alávetettségtudatból és hitből végzett munkának már nem lehet reális értelme. A 16. század és a reformáció hozta el a munka megszentelődésének lehetőségét, a hivatás eszméjét.

Évszázadokkal korábban, a középkor társadalmában idegen képződmény volt még a város. Nem illett bele a feudális jobbágyrendszerbe, a rendi felfogásba és a hatalmi modellbe sem. Fallal körülvett világítótornyokként magasodtak a hűbéri rend változatlan világában.

A polgárság már a rendi társadalom megcsontosodása után kezdett csak kialakulni és teret nyerni, így bár igyekezett megfelelni, és próbálták is a megszorítások, adók révén beilleszteni, valójában nem olvadt bele soha. Léteének, jogosultságának és a reneszánsz világ korszellemének fényében tudott, akart és mert egy új világrend felé nyitni. Körükben hódított teret a reformáció, többek között azért is, mert tevékenységük révén ők tudtak írni

és olvasni¹³⁴. A reformáció és különösen *Luther* egyik legnagyobb hatású teljesítménye a világi foglalkozásokat gyakorló élet felminősítése volt. Radikális változást hoztak *Kálvin* tanai is a vallásos élet és az evilági tevékenységek etikai megítélésében és későbbi társadalmi elfogadásában. (*Weber*, 1995. 70–93.; *Török*, 2014. 36–39.)

Modernkori értelmezésében és tágabb értelemben véve tehát a hivatás az ember hozzáadott tartalommal végzett mindennapi munkája, feladata, melyet lelkiismerete és erkölcsi hozzáállása szerint tölt be. Szoros értelemben a keresztény ember végső céljának, az üdvözülésnek elérését segítő feladatok, szolgálatok, kötelességek összessége földi élete során. Az ember hivatása, azaz meghívása az életszentségre, az emberek és a világ konkrét szolgálatára szól. Ennek fölismerése és vállalása segíti őt a társadalomban betöltött hivatásának teljesítésében. (*Rácz és Pásztor*, 2013)

Keresztény terminológiában hivatás az, amit valaki szabad akaratából, szívesen, hozzáértéssel, szakértelemmel, azaz valamiféle hozzáadott (erkölcsi) értékkel társítva valósít meg. Minőségi különbség van a munka és a hivatás között. Ami legtöbbször nem az elvégzett feladat eredményében, azaz a produktum minőségében mérhető, hanem abban a lelki tartalomban, ami a funkció tökéletessége mellett még az eszmei és emocionális többlettel is kiegészíti, azaz becsesebbé, ideálisabbá teszi, mintegy művészivé emeli. Ez már az a szint, amikor az ember nem pusztán dolgozik, hanem alkot, megvalósít, létrehoz. Szükségeihez képest úgy kamatoztatja tehetségeit – mai szóhasználattal kompetenciáit –, hogy minél inkább előremozdítsa nem csak saját életét, hanem azt a társadalmi egységet is, amelyben benne él. (*Giesswein*, 1929. 130.) Maga a meghatározás tökéletes, azonban *Giesswein Sándor* nem említi meg, illetve saját katolikus világában nem is feltétlenül vél fontosnak egy olyan elemet, amely a hivatás szó fogalmi formálódásában jelentős tényező.

Vannak fogalmak, amelyek a történelem egy bizonyos pontján alakulnak ki, vagy kezdi el valaki valamiért használni őket. Ilyen a német *der Beruf*, azaz a hivatás¹³⁵ (angolul *calling*) is, a latin *vocatio* azonban csak a szent életre történő isteni elhívást jelentette eredetileg. *Max Weber* hosszasan fejtegeti¹³⁶ e szó etimológiáját és a fellelhető bibliafordításokban előforduló előzményeit, azonban megállapítja, hogy *Luther Márton* 1522-es bibliafordítása előtt ezt a kifejezést még senki nem használta kifejezetten a mai értelemben. (*Weber*, 1995. 73.; *Sailmann*, 2018. 14., 48–50.) Számunkra abban rejlik ennek fontossága, hogy a magyar nyelvben is csak ezek után honosodhatott meg.

¹³⁴ Az írás és olvasást szinte minden esetben a szükség hozza létre. A világ legrégebbi írásos emlékei is kereskedelmi számadások, leltárkönyvek, pecsétek. A vallási szövegeket meg lehetett tanulni és szóban áthagyományozni, de a folyamatosan változó könyvelési adatokat, leltárakat, elszámolásokat nem lehetett fejben tartani, hitelesíteni és számonkérhető formában továbbítani.

¹³⁵ A magyar szó ennek fordításaként alakult ki, *rufen* = hívni, *berufen werden* = elhívva lenni.

¹³⁶ Hivatkozott könyvében a 70–77. oldalak.

Természetesen már az antik időkben és a középkorban is létezett a rendszeres világi munkának valamiféle megbecsülése, tisztelete, azonban nem társult vallási és etikai összetett tartalommal.

„S ahogy e szó jelentése, s ez nagyjából ismeretes, éppúgy új volt és a reformáció terméke volt e gondolat is. [...] De feltétlenül új volt mindenekelőtt a kötelezettségérzet megbecsülése a világi hivatáson belül, mint olyan legfőbb tartalomé, melyet az erkölcsi öntevékenység egyáltalán megkívánhat. Ez volt az, ami szükségszerűen maga után vonta a mindennapi világi munka vallásos jelentőségének képzetét, s ami a hivatás fogalmát ebben az értelemben elsőként megteremtette.” (Weber, 1995. 77–78.)

Luther nyelvi és teológiai jellegű újítása nem a létező társadalomelmélet kritikája volt, hanem csupán az emberi munka megváltozott értelmezése és értékelése, ahogy ezt már Max Weberre hivatkozva írtam. Mindazonáltal attól, hogy Luther újra felfedezte a vallási és etikai elemet a munkában, megszületett a hivatás fogalma Németországban. Két, a későbbi társadalmi fejlődést jelentősen meghatározó elem olvadt ekkor össze: a hivatás és a munka. A hivatás/*Beruf* szót azonban eleinte csak az evangélikus egyházi nyelvben használták, a reformáció teológiájában pedig tovább differenciálódott. (Schwer, 1994. 141–156.)

Weber definíciója szerint a hivatás az, amit az ember mint isteni elrendelést elfogad, amihez feltétlenül és szükségszerűen alkalmazkodnia kell, mert a hivatás elvégzése valami módon az a feladat, amit Isten tűzött ki számára. *„Meggiszt az evlági túllicitálása az aszketikus kötelességekkel, de ez egybekapcsolódva a fensőbbbséggel szembeni alázatról és az adott állásban való munkálkodásról szóló szentbeszéddel.” (Weber, 1995. 88.)*

A kálvini tanításokban már az üdvözülés, azaz az örök életre való meghívás egyfajta elrendelésen, az úgynevezett predestináción alapult, amelyben senki nem tudhatja, hogy őt kiválasztotta-e az Úr. Szó nem volt arról, mint a katolicizmusban, hogy bűnbánat és megtérés által lehetne üdvözülni, ez egy egyszerű és túl nagy ajándék lenne, amivel az ember gyarlóságában csak visszaélne. Így a hívek számára az önmagukra vonatkozó bizonyosság megszerzésének legmegfelelőbb eszköze – a lelkészek útmutatása szerint is – a fáradhatatlan munkálkodás, tevékenykedés, hivatásvégzés volt. Az igaz hit legfőbb igazolása az ember életvezetése, amellyel Isten dicsőségének gyarapítását szolgálja. Ez már az életgyakorlat és a vallásos kiindulási pont között a luherinál világosabb összefüggést mutatott, amellyel egészen másfajta viszony jött létre a vallásos élet és a földi cselekvés között, mint akár a katolicizmusban, akár az evangélikusoknál. (Török, 2014. 36–37.) *„Sose volt talán intenzívebb formája az erkölcsös cselekedet vallási megbecsülésének, mint ahogyan ezt terjesztette el követői körében.” (Weber, 1995. 127.)*

A katolikusok számára a bűnbánat kegyelme, azaz a gyónás szentsége szolgált emberi gyarlóságuk kiegyenlítési eszközeként, a kálvinizmus tanítása szerint Isten nem egyes jó cselekedeteket várt el követőitől, hanem rendszerre emelt tettek általi üdvözülést, mert az igazi bűnbánat valójában az életmódban fejeződhet csak ki. Az erre használt német kifejezés a

Werkheiligkeit / a cselekedetek általi megszentelődés. (Szűcs, 1993. 108.; Weber, 1995. 128.)

A reformáció a szerzetesek kolostoraiból a világi élethivatás területére vitte át a racionális keresztény aszkézist és életvezetési módszert, ezzel a racionalizálás a református vallásosság sajátosan puritán vonását adta. Megalapozva ezzel belső rokonságát éppúgy, mint sajátos ellentétét a katolicizmussal. (Weber, 1995. 130–131.)

Ahogy a hivatás fogalom kialakulása és mai formává fejlődése a protestantizmus terméke, úgy a puritán világhoz való tartozás vallási és etikai szükségességét soha nem fogalmazhatta volna meg egy középkori filozófus. Mi volt hát a kulcsa a németalföldi, majd a protestáns területek polgári és gazdasági fejlődésének? Az igaz hit megélésére való töretlen igyekezet és az üdvösség vágya, amely mélységes önátadással és vallásos igyekezettel ösztönözte munkára, pontosabban hivatásuk szorgalmas gyakorlására a híveket. Viszont az osztozás Krisztus kereszthalálának szenvedésében megakadályozta a pazarlóan gazdag, lustaságra készítő életformát, és otthont adott a puritán életszemléletnek. Az ember, akit elhívott Isten Krisztus követésére, hivatása által kaphat meghívást az örök életre.

Mindazok, akik képességeik, illetve annak valamiféle hiánya révén nem tudták tartani magukat az egyre szigorodó többségi szabályzókhoz, idővel, az ipari fejlődés késő középkori szakaszában már megjelenő haszonelvű szemlélet kialakulásakor alacsonyabb értékűvé váltak. Tehát amikor az egyéni munka átlagos értékmérőjévé a termelőerő vált, a lassabb, gyengébb vagy fogyatékoságuk, sérültségük révén kevésbé rugalmasan alkalmazkodó munkavállalókat leértékelték. Az ép embereknek is gondot okozott e korban a lakhely és a munkahely térbeli távolsága, ha valaki fogyatékosága okán ezt nehezebben hidalhatta át, akkor a megközelíthetőség lehetősége is hozzájárult a gátló tényezőkhez.

5. Az értekezés összegzése

Egy vallástörténeti súlyponttal összeállított, fogyatékoságtörténeti kutatás úgy illeszthető bele a neveléstudomány történeti diszciplinájába, hogy kiemeli, elemzi és fejlődési ívükön végigkíséri a fogyatékos személyekre, a sérültségre – a középkor viszonylatában mint gyűjtőfogalomra a szegényekre – és a fogyatékoság tényére vonatkozóan fellelhető, illetve a jelen kutatás logikai ívén bevonható részleteket.

A középkor ezer éve alatt, bár sokat fejlődött, a társadalmi eszmeformálás szintjén mégsem képviselt még jelentős erőt az iskolai nevelés, azonban a tanítás és nevelés egy sokkal ősből mechanizmusa, a társadalmi tanítások igen. Az irányított és apró részletekben adagolt tudásátadás mögött rejlő hatalmat a Róma központú, vatikáni irányítású, keresztény, azaz a Katolikus Egyház képviselte. Így volt lehetséges, hogy e hosszú időhatáron belül a tudástartalmak és a tudásátadási módszerek tekintetében Európában viszonylagos egységességéről is beszélhetünk. Hiszen az alapot a Biblia, annak is főleg Újszövetségi könyvei, a szentek élete és az egyházatyák tanításai adták. Módszertanát a szóbeli igehirdetések, azaz a prédikációk jelentették. E tanításban megvalósult az élethosszig tartó tanulás elve¹³⁷, hiszen a hívek egész életükben, minden vasár- és ünnepnapon részesültek a tanító és nevelő folyamatok egymásra épülő részleteiben. Nem különböztek a tanulatlan parasztság és a kevés számú magasan képzett klerikus alapvető ismeretei, csupán a részletek számossága és mélysége szintjén mutatkoztak szignifikáns eltérések. Minden igazság alapja a Biblia volt, és mindent ennek megfelelően tanítottak, azaz mindenki a hit fényében élte meg, értelmezte, hasznosította és adta tovább saját megtanult tudását.

A hittel átadott és hittel elfogadott társadalmi tanítások az egyház felügyelete alatt, a bűnbánati fegyelem szigora mellett erős befolyást gyakoroltak minden szinten a társadalom tagjainak életére. Ez a befolyás kiterjedt a „gondolattal, szóval, cselekedettel és mulasztással”¹³⁸ elkövetett bűnök minden szintjére, kontrollálva ezzel nemcsak a külső, hanem az ember legmélyebb, belső énjének világát is. Az egyház a legapróbb részletéig megalkotta

¹³⁷ Az élethosszig tartó tanulás vagy egész életen át tartó tanulás a következőképpen határozható meg: „minden olyan célirányos tanulási tevékenység, amelyet folyamatosan végeznek az ismeretek, készségek és kompetenciák fejlesztése céljából”. (EU, 2000) Az általános definícióban kétségek nélkül benne van a céltudatos, sőt a cél kifejezés is, de az életen át tartó tanulásba „minden tanulás beletartozik, még akkor is, ha nem céltudatos, sőt egyáltalán nem tudatos”. (Kálmán, 2006. 43–44.)

¹³⁸ A katolikus szentmise kezdeti, nyilvános/közösségi bűnbánati részének kórusban elmondott imájából részlet.

és meghatározta a középkor korai századaitól kezdődően a Róma romjain újraformálódó kultúrát, és fenntartotta joghatóságát annak megőrzésére, fenntartására, ellenőrzésére és mindennemű módosításának lehetőségére a korszak teljes ideje alatt. Az egyház mély vallási elkötelezettségében és a teremtmény Isten világfelettségébe vetett töretlen hittel próbálta a hatalom minden eszközével kézben tartani a kereszténység, azaz a názáreti Jézus követésének egy adott és szentnek elfogadott formáját.

Doktori disszertációm kutatása egyértelműen igazolta, hogy az ábrahámiai vallások, a zsidóság, a kereszténység és az iszlám szent könyvei nem fogalmaznak meg olyan tanításokat, amelyek kirekesztenék, hátrányosan megkülönböztetnék, megbélyegeznék a sérült személyeket, és elítélnék vagy elítélő módon nyilatkoznának a fogyatékosokról. Nem találhatók sem az Ószövetségi, sem az Újszövetségi szentírásban, és a Koránban sem olyan részletek, amelyeket felszólításként, utalásként lehetne értelmezni vagy bármiféle alapként felhasználni ilyen cselekedetek legitimálásához. Sőt, pontosan az ellenkezőjét tudtam igazolni.

„Az Ószövetség nyomán Jézus is az ember tökéletlen, sérülékeny lényében láttatta a fogyatékoság lényegét és nem a bűnök büntetéseként határozta meg azt. »Tanítványai megkérdezték tőle: 'Mester, ki vétkezett, ez vagy a szülei, hogy vakon született?', 'Sem ez nem vétkezett, – felelte Jézus – sem a szülei, hanem az Isten tetteinek kell rajta nyilvánvalóvá válniuk.'» (Jn 9,3) Tehát nem engedett ok-okozati összefüggést felállítani a fogyatékoság és az Istentől eltávolodó magatartás között.” (Berzsenyi, 2020a. 195.)

A Szentírás szövege nem változott meg. A fordítások okozhatnak némi szóhasználati különbséget, de ezek az eltérések nem számottevőek, és semmi esetre sem változtatják meg a szöveg jelentéstartalmát. A középkorban azonban nem léteztek népnyelvű fordítások, ez majd a reformáció vívmánya lett, csak a latin nyelvű, *Vulgátának* nevezett fordítást használták, ha egyáltalán rendelkeztek teljes terjedelemben ilyennel és el tudták olvasni, pontosan tudták fordítani. E korszak egyházi képzései nem követelték meg az egyszerű papoktól szóban és írásban a latin nyelv megfelelő ismeretét. Többnyire csak a nagy szerzetesi központokban és a püspöki székesegyházakban volt teljes szövegű Biblia. A kisebb templomok jó esetben részleteket, fejezeteket, esetleg egy-egy könyvét birtokolták, és a jól-rosszul elolvasott szövegeket nem az *exegézis*/bibliai hermeneutika szabályai szerint, hanem koruk logikai rendjének megfelelően az adott helyzetre illesztve magyarázták. Ennek értelmében nem a szöveg vezette őket a tanítás felé, hanem a tanítást próbálták igazolni a szöveg bizonyos kiragadott részleteivel. Ahogy a Szentírás szavait, úgy a nagy egyházatyák írásait is szövegkörnyezetükből kiemelve, részleteiben értelmezték. Nem vonták kétségbe és nem értékelték át elődeik magyarázatait, hanem a tekintélyelvűség mintáját követve szőtték tovább saját gondolataik fonalát.

Így vált mindennek és mindenek alapjává *Aurelius Augustinus*, azaz *Szent Ágoston* bűnről, a test bűnös és bűnre hajló voltáról alkotott elmélete, és tették meg a bűnt az élet alapjává. Párhuzamot vontak a szépség és jószág,

az esztétika és a funkció között, majd az *Imago Dei*/Istenképiség tanának részleteiben elmerülve eltávolodtak János Evangéliumának (Jn 9,3) pár sorral fentebb idézett és a 3,16. versétől:

„Mert úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött Fiát adta, hogy aki hisz őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen.” (Jn 3,16) Nem a hitre és az isteni szeretetre, hanem a bűn büntetése alól felmentő vallásosságra helyezték a hangsúlyt, és ezt minden eszközzel próbálták a legapróbb részletekig meghatározni.

Alapfogalmukká a bűn vált, mindent ennek tükrében értelmeztek, és nem engedték ki az embert a szeretet megtapasztalásának fényére, hanem saját vélt és valós bűnei, vagy az áteredő bűn nyomása alatt – régebbi szóhasználatból béklyójában – tartották. Olyan mély nyomokat hagyva ezzel a kereszténység érzelmi kultúrájában, amit csak az 1965-ben zárult II. Vatikáni Zsinat tanítása tudott feloldani az utána következő néhány évtized alatt:

„Isten ingyenes szeretettel szeret minket: hívei is a szeretet sugallatára gondoskodjanak az emberekről ugyanazzal a jósággal karolva fel őket, amellyel Isten kereste az embert. Amiként tehát Krisztus bejárta minden várost és falut s meggyógyított minden betegséget és bajt, annak jeléül, hogy közeledik Isten országa, úgy az egyház is ott van gyermekei által minden rendű és rangú ember mellett, különösen pedig a szegények és elnyomottak mellett, és szívesen hoz áldozatot értük.” (Cserháti és Fábián, 1975. 284–285.)

Az ókor végének történeti folyamatai révén átértelmezett és mindenek fölé helyezett bűn fogalmát görgette tovább a középkor, majd örökölte át szinte a modern időkig. Elfelejtették, nem elsődleges forrásként alkalmazták a Szentírás eredeti szövegeinek összefüggő tartalmi elemeit, és szövegkörnyezetükből kiemelt részletekkel igazolták az egységként mindenre érvényesíthető és mindenhol jelen lévő bűnt. Ugyanez az isteni rend szabott keretet a társadalomnak, a munkának, az időnek, a tudományos gondolkodásnak, a hadjáratoknak, a tisztálkodásnak és mindennek, ami az embervilágot, mint kultúrát meghatározta.

Az alapvető teológiai elméletek mellett bemutattam azt az isteni rendelkezésnek vélt struktúra alapján felépített világot, amelyben az ember csak bűnei súlya alatt létezhetett. Kezdtém az ideológiai rendszerrel, mert ez határozott meg minden evilági létezést, és ennek nyomán haladva a társadalom felépítésén át eljuthattam a földjét művelő parasztig.

Nem törekedtem a középiskolai tananyagból már ismert eseményekre és definíciókra építve bemutatni a középkor világát, ez ismert vagy könnyen utánakereshető. Kutatásom számára nincs lényegi értéke annak, hogy a földjét művelő ember röghöz kötött jobbágy volt-e vagy szabad paraszt, gazdag városi polgár vagy maga a király leánya. Ez a fajta történelemszemlélet szükséges alapokat ad, de ennél a kutatásnál eltérített volna az emberről, a fogvatékos személyről való gondolkodástól.

Amikor az embervilágról és lakhatásról mesélek, akkor alig esik szó a várakról és a városokról, mert a népesség 80%-a földműves volt. Találkozunk mintegy 15% városlakóval, és jó, ha 5%-ot kitesz a várakban lakó földbirtokos arisztokrácia. Ugyan az írott dokumentumok főleg róluk szólnak, de ezt

pusztán az írásbeliség elterjedésének viszonyai, és nem lélekszámbeli fölényük indokolja. Nem a magyar viszonyokból indultam ki, és nem kutattam a magyar falu megannyira gazdag történetét – ez egy másik, már említett kutatás témája lehetne –, mert a magyarság csak a kora középkor végén telepedett meg a Kárpát-medencében, és szokásaiban sokáig nyomot hagytak a keleti és a félnomádnak definiált kultúra elemei.

Igyekeztem leírni, elmesélni, bemutatni, megértetni a fogyatékos személyek súlypontjával, az őket érintő és a történeti kutatásokból nem egyértelmű, nem ismert, nem igazán fontosnak tartott részleteit a középkor világának.

Mai szemmel nézve talán sok olyan dolgot megtehetett volna az ember a középkor folyamán is bármikor, ami kényelmesebbé, biztonságosabbá, szebbé, egészségesebbé, könnyebbé tehetné életét, azonban vagy nem is érezte szükségét, vagy tilalmasnak, bűnösnek hitte, vagy egyszerűen nem rendelkezett azzal a kognitív rugalmassággal, ami ebben előre mutatóan segíthette volna. Bár számos pontja vár még feltárássra, meglévő forrásaink és történeti emlékeink alapján kijelenthetjük, hogy elég jól ismerjük a középkort. ...Vagy mégsem? Mert nem értjük, hogy azt a néhány egyszerű dolgot miért nem tették meg, amitől az a bizonyos könnyebb, szebb, jobb, kényelmesebb, emberibb, élhetőbb, egészségesebb élet legalább részben megvalósulhatott volna. Gondolok itt a zsidóságban és az iszlám világban ismert tisztasági szabályokra, amelyek biztosították legalább az alapvető higiéniai alapokat, vagy arra, hogy miért nem tapasztották be sárral, fedték le ágakkal a házaik falát a jobb szigetelés érdekében, miért nem forralták fel a vizet és mosták le vele a sebeket a trágyás borogatás helyett, ... és e kérdések sorát folytathatnánk a végtelenségig.

Természetesen más fogalmaik és tapasztalatik voltak a kényelemtől, a biztonságtól, a szépségtől, a könnyebb életről, mint modern világunk polgárainak, ezért nincs jogunk ítéletet mondani felettük, és nem is látjuk, nem is érezzük igazán azt a világot. Más a tárgyi tudás, és más a lélekvilág gyakorlati ismerete, ez utóbbival mi már nem rendelkezhetünk. Sokat dolgoztak, de nem annyit, hogy ilyesmire ne maradt volna idejük. Szociológiai kutatásokban olvashatunk az élethelyzet és az igényesség párhuzamáról. Valószínűleg ennek is szerepe van a mentalitás kialakulásában és fennmaradásában, de a középkorban mindenki szegény volt.

Talán mégis tovább keresendőek az okok a táplálkozás és a kognitív rugalmasság kapcsolatában, az élethelyzetek és az ember elégetett energiáinak felhasználási eloszlásában. Gondoljunk csak arra az egyetlen dologra, mint a fázás! Mennyi energiát elvesz és mennyi olyan kisebb-nagyobb betegséget okoz, ami erősen csökkenti az ember teljesítőképességét?

A felmelegedéssel javultak az életkörülmények, több megszületett gyermekből több maradhatott életben, és megnövekedett a lakosság lélekszáma. Ezzel együtt megnövekedett a társadalom fogyatékos tagjainak száma is. A

városfejlődés hatására kialakuló városi szegénység szintjén már kivonta a sérült egyént a család kötelékéből, és elhatalmasodott a kolduskultúra, ennek kezelhetetlensége életre hívta a segítségnyújtás fokozatosan intézményesülő rendszerét és vonatkozó szabályzóit.

Elindult egy fejlődés, amely, ha lassan is, de változásokat hozott Európában, majd jött az újabb lehűlés, a járványok, az éhínség és újabb járványok sora.

Munkámban nem tértem ki a középkor végi reneszánsz térhódítására, mert a fogyatékoság megítélésében nem hozott változást. A fogyatékos személyek számára viszont az intézményes ellátás és gondoskodás kezdeteit jelentette. E témával kapcsolatban, a kórházak és ellátó intézmények hálózának fejlődéséről már születtek tanulmányok és készültek kutatások.

5.1. A kutatás eredményei

Magyar nyelven még nem jelent meg kutatási anyag, tanulmány, monográfia az európai középkor fogyatékoságtörténetéről. Célom egy olyan átfogó kép megalkotása volt, amely nem a történelemkönyvek szemléletmódjával, hanem a fogyatékos emberek körülményeit, életterét, életét és lehetőségeit vizsgálva mutatja be Európa e hosszú évezredét.

Kutatásom során azzal szembesültem, hogy a középkorról hihetetlen mennyiségű írásos dokumentum áll rendelkezésünkre, a külföldi szakirodalomban számos olyan szerző munkáját megtaláltam, akik a középkor fogyatékoságtörténetének valamilyen súlypontú kutatásával foglalkoztak. Egy szűk válogatásként munkám irodalomjegyzéke 169 hivatkozást tartalmaz, ebből 95 magyar nyelvű, 44 német, 29 angol és 1 francia. Kifejezetten a fogyatékoságtörténettel, illetve az ehhez közvetlenül kapcsolható szegénységgel és kolduskultúrával 45 mű foglalkozik. A többi szakirodalom az elméleti keretek, az emberi életvilág jellemző részleteinek, a teológiai-filozófiai alapok, valamint a társadalmi struktúrák meghatározásában, valamint az egyéb részletek kidolgozásában és elemzésében volt segítségemre.

E művek más és más tudományágak eltérő nézőpontjait vették alapul, mint például a Brémai Egyetemen *Cordula Nolte* által hosszú éveken át vezetett *Homo Debilis* program tanulmánykötetei, de foglalkoztak a teológiai és filozófiai magyarázatokkal, mint *Scott M. Williams* (*Williams, 2020*) és *Edward Wheatley* (*Wheatley, 2010*). Vagy az emberi testtel, *Gabriela Antunes*, *Björn Reich* és *Carmen Stange* által összeállított *(De)formierte Körper* két kötete (*Antunes és Reich, 2012; Antunes, Reich és Stange, 2014*). Vagy a szegénységi intézkedések és közbiztonság kérdése *Mezey Barna* tanulmányában (*Mezey, 2009*), a szegénységről és szegénygondozásról (*Oexle, 1981*) és a

társadalom perifériás csoportjairól (Graus, 1981; Lüth et al., 1997) vagy Ernst Schuber (2019) és Arno Borst (2004) az életformákkal és a mindennapokkal foglalkozó nagy ívű monográfiái, valamint az Annales-iskola klasszikus nagyjai.

A középkor történetéről mindenki tanult középiskolában, de része minden szinten a pedagógus képzésnek is. Így fennáll a veszélye, hogy Falus Iván magyarázata alapján az olvasó saját tudását, ismereteit alapul véve, ennek lenyomatait szeretné megjelenítve látni egy ilyen munkában. „Az olvasó a kutatónál kevésbé ismeri a vizsgált szituációt, a vizsgálat sajátosságait – bármennyire pontosan és részletesen írjuk is le a módszerekről szóló fejezetben – nem feltétlenül van tisztában a kutatást megalapozó elméleti feltevések minden részletével – legyen szakirodalmi ismeretünk bármi alapos is –, s a kutatáshoz nem a mi, hanem saját élmény anyagával, (elő)ítéleteivel közelít.” (Falus, 2004a. 518.) Pont ez a megközelítés vezetett arra, hogy mindkét tananyag ismeretében szinte csak olyan részletekre, jelenségekre fókuszáljak, amelyek kiegészítve az általánosnak tekinthető tudásanyagot más megvilágítást, hozzáállást és megközelítést tegyenek lehetővé e még mindig nagyon új neveléstudományi diszciplína kifejtésében.

Átfogó módon, elsődleges kutatási kérdésként arra kerestem választ, hogy: *mit jelentett a fogyatékosság a középkorban?*

Először a fogalmat kellett meghatároznom, ami a *defectus* hibás, hiányos, sérült értelemben és a *monstrum*, amivel a középkori filozófusok a szokatlan testi felépítéssel született egyéneket és az ikreket egyaránt jelölték. Elhelyezve a társadalomban, főleg a szegények csoportjában találtam rá a sérültségre, ennek okán tisztáznom kellett, mit jelentett a szegénység, és ezen a csoporton belül hol helyezkedtek el a fogyatékos, sérült, beteg személyek. Az akkori higiéniai körülmények, orvoslástani és egyéb szociális lehetőségek és szolgáltatások hiányában könnyen válhatott valaki kirekesztetté, társadalmon kívülé vagy csak egyszerűen koldussá. A kirekesztettség a társadalom felső osztályaira is vonatkozott, de ez nem volt egyenlő a koldussá válással. Bár elfogadták a sérültség jelenségét, és nem az undor vagy az utálat szintjén kezelték, hanem társítottak és egyre részletesebben kiépítettek hozzá egy olyan ideológiai magyarázatot, amely alkalmat és jogalapot adott a megbélyegzésre. Ez pedig a bűn teológiája volt. Ennek értelmében mindazok, akik sérülten születtek, illetve életük során azzá váltak, valamiért Isten büntetését érdemelték ki, ennek pedig nem látták más okát, mint a bűnt. A személyesen elkövetett, a szülők általi és áteredő bűnnel magyarázták a fogyatékossgot, a szerencsétlenséget, a sikertelenséget és számos negatív jelenséget. Ahogyan Isten büntetéseként értelmezték a természeti katasztrófákat és más ártó hatásokat.

Az ember Isten teremtménye, így minden vétkével Istent, a teremtet és az isteni rendet sérti meg, az ellen vét. Szélsőségekben értelmezték a világ történéseit, valamint az emberek cselekedeteit egyaránt, és nem ok-okozati összefüggéseket kutattak, hanem egy eszmerendszer mentén – történetesen a bűn párhuzamán – állították fel elméleteiket, hozták meg ítéleteiket, és

vonták le következtetéseiket. Mindezeket a hit fényében társadalmi tanítá-
sokká emelték, és világuk morális alapjává tették.

Kutatásomból megállapítható, hogy Európában a keresztény középkor fo-
lyamán a fogyatékoság minden esetben egy stigma volt. Megbélyegzés, ame-
lyet az adott lehetőségek és az alapvető társadalmi elégedettség növekedé-
sével egyenes arányban elfogadóbban kezeltek. Azonban a nehézségek je-
lentkezésével, a lehetőségek romlásával és az általános szükség növekedé-
sének mértékével párhuzamosan csökkenő tendenciával toleráltak. Míg bi-
zonyos szélsőséges esetekben példastatuálás, esetleg nyilvános megfélemlí-
tés jelleggel, vagy egyszerűen csak – megszabadulni akarván a vélt isteni
büntetéstől – a fogyatékos személyeket kirekesztették, de akár el is pusztít-
hatták. Kétségtelenül ez utóbbira, ami a fogyatékos személyek inkvizíció és
népharag általi elpusztítására vonatkozik – bár erősen feltételezhető a kor-
szak mentalitástörténetét illetően –, kutatásomban nem tértem ki részlete-
sen és nem igazoltam tényekkel bekövetkeztét.

*„A lepra eltűnik ugyan s a leprás alakja szinte teljesen kitörlődik az embe-
rek emlékezetéből, ám ezek a struktúrák érintetlenek maradnak. Két vagy
három évszázaddal később a korábbihoz meglepően hasonló kirekesztéses
procedúrák jelennek meg, gyakran ugyanazonokon a helyeken. Szegények, csa-
vargók, elítéltek és „zavarodott fők” veszik át a belpoklos szerepét, s látni
fogjuk, miféle üdvösségre számítanak e kirekesztettségben ők maguk, illetve
kirekesztőik. A formák gyökeresen új jelentéssel és egy teljesen megváltozott
kultúrában élnek tovább, különösen, ami azt a szigorú választóvonalat illeti,
mely egyszerre jelölt társadalmi kirekesztettséget és spirituális befogadást.”
(Foucault, 2004.15–16.)*

Részleteiben még választ kerestem olyan kérdésekre is, hogy: Mit jelentett
fogyatékosnak lenni az érintett személy számára? – Hogyan tudott beillesz-
kedni, hasznos tagja lenni a társadalomnak? Milyen lehetőségei voltak a kü-
lönböző társadalmi rétegekben született személyeknek?

A középkori keresztény Európában a fogyatékoság egyértelműen egy ki-
szolgáltatott élethelyzetet eredményezett, akkor is, ha valaki uralkodó, az
egyházi vagy világi arisztokrácia nagy hatalmú tagja és akkor is, ha csak egy
szegény ember volt. Minden szintnek megvoltak a maga veszélyei és nehé-
zései, akár sérülten születésről, akár élethelyzeti fogyatékoságról, akár ko-
moly betegségről és/vagy fogyatékosná válásról beszélünk. A megbélyegzés,
az atavisztikus félelem és a társadalmi tanítások mentén rögzült általános
gondolkodási minták hatására a kor embere nem tudott semlegesen tekin-
teni a fogyatékos személyekre. Így létüket és létük lehetőségét mindenkor a
kiszolgáltatottság és az ezzel járó bizonytalanság jellemezte. Természetesen
mindig voltak kivételek, esetleg az írott források meg is emlékeztek róluk,
azonban nem a társadalmi részvétel, az elfogadás, a megbecsülés és kvázi
normál, vagy normálisnak nevezhető életvitel volt a jellemző. Az arisztokrá-
cia sérült tagjai számára meg tudott teremteni a család egy élhetőbbnek lát-
szó lehetőséget, a kevésbé gazdag leányokat és fiúkat sérültségük okán a

szerzetesi közösségek gondjaira bízta, a szegényeknek pedig nem volt más választásuk, mint a koldulás. Talán a paraszti életvitel keretében volt lehetőség rá, hogy a nem túl súlyos, illetve nem halmozottan súlyos sérültséggel rendelkező személyek is tehetségük és képességük szerint részt vállaljanak a közösség életében.

A fogyatékos személyek lehetőségeiről szólva említést kell tenni a korszak higiéniai és egészségügyi fejlettségének szintjéről, amely szintén nem teremtett támogató közeget a legalapvetőbb betegségek és sérülések egyszerű és gyors gyógyulásához.

Mit jelentettek a fogyatékos személyek a társadalom számára? Hogyan tudta segíteni a közösség a rászoruló fogyatékos személyeket? Milyen eszmétörténeti irányvonalak mentén jött létre és valósult meg a sérült személyek elfogadása vagy elutasítása?

A társadalom sokáig nem tett valós különbséget, illetve nem vont határt a szegény és tehetetlen, valamint a fogyatékos, sérült, beteg és ennek okán segítségre szoruló személyek között. Egyszerűen a szegények kategóriájába soroltak mindenkit, és alamizsnával igyekeztek segíteni mindennapi fennmaradásukat. Tették ezt a segítség valós jószándéka és a segítségnyújtás saját magukra visszaszálló kegyes cselekedetének fényében, az isteni parancsolatok és a saját bűnük büntetésének túlvilági mérséklése érdekében.

Bár már többször leírtam e kutatásban, nem győzöm hangsúlyozni a vélt és valós bűnök, a szintén vélt és valós büntetésének részletesen kidolgozott teológiai és filozófiai rendszerét. Ennek kikerülhetetlen fontosságát és a Biblia tanításaival ellentmondó elméletét. A bűnt fertőzőnek tartották, ezért féltek a bűn hordozóitól is.

Bár az emberek alapvetően egymásra voltak utalva a középkori gazdasági és társadalmi struktúrákban, a félelmeiket fenntartó társadalmi tanítások nagyban meghatározták az egymáshoz és a világhoz való viszonyt. Elsődleges és mindennek alapja az Istenhez való viszonyulás, a teremtettség feltétlen aláazata kellett legyen a Teremtővel és annak földi képviselőivel, az egyházzal szemben. Csak és kizárólag ez után következhetett és nyerhetett jelentőséget az embertársakhoz, azaz felebarátokhoz, és csak a bűn határán jelenhetett meg az önmagukhoz való bármilyen viszonyulás.

Igyekeztem megvilágítani, mit is jelenthetett a fogyatékoság a középkorban. Még egy rövid fejezetben szeretnék kitérni az adatok általánosíthatóságának igazolásaként a középkor és a tömeglélektan párhuzamára, mert kutatásom alapján arra jutottam, hogy ez ebben az esetben sok mindent fog a ma embere számára érthetőbbé, jobban kontextusba helyezhetőbbé foglalni.

5.2. Gondolatok a középkor és a tömeglélektan párhuzamáról

Falus Iván tanulmánya a kutatási eredmények értelmezésének keretében lehetőséget enged, hogy ugyan a kutatás eredményeitől különválasztva, de leírhatók legyenek olyan adatok is, amelyekre intuitív, kreatív módon tudunk csak következtetni. Feltételezem, hogy erre már más kutatók is gondoltak, de mivel az általam feldolgozott szakirodalmakban ebben a formájában nem akadtam nyomára, így összehasonlító-értelmező módon saját gondolataim alapján vettem rá a modern kori kutatások eredményeiből alkotott elméleteket az akkori mentalitás elemzésére. (*Falus*, 2004a. 518–519.)

E zárófejezet írása közben még felmerültek bennem egy régi tananyag foszlányai, és nem tudtam ellenállni a kísértésnek, elővettem a nagy *Atkinson*-féle pszichológiakönyvet. Először a tömeglélektan bizonyos részleteire kerestem rá, majd tovább olvasva az abban leírtakat, választ, illetve inkább a középkor mentalitási mintáira vonatkozóan magyarázatként értelmezhető leírásokat találtam. Mint kutatásomban megfogalmaztam¹³⁹, a középkorban a szuverenitás nem igazán létezett. Nem volt megfelelő az élettér sem a személyiség önállóságának kialakítására és fejlesztésére, de a megélésre sem, így minden mindig a közösség előtt és az egyház szigorú felügyelete mellett történt. A tömeglélektanról szóló fejezetet elolvasva egyre inkább azt éreztem, hogy ez nagy mértékben és különösebb ráérőszakolás nélkül érvényes lehetne.

„A tömegek lélektanában a tömeg mindig alacsonyabb értelmi színvonalon áll, mint az egyén önmagában.” (*Atkinson és Hilgard*, 2005. 648.) Egyéniségvesztés/dezindividualizáció néven tartja számon a társadalompszichológia ezt a jelenséget, melynek lényege, hogy a tömeg tagjaként minimálisra csökken az egyének személyes identitásának jelentősége és felelősségtudata¹⁴⁰, ezzel természetesen nyilvános felelősségre vonhatósága is. Különböző 20. századi szakemberek kutatásait vizsgálva hoz példákat, és megállapítja bizonyos befolyások és hatások módosító erejét. Ilyen az anonimitás, illetve az akár anonimitásban is vállalt szerepek viselkedésmódosító hatása.¹⁴¹ Ezáltal ezek a szerepek nem egyszerűen az anonimitást biztosították, hanem egy sor, az elfogadható viselkedésekre vonatkozó társadalmi elvárást és szabályzót is aktiváltak. A koldusok esetében – és ezért is nevezhetjük kolduskultúrának – a jóságot megnehezítő helyzetek a koldusok személyiségének jelentőségét csökkentették, viszont a csoport identitását felerősítették.

¹³⁹ Ld. 123. oldal

¹⁴⁰ Ld. 66. oldal

¹⁴¹ Aki boszorkánynak öltözik farsangkor, az kicsit gonosz is akar lenni, nem csak ijesztő.

Ráadásul a szituációs tényezők is normatív viselkedést hívtak elő az adott csoportra nézve, illetve felerősítették azt. Tehát az egyént elsodorta a csoport viselkedése akkor is, ha egy mise pátoszában hallgatva a gregorián kórust imádkozott, és akkor is, ha egy inkvizíciós kivégzésen gyűlt össze a máglya körül. (Atkinson és Hilgard, 2005. 648–649.)

Figyelemre méltó a segítő modellek szerepe a mintakövetés megvalósulásában, mert egy egységes vagy egységesnek kondicionált csoportban a többségi azonos viselkedés kényszerítő erővel hat az egyénre. Minél fontosabb a mintát nyújtó egyén szerepe a közösségben, annál könnyebben és többen fogják követni, utánozni őt. Ilyen a segítő modellek szerepe a segítségnyújtásban, azaz a szegényeket segítő, a betegápoló szerzetesrendek példája a társadalom tagjaira. Az önként vállalt szegénységet, az adakozást megtestesítő szentek élete arra sarkallta a híveket, hogy ők is ugyanúgy – vagy legalábbis nagyon hasonlóan – tegyenek, azaz közelítsenek a mintához. (Atkinson és Hilgard, 2005. 652–654.)

Alábecsülve a különböző élethelyzetek befolyásoló, vagy akár kényszerítő erejét, könnyebb azt gondolni, hogy szörnyű gonoszságokat csak nagyon gonosz emberek követhettek el, mert érzelmileg az ember könnyebben tud a gonoszság elméletében hinni. Ugyanez az elmélet tükröződik vissza a festészet és szobrászat korabeli alkotásairól is, említi *Umberto Eco*, és amelyre példát értekezésem 34. oldalán található 1. ábráján szemléltettem. (Atkinson és Hilgard, 2005. 659.) Egy alapvető attribúciós hiba – megfeleltetési torzítás – okán, az a feltételezés él bennünk, hogy az emberek viselkedése belső tulajdonságaikat, vágyaikat és személyiségüket tükrözi. „*Alul becsüljük, illetve nem vesszük számításba a szituációk befolyásoló erejét. Abból kiindulva, hogy az emberek általában tudatában vannak cselekedeteiknek, megfigyeljük arról, hogy viselkedésünket a helyzetek látszólag apró mozzanatai is befolyásolják.*” (Atkinson és Hilgard, 2005. 660.)

Ilyen a felügyelet, az áttétel, a példák jelentése és a helyzet elfajulása.

Felügyeletnek nevezi Atkinson és társa azt az engedelmisséget kiváltó helyzeti tényezőt, amit a felügyelők állandó jelenléte okoz. A középkor esetében ezt egyértelműen érvényesíthetjük az egyházra mint a morális rend mindig és mindenhol jelen lévő őrére. Áttételként határozza meg azt a másik fontos engedelmisséget kiváltó tényezőt, ami a résztvevők közötti fizikai vagy pszichológiai távolságot jelenti. Azaz rokoni vagy baráti kapcsolatot, illetve a térben és időben közeli jelenlétet. (Atkinson és Hilgard, 2005. 661.) A példák jelenlétét úgy fogalmazza, hogy sokkal könnyebb volt engedelmisségre bírni vagy az engedelmes viselkedés keretei között tartani a tömeget, ha a szociális nyomás csupán egyetlen személyre irányult. Ennek oka, hogy a résztvevők elsősorban és ösztönösen az engedelmisség és a konformitás mellett döntöttek. Érvényes ez az inkvizíciós üldözésekre és nyilvános kivégzésekre egyaránt. Persze ehhez még tegyük hozzá az abban a korban jól alkalmazott lelki és fizikai megfélemlítés eszközeit. „*Ha az engedelmisséget nem a kriminalitás, hanem a morális, vallási vagy politikai megfontolások motiválják,*

akkor mindig kollektív, a közösségi értékek, valamint az egyének egymás közötti kölcsönös megállapodása által igazolt tetteként valósul meg.” (Atkinson és Hilgard, 2005. 662.)¹⁴² A helyzet elfajulása úgy értelmezendő, hogy minél tovább halogatták a döntést, annál nehezebb volt elismerni annak addigi helytelenségét. Ez az előre menekülés elmélete.

Végül a középkorra vonatkozóan az egyik legfontosabb az ideológiai igazolás elmélete volt. Az engedelmisségre készítő helyzeti tényezők mellett a társadalmi tényezők is nyomatékosak, a mintakövetés, a tekintélynek való engedelmisség annyira alapvető viselkedési eleme a közösségi létnek, hogy feltehetően az emberiség az evolúciós fejlődésben hozta magával. Megtaláljuk ezt az állatvilág csoportos viselkedésében is szinte minden szinten. Az embervilágban a munkamegosztás azt követeli, hogy az egyének saját független tevékenységüket időről időre alárendeljék a szélesebb spektrumú társadalmi, politikai, gazdasági vagy vallási céloknak. A tömegkommunikáció korra jellemző formáiban az egyéneket folyamatosan emlékeztették arra, hogy számukra is, és a közösség számára is mennyire fontos azoknak az utasításait követni, akik nagyobb, átfogóbb, felsőbbrendűbb tudással rendelkeztek, és ennek révén világosabban látták az összefüggéseket. Egy történeti korszak elemzésekor nem hagyható ki az ideológiák tárgyalása, ami legtöbbször társadalmi tanítások formájában került nyilvánosságra. (Atkinson és Hilgard, 2005. 663.)

A kirekesztettségtől és ennek párhuzamán a haláltól való félelem, valamint az isteni gondviselés szükségyszerűségébe vetett hit az egyéneket arra sarkallta, hogy személyes erkölcsi autonómiájukat és függetlenségüket a vallás nevében cselekvőknek rendeljék alá. (Atkinson és Hilgard, 2005. 664.)

5.3. A téma további kutatásának lehetőségei

Már az értekezés írása közben is felvettem néhány olyan terület lehetőségét, ahol érdemes lenne tovább kutatni. Ilyen például a magyar középkor fogytékosságtörténete.

De kínál kutatási lehetőséget az újkor és a reformáció-ellenreformáció korszaka is. Már elkezdtek külföldi szakirodalmak feldolgozni, mégis látok lehetőséget a boszorkányság és a fogytékosság, sérültség közös határvonalán érvényesíthető kutatásnak, amelyhez komoly ikonográfiai anyag is

¹⁴² Ez az Atkinson féle *Pszichológiában* is egy idézet, amelynek forrása Walzer, M. (1970): *Obligations*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

rendelkezésünkre áll. Bizom benne, hogy lesz még lehetőségem a későbbiekben elmélyülni e metszéspont vizsgálatában, mert német és angol nyelven számos mű tárgyalja, viszont erről a témáról még nem jelentek meg átfogó magyar nyelvű kutatások. Természetesen jelen kutatásom is kiegészíthető lenne a pedagógiai ikonográfia módszerei szerinti vizsgálattal, amelyre jó példa *Endrődy-Nagy Orsolya* doktori disszertációja a reneszánsz gyermekképről. (*Endrődy-Nagy*, 2015)

Kicsit elgondolkodtató és egyben nagyon lelkesítő, hogy még mennyi kutatási lehetőség rejlik a fogyatékoságtörténeti irányvonalban. Elgondolkodtató, mert bár befejezettnek és teljes egésznek érzem ezt a munkát, egyre jobban látom szerteágazó lehetőségeit. E szerteágazó lehetőségek pedig lelkesítenek és további kutatásokra ösztönöznek, hogy megérthessük, hogy jól érthessük jelenünket, melynek kétségtelen alapja a múlt.

6. Szakirodalom

- Abbott, Elisabeth (2009): *A cölibátus története*. Alexandra Kiadó, Pécs.
- Antunes, Gabriela – Reich Björn (2012): *(De)formierte Körper – Die wahrnehmung und das Andere im Mittelalter*. Universitätsverlag Göttingen, Göttingen, Németország.
- Antunes, Gabriela – Reich Björn – Stange, Carmen (2014): *(De)formierte Körper 2 – Die wahrnehmung und das Andere im Mittelalter*. Universitätsverlag Göttingen, Göttingen, Németország.
- Aqinói, Tamás (német fordítás 1886–1892): *Summe der Theologie*. In: Bibliothek der Kirchenväter. Universität Freiburg, Theologische Fakultät, Freiburg, Németország. <https://bkv.unifr.ch/de/works/sth/versions/summe-der-theologie>
- Arnold, David (1988): *Famine: social crisis and historical change*. Blackwell, Oxford, Anglia.
- Assisi, Ferenc (magyar fordítás 1978): *Fioretti – Assisi Szent Ferenc virágoskertje*. Missionsdruckerei St. Gabriel, Bécs, Ausztria.
- Atkinson, Richard C. – Hilgard, Ernest (2005): *Pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Balázs József (2011): Nicolaus Cusanus és az iszlám. In: *Egyháztörténeti szemle*, 12. évfolyam 2. szám. <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/balazsjozsef.htm>
- Barber, Malcolm (1981): *Lepers, Jews and Moslems: The Plot to Overthrow Christendom in 1321*. In: *History* 1981/66. The Historical Association and John Wiley & Sons, pp. 1–17. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-229X.1981.tb01356.x>.
- Bartha Tibor (1993 szerk.): *Keresztyén bibliai lexikon*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest. Utolsó megtekintés: 2023.11.04. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztyen-bibliai-lexikon-C97B2/>
- Behringer, Wolfgang (2017): *A klíma kultúrtörténete – A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Berkman, John (2013): *Are the Severely Mentally Disabled Sacramental Icons of Heavenly Life? Aquinas on Impairment*. In: *Studies in Christian Ethics* 26/1. pp. 83–96. (2012/1–14.) https://www.researchgate.net/publication/236008470_Are_Persons_with_Profound_Intellectual_Disabilities_Sacramental_Icons_of_Heavenly_Life_Aquinas_on_Impairment#fullTextFileContent vagy <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0953946812466494>.
- Berzsenyi Emese (2015): *A társadalmi gondoskodás és tanítás történelmi előképei*. In: *Iskolakultúra*, 25. évfolyam, 2015/9. pp. 100–112.

- <https://www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/21701/21491>
- Berzsenyi Emese (2017): *A fogyatékos személyek nevelésének története interkulturális megközelítésben, az ábrahámiai vallások – a zsidóság, a kereszténység és az iszlám – szent könyveiben megfogalmazott tanítások tükrében*. Doktori értekezés, ELTE PPK NDI Pedagógiatörténeti Doktori Program, https://ppk.elte.hu/file/berzsenyi_emese_disszertacio.pdf
- Berzsenyi Emese (2020a): *Kiválasztott vagy megbélyegzett? – Tanítások a fogyatékosokról: a zsidóság, a kereszténység és az iszlám szent könyvei szerint*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Berzsenyi, Emese (2020b): *Kulturelle Riss und gesellschaftlicher Wendepunkt. Was geben wir unseren Kindern weiter?* In: Stöckl, Claudia und Trattner, Agnes (Hrsg.): *Erziehen in einer unübersichtlich gewordenen Welt – Positionen, Widersprüche, Utopien*. Peter Lang Verlag, Berlin, Németország. pp. 201–210.
- Berzsenyi Emese (2022): *A hivatás és a megváltásra való isteni meghívás filozófiája a nyugat eszmetörténetében, avagy a munka szentsége és a világ rendje*. In: Benedek András (szerk.): *Szakképzéspedagógiai Tudományos Közlemények* 3. 2022/1. BME GTK Műszaki Pedagógia Tanszék, Budapest. pp. 15–23.
- Berzsenyi Emese – Szécsi András (2015): *Isteni idővilágok*. In: Baska Gabriella és Hegedűs Judit (szerk.): *Égi iskolák és földi műhelyek*. ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Budapest. pp. 380–387.
- Biblia: a Római Katolikus Egyház Biblia fordítása, Szent István Társulat.
URL: <https://szentiras.hu/SZIT>
- Bloch, Marc (1974): *A történelem védelmében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bloch, Marc (1996): *A történész mestersége*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bloch, Marc (2005): *Gyógyító királyok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Blok, Anton (1979): *Hinter Kulissen*. In: Gleichmann, Peter Reinhart – Goudsblom, Johan – Korte, Hermann (szerk.): *Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, Németország. pp.10–194.
- Borst, Arno (2004): *Lebensformen im Mittelalter*. Nikol Verlagsgesellschaft, Hamburg, Németország.
- Bourdé, Guy – Martin, Hevré (1985): *Az új történetírás, az "Annales" iskola örököse*. In: *Világtörténet* 7. évf. 4. sz. pp. 77–99. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
https://epa.oszk.hu/03500/03576/00049/pdf/EPA03576_vilagtortenet_1985_04_077-099.pdf.
- Bösl, Elisabeth – Klein, Anne – Waldschmidt, Anne (2010): *Disability History: Einleitung*. In: Bösl, Elisabeth – Klein, Anne – Waldschmidt, Anne (szerk.): *Disability History – Konstruktionen von Behinderung in der Geschichte: Die Einführung*. Transcript Verlag, Bielefeld. pp. 7–10.
- Cazelles, Raymond (1966): *La population de Paris avant la peste noire*. In: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 110e année, N. 4; Librairie C. Klincksieck, Párizs, Franciaország.

- pp. 539–550; https://www.persee.fr/doc/crai_0065-0536_1966_num_110_4_12047
- Cloerkes, Günther (2007): *Soziologie der Behinderten – Eine Einführung*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg.
- Crassons, Kate (2004): *The Workman is Worth his Mede: Poverty, Labor, and Charity in the Sermon of William Taylor*. In: Kellie Rogerrson und Michael Use (szerk.): *The Middle Ages at Work. The New Middle Ages*, Basingstoke. pp. 67–90.
- Csorba Csaba (2016): *A középkor (476–1492)*. In: Salamon Konrád (szerk.): *Világtörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Online kiadás 5.2.2.- https://mersz.hu/hivatkozas/vitort_sec2_5_2_2/#vitort_sec2_5_2_2,
- Csukovits Enikő (2016): *Órahasználat a középkori Magyarországon*. In: Fónagy Zoltán (szerk.): „Atyám megkívánta a pontosságot” – Ember és idő viszonya a történelemben. Magyar Történelmi Társulat MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. pp. 21–50. https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1992_3-4/csukovits.pdf
- Danner, Helmut (1998): *Methoden geisteswissenschaftlicher Pädagogik – Einführung in Hermeneutik, Phänomenologie und Dialektik*. Ernst Reinhardt Verlag, München.
- Deák, Viktoria Hedvig (2014): *Consilia Sapientis Amici: Saint Thomas Aquinas on the Foundation of the Evangelical Counsels in Theological Anthropology*. Tesi Gregoriana: Serie Teologia 207, Editrice Pontificia Università Gregoriana Róma, Olaszország.
- Dinzelbacher, Peter (1996): *Angst im Mittelalter – Teufels-, Todes- und Gotteserfahrung: Mentalitätsgeschichte und Ikonographie*. Schöningh Verlag, Paderborn, Németország.
- Disabled World (2010): *Models of Disability – Types and Definitions*. Disabled World. <https://www.disabled-world.com/definitions/disability-models.php>
- Duby, Georges (1978): *Emberek és struktúrák a középkorban*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Duby, Georges (1984): *A katedrálisok kora, művészet és társadalom 980–1420*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Dolderer, Winfried (2017): *Von der Eiszeit in die Moderne?* In: *Blätter für deutsche und internationale Politik* 4’17, Blätter Verlagsgesellschaft, Berlin, Németország. <https://www.blaetter.de/ausgabe/2017/april/von-der-eiszeit-in-die-moderne>.
- Durkheim, Émile (1924): *A szociológia módszere*. Franklin Társulat, Budapest.
- Eckhart, Mester (magyar fordítás 2010): *Az értelem fénye*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Eco, Umberto (1987): *Dreaming of the Middle Ages*. In: Umberto Eco (szerk.): *Faith in Fakes. Travels in Hyperreality*, W. Weaver, London. pp. 61–72.
- Eco, Umberto (2007a): *A rútság története*. Európa Kiadó, Budapest.

- Eco, Umberto (2007b): *Művészet és szépség a középkori esztétikában*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Egen, Christoph (2020): *Was ist Behinderung? – Abwertung und Ausgrenzung von Menschen mit Funktionseinschränkungen vom Mittelalter bis zur Postmoderne*. Transcript Verlag, Bielefeld, Németország.
- Elias, Norbert (1982): *Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, Németország.
- Endrődy-Nagy Orsolya (2015): *A reneszánsz gyermekképe – A gyermekkép reneszánsza 1455–1517 között Európában. Ikonográfiai elemzés*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Erasmus, Desiderius von Rotterdam (1508): *Das Lob der Torheit*, Utánnyomás (2010), Reclam, Stuttgart, Németország.
- European Commission (2000): *Memorandum On Lifelong Learning*. UNESCO, <https://www.uil.unesco.org/en/articles/european-communities-memorandum-lifelong-learning-issued-2000>.
- É. Megyeri András (1978. szerk., fordító): *A Fioretti új magyar fordítása elé*. In: Fioretti – Assisi Szent Ferenc virágoskertje. Missionsdruckerei St. Gabriel, Bécs, Ausztria.
- Falus Iván (2004a): *A kutatási eredmények értelmezése, közlése*. In: Falus Iván (szerk.): Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. pp. 517–539.
- Falus Iván (2004b): *A pedagógiai kutatás metodológiai kérdései*. In: Falus Iván (szerk.): Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. pp. 9–33.
- Feketéné Szakos Éva (2022a): *A nevelés színterei. Szakmai és szakmán kívüli nevelés*. In: Tóth Péter (szerk.): A pedagógia alapjai szakmai pedagógusjelölteknek I., BME GTK Műszaki Pedagógia Tanszék, Budapest. pp. 40–58.
- Feketéné Szakos Éva (2022b): *Nevelési konfliktusok, azok okai és megelőzése*. In: Tóth Péter (szerk.): A pedagógia alapjai szakmai pedagógusjelölteknek I., BME GTK Műszaki Pedagógia Tanszék, Budapest. pp. 59–73.
- Foucault, Michael (2004): *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Frost, Gloria (2020): *Medieval Aristotelians on Congenital Disabilities and Their Early Modern Critics*. In: Williams, Scott M. (szerk.): Disability in Medieval Christian Philosophy and Theology. Routledge, New York, USA. pp. 52–79.
- Gadamer, Hans-Georg (1984): *Igazság és módszer*. Gondolat, Budapest.
- Gehlen, Arnold (1974): *Anthropologische Forschung. Zur Selbstbegegnung und Selbstentdeckung des Menschen*. Rowohlt Verlag, Hamburg, Németország.
- Giesswein Sándor (1929): *Társadalmi problémák és keresztény világnézet*. Apostoli Könyvkiadó, Budapest.
- Gilson, Étienne (2015): *A középkori filozófia története*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Girard, René (2013): *Láttam a sátánt, mint villámlást lehullani az égből – A kereszténység kritikai apológiája*. Atlantisz Kiadó, Budapest.

- Goddard Blythe, Sally (2009): *A kiegyensúlyozott gyermek – Mozgás és tanulás a korai életévekben*. Medicina Kiadó, Budapest.
- Gordosné Szabó Anna (1996): *Bevezetés a gyógypedagógiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gottwald, Claudia (2009): *Lachen über das Andere – Eine Historische Analyse komischer Repräsentationen von Behinderung*. Transcript Verlag, Bielefeld.
- Götz, Dieter (szerk. 2003): *Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. Langenscheidt KG. Berlin, Németország.
- Graus, František (1981): *Randgruppen der städtischen Gesellschaft im Spätmittelalter*. In: Zeitschrift für Historische Forschung Vol. 8, No. 4, Duncker & Humboldt GmbH. Berlin-Charlottenburg, Németország. pp. 385–437. file:///C:/Users/Support/Downloads/17858-Artikeltext-43184-1-10-20150108%20(1).pdf
- Gründel, Johannes (1999): *Almosen*. In: Lexikon des Mittelalters, Band I., Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, Németország. pp. 450–451.
- Györkösy Alajos (2002): *Latin–Magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haag, Herbert (szerk. 1989): *Bibliai Lexikon*. Szent István Társulat, Budapest.
- Halász Előd (1988): *Német–Magyar szótár I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hauck, Friedrich (1993): *Arbeit*. In: Kasper, W. (szerk.): Lexikon für Theologie und Kirche (LThK), Band 1., Herder Verlag, Freiburg im Breisgau. pp. 585–590.
- Hammer, U. Claus – H. B. Clausen – W. Dansgaard (1981): *Past volcanism and climate revealed by Greenland ice cores*. In: Journal of Volcanology and Geothermal Research 11/1, pp. 3–10. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0377027381900718>
- Howarth, Stephen (1986): *A templomosok titka*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Huizinga, Johan (1996): *A középkor alkonya*. Európa Kiadó, Budapest.
- Issar, S. Arie (2014): *Caves, Dripstones and Soils Tell About Past Climates*. In: Issar, S. Arie (szerk.): *Strike the Rock and There Shall Come Water*. SpringerBriefs in Geography. Springer, Cham. pp. 1–8. https://doi.org/10.1007/978-3-319-01937-6_1.
- Jordan, William Chester (1996): *The great famine, Northern Europe in the early Fourteenth century*. University Press, Princeton, USA.
- Juhász József és szerzőtársai (1992): *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Katus László (2002): *A középkor története*. Pannonica – Rubicon, Budapest.
- Kálmán Anikó (2006): *Tanári szerepek – Tanulási stílusok – A felnőtttanulás folyamata*. Lifelong Learning Füzetek, OKKER, Budapest. pp. 43–44.
- Kämmerlings, Richard (1999): *Warum alle hundert Jahre ein Tag im Kalender rot angestrichen wird*. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 30.11.1999 Nr. 279 pp. 35.
- Keil, Annelie (2009): *»Homo debilis«. Behinderte – Kranke – Versehrte in der Gesellschaft des Mittelalters*. Grußwort zur Tagung 26.09.2007. In: Nolte,

- Cordula (Hg.): *Homo debilis. Behinderte – Kranke – Verseherte in der Gesellschaft des Mittelalters*. Affalterbach, Németország. pp. 11–14.
- Keintzel, Robert Ralf (2020): *Eine Geschichte der Menschen mit Behinderung – Dis/abled in 500–1620*. Privatausgabe Keintzel, Günzburg, Németország.
- Klaniczay Gábor (1996): *Utószó*. In: Huizinga, Johan: *A középkor alkonya*. Európa Kiadó, Budapest. pp. 269–287.
- Komáromy Andor (1910): *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/pub/magyarorszag-boszorkanyperek-okleveltara-bp-mta-1910-1665>
- Kozma Vera (2004): *A kézikötés története*. József Műhely Kiadó, Budapest.
- Könczei György – Hernádi Ilona (2011): *A fogyatékoságtudomány főfogalma és annak változásai – Hipotetikus kísérlet rekonstrukcióra*. Budapest, ELTE BGGYTK, (Kézirat)
http://j1.wplanet.hu/attachments/102_K%C3%B6nczei-Hern%C3%A1di_fogyatekossag_fogalom.pdf.
- Kőszeghy Miklós – Parragh Szabolcs (2003): „... nem voltak fogyatékosok a történelemben...” *A fogyatékoság jelensége a történelemtudományban*. <http://parszab.hu/letoltes/nvft.pdf>.
- Kron, Friedrich W. (2000): *Pedagógia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Krutsay Miklós (2013): *Betegápoló szerzetesrendek*. In: Osteologiai Közlemények 2018/1-2. Kiadja a Csont-Ízületi Betegségek Korai Felismeréséért Alapítvány. pp. 52–54.
- Kun Enikő (2004): *A „fekete halál” és kísérőjelenségei*. In: Történeti tanulmányok XII. Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa, Debrecen. pp. 167–186.
https://epa.oszk.hu/03200/03254/00023/pdf/EPA03254_torteneti_tanulmanyok_2004_12_167-186.pdf
- Küster, Hansjörg (2001): *Auch der Wald hat seine Geschichte*. In: *Der deutsche Wald. Der Bürger im Saat* 2001. 51/1. Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg. pp.10–16. https://www.buergerundstaat.de/1_01/wald02.htm
- Küster, Hansjörg (2017): *Kleine Mitteleuropäische Wald- und Forstgeschichte*. In: *Wald. Aus Politik und Zeitgeschichte* 2017. 67/49–50. Zeitschrift der Bundeszentrale für politische Bildung. pp.12–18. <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/260676/kleine-mittleuropaeische-wald-und-forstgeschichte/>
- Lakó Elemér (1983): *Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból*. Kriterion Könyvkiadó, Budapest.
- Lanszki Anita (2022): *Digitális média és történetmesélés a felsőoktatásban*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. <https://real.mtak.hu/153785/1/Digitalismediaestortenetmeselesafelsooktatásban.pdf>
- Lee, Christina (2013): *The Measure of Man – Behinderung und Krankheit bei den Angelsachsen*. In: Nolte, Cordula (herg.): *Phänomene der „Behinderung” im Alltag – Bausteine zu einer Disability History der Vormoderne*. Didymos Verlag, Affalterbach, Németország. pp. 292–305.

- Le Goff, Jacques (1979): *Értelmiség a középkorban*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Le Goff, Jacques (1987): *Für ein anderes Mittelalter. Zeit, Arbeit und Kultur im Europa des 5-15. Jahrhunderts*. Drumlin-Verlag, Weingarten, Németország.
- Le Goff, Jacques (1991): *Die Geburt des Fegefeuers: Vom Wandel des Weltbildes im Mittelalter*. DTV Klett Cotta, München, Németország. ISBN: 3423045329
- Le Goff, Jacques (2005): *Előszó a „Gyógyító királyokhoz”*. In: Bloch M.: *Gyógyító királyok*. Osiris Kiadó, Budapest. 11–46.
- Le Goff, Jacques (2008): *Európa születése a középkorban*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Leinsle, Ulrich G. (2007): *A skolasztikus teológia története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel (1971): *Times of feast, times of famine: a history of climate since the year 1000*. Doubleday and Company Inc., Garden City – New York, USA.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel (1997): *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lüning, Jeans (2003): *Zwischen Alltagswissen und Wissenschaft im Neolithikum*. In: Fried, Johannes és Kailer, Thomas (szerk.): *Wissenskulturen – Beiträge zu einem forschungsstrategischen Konzept*. Akademie Verlag, Berlin. Németország. pp. 21–56.
- Léon-Dufour, Xavier S. J. (szerk. 1974): *Biblikus teológiai szótár*. Tipografia Dario Detti, Róma, Olaszország.
- Magyar Adél (2017): *Az értelmi fogyatékos gyerekekről és felnőttekről alkotott mentális kép alakulása – az elzáró, gyógyító és fejlesztő intézményrendszer történetének tükrében – A kezdetektől a 19. század végéig*. Doktori értekezés, PTE Oktatás és Társadalom NDI
<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/16344/magyar-adel-phd-2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Marcellus (1276 feldolgozott változat): *Árpádházi Szent Margit legendája*. Internetes változat. <https://mek.oszk.hu/00200/00246/00246.pdf>. További adat nem található.
- Meier, Frank (2005): *Gaukler, Dirnen, Rattenfänger – Außenseiter im Mittelalter*. Thorbecke Verlag, Ostfildern, Németország.
- Metzler, Irina (2006): *Disability in Medieval Europe: Thinking about Physical Impairment during the High Middle Ages*. Routledge, New York, USA.
- Metzler, Irina (2013a): *A Social History of Disability in the Middle Ages – Cultural Considerations of Physical Impairment*. Routledge, New York, USA.
- Metzler, Irina (2013b): *Behinderte Menschen im Mittelalter: Momente der Alltagsgeschichte zwischen Bedürftigkeit und Misstrauen*. In: Nolte, Cordula (herg.): *Phänomene der „Behinderung” im Alltag – Bausteine zu einer Disability History der Vormoderne*. Didymos Verlag, Affalterbach, Németország. pp. 79–98.
- Mezey Barna (2009): *A szegénység kezelésének rendészeti lehetőségei a középkorban*. In: Gaál Gyula, Hautzinger Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a*

- „Rendészet kultúrája – kulturált rendészet” c. konferenciáról. Pécs, 2009, Pécsi Határőr Tudományos Közlemények 10., pp. 115–134. <https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/56431/mezey.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Minois, Georges (2012): *A pokol története*. Atlantisz, Budapest.
- Murken, Axel Heinrich (1971): *Die Darstellung eines mongoloiden Kindes auf dem Aachener Passionsaltar*. In: Wallraf-Richartz-Jahrbuch XXXIII. M. Dumont Schauberg Verlag, Köln, Németország. pp. 313–320.
- Musenberg, Oliver (2013): *Kultur–Geschichte–Behinderung: Zur Einleitung*. In: Musenberg, O. (szerk.): *Kultur–Geschichte–Behinderung, Die kulturwissenschaftliche Historisierung von Behinderung*. Ahtena Verlag, Oberhausen. pp. 11–25.
- Nave-Herz, Rosemarie (2004): *Ehe- und Familiensoziologie: Eine Einführung in Geschichte, theoretische Ansätze und empirische Befunde*. Juventa Verlag, Weinheim/München, Németország.
- Németh András (2004): *Az ember és „világaink” változásai*. In: Németh András és Pukánszky Béla (szerk.): *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest. pp. 11–98.
- Nider, Johannes (magyar fordítás 2013): *A boszorkányok szemfényvesztései*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Nolte, Cordula (2009): *Homo debilis / Behinderte – Kranke – Versehrte in der Gesellschaft des Mittelalters*. Didymos-Verlag, Affalterbach, Németország.
- Nolte, Cordula (2013): *Phänomene der „Behinderung” im Alltag – Bausteine zu einer Disability History der Vormoderne*. Didymos-Verlag, Affalterbach, Németország.
- Nolte, Cordula – Frohne, Bianca – Halle, Uta – Kerth, Sonja (2017): *Dis/Ability History der Vormoderne. Ein Handbuch premodern Dis/Ability History a Companion*. Didymos-Verlag, Affalterbach, Németország.
- Nóbik Attila (2013): *A neveléstörténet helyzete a felsőoktatásban*. In: Baska, Hegedűs és Nóbik (szerk.): *A neveléstörténet változó arcai – A múlt értékei, a jelen kihívásai és a jövő*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 9–16.
- Nursiai, Benedek (magyar fordítás 2004): *Szent Benedek Regulája*. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma. https://pannonhalmifoapatsag.hu/wp-content/uploads/2019/01/regula_magyar.pdf
- Oexle, Otto Gerhard (1981): *Armut und Armenfürsorge um 1200. – Ein Beitrag zum Verständnis der freiwilligen Armut bei Elisabeth von Thüringen*. Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, Németország. pp. 77–100. <https://www.mgh-bibliothek.de/dokumente/a/a149672.pdf>
- Ország László (1988): *Angol–Magyar szótár II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pappné Vancsó Judit (2014): *Éghajlatváltozás és emberi alkalmazkodás a középkori meleg időszakban – a sikeres alkalmazkodás attribútumai*. Földrajzi Közlemények 138/2. pp. 107–121. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. http://www.foldrajzitasasag.hu/downloads/foldrajzi_kozlemenyek_2014_138_evf_2_pp_107.pdf

- Power, Eileen (1922): *Medieval English Nunneries, c. 1275 to 1535*. Cambridge at the University Press, Cambridge, Nagy-Britannia. <https://ia802602.us.archive.org/13/items/medievalenglishn00poweuoft/medievalenglishn00poweuoft.pdf>
- Rahner, Karl – Vorgrimler, Herbert (1980): *Teológiai kishoztár*. Szent István Társulat, Budapest.
- Rácz András – Pásztor Miklós (2013): *Magyar Katolikus Lexikon kísérleti internetes változata*. <http://lexikon.katolikus.hu/>
- Renfrew, Colin (2006): *A civilizáció előtt – A radiokarbon forradalom és Európa őstörténete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rosenlund, Marcus (2021): *Az időjárás és a történelem*. Cser Kiadó, Budapest.
- Ross, David (2001): *Arisztotelész*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rózsa Huba (1997): *Kezdetkor teremtette Isten – A bibliai őstörténet magyarázata (Ter 1–11)*. JEL Kiadó, Budapest.
- Sailmann, Gerald (2018): *Der Beruf – Eine Begriffsgeschichte*. Transcript Verlag, Bielefeld.
- Schuster, Peter (2017): *Körperstrafen als Zeichen des Ehrverlustes*. In: Nolte, Cordula et al. (Herg.): *Dis/Ability History der Vormoderne. Ein Handbuch premodern Dis/Ability History a Companion*. Didymos-Verlag, Affalterbach, Németország. pp. 176–177.
- Schwer, Wilhelm (1994): *Beruf*. In: Kasper, W. (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche (LThK), Band 2.*, Herder Verlag, Freiburg im Breisgau. pp. 141–156.
- Shahar, Shulamith (2004): *A negyedik rend – Nők a középkorban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sierck, Udo (2018): *Widerspenstig, eigensinnig, unbequem – Die unbekannte Geschichte behinderter Menschen*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, Németország.
- Simon Ferenc (1999): *Az erkölcsi értékeszme története*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém.
- Slotemaker, John T. (2020): *The Imago Dei/Trinitatis and Disabled Persons. The Limitations of Intellectualism in Late Medieval Theology*. In: Williams, Scott M. (szerk.): *Disability in Medieval Christian Philosophy and Theology*. Routledge, New York, USA. pp. 109–133.
- Steinmetzer, Jan – Müller, Sabine (2008): *Wunderkinder und Genies in Geschichte und Gegenwart*. In: Groß, Dominik – Müller, Sabine – Steinmetzer, Jan (szerk.): *Normal – anders – krank? Akzeptanz, Stigmatisierung und Pathologisierung im Kontext der Medizin*. Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft Berlin, Németország. pp. 373–391.
- Stiker, Henri-Jacques (1999): *A History of Disability*. The University of Michigan Press, Michigan, USA.
- Stothers, B. Richard (1984): *Mystery cloud of AD 536*. In: *Nature* 307, pp. 344–345. <https://www.nature.com/articles/307344a0>
- Sprenger, Jakob – Institoris, Heinrich (német fordítás 2004): *Der Hexenhammer*. Area Verlag, Erfstadt, Németország.

- Szabolcs Éva (2001): *Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Szabolcs Éva (2004): *Tartalomelemzés*. In: Falus Iván (szerk.): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 330–339.
- Szabó Péter (2006): *Erdőgazdálkodás a középkorban*. In: Gyöngyössy Márton (szerk.): *Magyar középkori gazdaság és pénztörténet*. pp. 81–103. Bölcsész konzorcium HEFOP Iroda, Budapest.
- Szágún, Anna-Katharina (1983): *Behinderung – Ein gesellschaftliches, theologisches und pädagogisches Problem*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Szűcs Ferenc (1993): *Theológiai etika*, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest
- Tarczai György (1930): *Az Árpádház szentjei*. Szent István Társulat, Budapest.
- Timpe, Kevin (2020): *Plurality in Medieval Concepts of Disability*. In: Williams, Scott M. (szerk.): *Disability in Medieval Christian Philosophy and Theology*. Routledge, New York, USA. pp. 25–48.
- Tomory, Ibolya (2014): *"Mawe Matatu" – Three Stones, or Warmth of the Family Stove: Enculturation in East-Africa*. In: Magdolna, Lácay – Dariusz, Fatula (szerk.): *Social Aspects of Management – Personal Development, cultural changes, economic progress*. AFM Publishing House, Krakow, Lengyelország. pp. 103–115.
- Tomory, Ibolya (2020): *Cooperative Methods and Development of Social Competence in Training of Technical Teachers*. In: *International Journal of Engineering Pedagogy*. 10/5. pp. 49–61.
- Tomory, Ibolya (2024): *Challenges of Technical Training and Technical Teacher Training in Africa*. In: Tovar Caro, Edmundo et al. (szerk.): *Towards a Hybrid, Flexible and Socially Engaged Higher Education – Proceedings of the 26th International Conference on Interactive Collaborative Learning (ICL2023), Volume 2*. Springer Nature Switzerland, Svájc. pp. 250–261.
- Tonhaizer Tibor (2003): *Egyetemes egyháztörténelem*. Spalding Alapítvány, Budapest. file:///C:/Users/Support/Downloads/vdocuments.mx_egyetemes-egyhaziertoetenet.pdf.
- Torrell, Jean-Pierre O. P. (2007): *Aquinói Szent Tamás élete és műve*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth J. Zoltán (2007): *A halálbüntetés az ókori államok jogában*. SZTE ÁJK Acta Jur.etPol. Szeged. http://digit.bibl.u-szeged.hu/00000/00051/00433/juridpol_070_fasc_018.pdf
- Török Emőke (2009): *A banausziától a bér munkáig. Változások a munka értelmezésében*. In: *Szociológiai Szemle*, 19:4. pp. 43–67. https://szociologia.hu/dynamic/SzocSzemle_2009_4_osszes.pdf
- Török Emőke (2014): *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bér munkán innen és túl*. KRE L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Turay Alfréd (1990): *Istent kereső filozófusok – Teodicea*. Szent István Társulat, Budapest.

- Utterström, Gustaf (1955): *Climatic fluctuations and population problems in early modern history*. In: Scandinavian Economic History Review, 3/1. pp. 3–47. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03585522.1955.10411467>.
- Vallner, Z. – Bajnai, D. – Pálffy, J. (2020): *A ciklussztratigráfia és az asztrokronológia korszerű módszerei és alkalmazásuk*. Földtani Közlöny, 150(4). pp. 489–510. <https://ojs.mtak.hu/index.php/foldtanikozlony/article/view/4590/4062>.
- Varjú Elemér (1939): *A magyar viselet a középkorban*. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Ösműveltség és középkori kultúra / Magyar művelődéstörténet, I. kötet*. Digitális kiadás: Arcanum Adatbázis Kft. 2003. <https://mek.oszk.hu/09100/09175/html/index.html>.
- Weber, Max (1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Sorozat: A társadalomtudomány klasszikusai. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.
- Werndl, Charlotte (2016): *On Defining Climate and Climate Change*. In: The British Journal for the Philosophy of Science, 67/2. The University of Chicago Press, Chicago. pp. 337–364. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/epdf/10.1093/bjps/axu048>.
- WHO (1980): *International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps – A manual of classification relating to the consequences of disease Published in accordance with resolution*. World Health Organization, Genf, Svájc. https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/41003/9241541261_eng.pdf
- Wheatley, Edward (2010): *Stumbling Blocks Before the Blind – Medieval Constructions of a Disability*. University of Michigan Press, Michigan, USA.
- Williams, Scott M. (2020): *Disability in Medieval Christian Philosophy and Theology*. Routledge, New York, USA.
- Wroczyński, Ryszard (2000): *A társadalompedagógia területe és feladatai*. In: Kozma Tamás és Tomasz Gábor (szerk.): *Szociálpedagógia*. Ozirisz Kiadó, Budapest. pp. 124–129.
- Zsinka László (2014): *A középkori nevelés története*. In: Gloviczki Zoltán és Zsinka László (szerk.): *Nevelés és iskola az antik és középkori Európában*. Attraktor Kiadó, Budapest. pp. 101–282.

7. Ábrajegyzék

1. *ábra*: Hieronymus Bosch (másolat): Krisztus elfogása. 1500 körül,
San Diego, Museum of Art
Forrás: <https://www.flickr.com/photos/whidbeylvr/47497872482> 39
2. *ábra*: A Krisztusgyermek imádása, ismeretlen művész
Forrás: <https://pixels.com/featured/2-the-adoration-of-the-christ-child-follower-of-jan-joest-of-kalkar.html> 91
3. *ábra*: A Krisztusgyermek imádása, ismeretlen művész
Részlet a 2. ábrából, az idézett leírás kiegészítéshez.
Forrás: <https://pixels.com/featured/2-the-adoration-of-the-christ-child-follower-of-jan-joest-of-kalkar.html> 92
4. *ábra*: A Föld átlaghőmérsékletének változása az elmúlt 2000 évben.
Forrás: Pappné, 2014. 109. 98
5. *ábra*: Európa népességének alakulása i. sz. 200-tól 1500 körül Forrás:
Saját grafikon. (Katus, 2002; Csorba, 2016; Borst, 2004 és Behringer, 2017. alapján.).....104
6. *ábra*: Mezőgazdasági munkák és eszközök: Betakarítás, vetés,
sajtkészítés. Torre Aquila freskók, Trient, 1400.
Forrás: <https://www.progettostoriadellarte.it/2020/09/05/torre-aquila-e-il-ciclo-dei-mesi/>107

8. Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom tanszékvezetőmnek, *Tóth Péter* professzor úrnak, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Műszaki Pedagógia Tanszék vezetőjének, aki elindított a habilitáció felé vezető úton, és úgy szakmailag, mint emberileg számos módon támogatta munkámat.

Köszönettel tartozom munkahelyemnek, a *Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemnek*, hogy 2022 augusztusában 14 napot tölthettem *Erasmus kutatói ösztöndíjjal* a Drezdai Műszaki Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának Neveléstudományi fakultásán (*Technische Universität Dresden, Bereich Geistes- und Sozialwissenschaften, Fakultät Erziehungswissenschaften*). Drezdai tanulmányutam nem valósulhatott volna meg *Dr. Dr. Julia Koinova-Zöllner* docens asszony támogató segítségével, ezúton is köszönöm bizalmát. Ottani tartózkodásom alatt *Tóth Anette* barát-nőm biztosított számomra szálláslehetőséget, az azóta eltelt időszakban megvalósuló folyamatos szakirodalom utánpótlását pedig *Borbás Josephine*-nek köszönhetem.

Köszönöm *Édesanyámnak* a nagy mennyiségű magyar nyelvű szakmai anyag előzetes áttekintésében, leválogatásában nyújtott nélkülözhetetlen munkáját és segítségét. *Szabó Mihály* nyugalmazott református lelkész úrnak pedig motiváló támogatását és a teológiai tartalmak ellenőrzését. *Husvéth Laurának* magasfokú gyógypedagógiai ismereteivel nyújtott segítségét.

Külön kimondhatatlan köszönet illeti családom tagjait, páromat, barátaimat és legközelebbi munkatársaimat, akik belém vetett töretlen bizalmukkal átsegítettek annak az időszaknak nehézségein, míg a kutatás és egyben e könyv megszülethetett. Ők voltak azok, akik soha nem szűnő támogatásukkal biztosították számomra a kitűzött cél eléréséhez nélkülözhetetlen érzelmi hátteret.

Alig négy éve jelent meg a szerző, Berzsényi Emese *„Kiválasztott vagy megbélyegzett? Tanítások a fogyatékoságról: a zsidóság, a kereszténység és az iszlám szent könyvei szerint”* címmel egy jelentős kutatási időszakot lezáró kötete. Az egyetemi oktató, kutató szerző, valamint az Eötvös József Könyvkiadó szakmai elkötelezettségét és a téma időszerűségét érzékelteti az újabb kötet, mely az európai középkor fogyatékoságtörténetének elemzésével jelenünk egyre összetettebb nevelési kihívásának előzményeit tárja fel tudományos igényességgel.

Hatalmas forráskutatásra, a kutatókra jellemző precíz elemzésekre épül a mű, melyet a szerző számos tudományt segítségül hívva, multidiszciplináris szemlélettel a neveléstudomány szemszögéből írt meg. A ma olvasóinak, különösen a gyakorló pedagógusoknak és a pedagógusképzésben jövőbeli hivatásukra felkészülőknek ajánlható a középkor fogyatékoság fogalmának a keresztény filozófiában és technológiában formálódó fogalomrendszerének megismerése. A szerző olvasmányos módon ismerteti a középkor életvilágát az esztétörténet fejlődésének összefüggéseiben. Kiemelten foglalkozik a fogyatékos személyek helyzetével és lehetőségeivel, érzékeltetve a ma emberével az évszázadok alatt zajló változásokat, a nevelési gyakorlat számára ugyanakkor változatlan kihívásokat, valamint azok munkára és hivatásra gyakorolt hatásait.

Berzsényi Emese újabb monográfiájában nem csupán egy mai társadalmunkban hatékonyabban megválaszolando komplex nevelési probléma fejlődéstörténeti szakaszának elemzésére vállalkozik. Európai kultúránk részeként a középkor fogyatékoságtörténetét elemző műve, gondolkodásmódja a szerzőt és az olvasót is arra ösztönzi, hogy megérthessük, jól érthessük jelenünket, melynek kétségtelen alapja a múlt.

Benedek András
professor emeritus
az MTA doktora

Eötvös József

Könyvkiadó

